

e-ISSN 2300-9918

HUMANITIES | AND SOCIAL | SCIENCES |

Quarterly, Volume XVIII
(July - September)
Research Journal 20
(3/2013)

HSS Journal indexed, among others, on the basis of the reference of the Minister of Science and Higher Education in The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH) and Index Copernicus Journal Master List 2012.

Issued with the consent of the Rector

Editor in Chief
Publishing House of Rzeszow University of Technology
Leonard ZIEMIAŃSKI

Composition of the Scientific Papers Council
of the Faculty of Management at Rzeszow University of Technology
„Humanities and Social Sciences”

Grzegorz OSTASZ – Chairman (Poland)
Justyna STECKO – Editorial assistant (Poland)

members:

Alla ARISTOVA (Ukraine), Heinrich BADURA (Austria), Guido BALDI (Germany)
Aleksander BOBKO (Poland), Zbigniew BOCHNIARZ (USA)
Viktor CHEPURKO (Ukraine), Wilem J.M. HEIJMAN (The Netherlands)
Tamara HOVORUN (Ukraine), Beatriz Urbano LOPEZ DE MENESES (Spain)
Józef MANDZIUK (Poland), Aleksandr MEREZHKO (Ukraine)
Nellya NYCHKALO (Ukraine), Annely ROTHKEGEL (Germany)
Josef SABLİK (Slovakia), Henryk SKOROWSKI (Poland)
Mykoła STADNIK (Ukraine), Beata SZLUZ (Poland), Anatoliy TKACH (Ukraine)

Editor in Chief

Grzegorz OSTASZ (Poland)

Editorial Committee (Thematic editors)

Stanisław GĘDEK (Poland), Aleksandr GUGNIN (Poland)
Waldemar PARUCH (Poland), Krzysztof TERESZKIEWICZ (Poland)

Editorial assistant

Justyna STECKO (Poland)

Statistical editor

Tomasz PISULA (Poland)

Members of editorial staff

Andrzej GAZDA (Poland), Agata GIERCZAK (Poland), Paweł HYDZIK (Poland)
Marta POMYKAŁA (Poland), Beata ZATWARNICKA-MADURA (Poland)

Language editors

Glyn David GRIFFITHS (The United Kingdom), Tatiana GUGNINA (Poland)
Alewtina ŁAWRINIENKO (Russia), Ruth MALOSZEK (Germany)
Magdalena REJMAN-ZIENTEK (Poland), Anna ROMAN (Poland)

Project of the cover

Damian GĘBAROWSKI

The printed version of the Journal is an original version.

p-ISSN 2300-5327

e-ISSN 2300-9918

Publisher: Publishing House of Rzeszow University of Technology,
12 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszow (e-mail: oficyna1@prz.edu.pl)
<http://oficyna.portal.prz.edu.pl>

Editorial Office: Rzeszow University of Technology, The Faculty of Management,
10 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszów, phone: 17 8651383, e-mail: zeszyty@prz.edu.pl
<http://hss.portal.prz.edu.pl>

Additional information and an imprint – p. 239

CONTENTS

From the Editorial Committee	7
Robert Dankiewicz, Aleksandra Kalandyk: Liability insurance for the product in the process of risk management of a company.....	9
Piotr Długosz: Professional aspirations of Polish and Ukrainian youth – similarities and differences.....	19
Piotr Domka: Emmanuel Levinas’s philosophical thought in relation to the Holocaust.....	31
Gerd Grübler, Krzysztof Michalski: Possibilities and limitations of ethical foundations of technology assessment	47
Dorota Kamuda, Małgorzata Trybus: Border guard and its tasks in the area of national security protection of The Republic of Poland – subject outline	59
Adriana Kaszuba – Perz, Paweł Perz: Role of alternative investment markets in the process of raising capital by growing companies.....	73
Marlena Lorek, Leszek Pawlikowicz, Krzysztof Surowiec: National and internal security – theory and practice, the example of some issues in the Second Republic (1918–1939).....	87
Paweł Merło: Implications of discounting methods and relations between NPV, IRR and MIRR for efficiency evaluation of investment projects	103
Barbara Ochab, Agata Warmińska: “Podkarpackie country – life quality cluster” as an example of integrated sustainability solution established in south-east part of Poland ...	117
Tetyana Poyarkova: Crisis syndrome of modernization: Ukrainian variant	137
Pavel Prygunov, Viktor Litvinenko, Kristina Karpova: Non-governmental security business as one of the foundations of building an innovative modern architecture of the national security of Ukraine.....	153
Ryszard Pukała: Insurance market of the Visegrad group under economic slowdown.....	163
Eleonora Skiba: Gender identity as a reflection of socio-cultural changes in society.....	177
Justyna Stecko: In the search of first cause of evil - the philosophy of Marian Zdziechowski	187
Jacek Strojny: The demografic and economic consequences of human capital drain exemplified by the Podkarpackie voivodeship	193
Anatolij Tkacz: Financial mechanisms of post-crisis development of corporations in the USA	209
Iwona Wojciechowska: Consistency of image in politics.....	225

SPIS TREŚCI

Od Komitetu Redakcyjnego	7
Robert Dankiewicz, Aleksandra Kalandyk: Ubezpieczenie odpowiedzialności cywilnej za produkt a proces zarządzania ryzykiem w przedsiębiorstwie	9
Piotr Długosz: Aspiracje zawodowe polskiej i ukraińskiej młodzieży – podobieństwa i różnice.....	19
Piotr Domka: Myśl filozoficzna Emmanuela Levinasa wobec problemu Holokaustu ...	31
Gerd Grübler, Krzysztof Michalski: Möglichkeiten und Grenzen einer ethischen Fundierung von Technikfolgenabschätzung	47
Dorota Kamuda, Małgorzata Trybus: Straż graniczna i jej zadania w zakresie ochrony bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej – zarys problematyki.....	59
Adriana Kaszuba – Perz, Paweł Perz: Rola alternatywnych systemów obrotu akcjami w procesie pozyskania kapitału w rozwijających się przedsiębiorstwach	73
Marlena Lorek, Leszek Pawlikowicz, Krzysztof Surowiec: Bezpieczeństwo narodowe i wewnętrzne – teoria i praktyka na przykładzie wybranych zagadnień w Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)	87
Paweł Merło: Implications of discounting methods and relations between NPV, IRR and MIRR for efficiency evaluation of investment projects	103
Barbara Ochab, Agata Warmińska: “Podkarpacie country – life quality cluster” as an example of integrated sustainability solution established in south-east part of Poland ...	117
Tetyana Poyarkova: Crisis syndrome of modernization: Ukrainian variant	137
Павел Прыгунов, Виктор Литвиненко. Кристина Карпова: Негосударственная система безопасности предпринимательства как одна из основ инновационного построения современной архитектуры национальной безопасности Украины	153
Ryszard Pukała: Rynek ubezpieczeniowy krajów Grupy Wyszehradzkiej w warunkach spowolnienia gospodarczego	163
Элеонора Скиба: Гендерная идентичность как отражение социально-культурных изменений общества	177
Justyna Stecko: W poszukiwaniu pierwszej przyczyny zła – filozofia Mariana Zdziechowskiego	187
Jacek Strojny: Demograficzne i ekonomiczne konsekwencje drenażu kapitału ludzkiego na przykładzie Podkarpacia	193
Анатолий Ткач: Финансовые механизмы развития корпораций США в посткризисный период	209
Iwona Wojciechowska: Spójność wizerunku w polityce	225

From the Editorial Committee

We are giving you the next 20th (3/2013) issue of the Scientific Journal of the Rzeszow University of Technology "Humanities and Social Sciences".

The aim of the Publisher is to raise the merits and the position of the international quarterly published by the Faculty of Management, that is why we provided foreign team of reviewers, as well as an international Scientific Council.

The articles published in this publication are devoted to the broader issues of economic sciences and the humanities. They are the result both of theoretical and empirical research. The covered subjects vary considerably, reflecting the interdisciplinary nature of the papers. We do hope that the published studies will meet your kind interest and will be an inspiration to further research and fruitful discussions.

On behalf of the Editorial Board of "Economics and Humanities" we would like to thank the Authors for sending the results of their research. We would like to express particular gratitude to the Reviewers for their valuable feedback that greatly contributed to increasing values of the scientific publications.

With compliments
Editorial Committee

Robert DANKIEWICZ¹
Aleksandra KALANDYK²

UBEZPIECZENIE ODPOWIEDZIALNOŚCI CYWILNEJ ZA PRODUKT A PROCES ZARZĄDZANIA RYZYKIEM W PRZEDSIĘBIORSTWIE

W artykule podjęto tematykę odpowiedzialności cywilnej za produkt. Celem opracowania jest ukazanie roli ubezpieczeń w procesie zarządzania ryzykiem odpowiedzialności cywilnej za produkt w przedsiębiorstwach. Omówiono istotę i znaczenie zarządzania ryzykiem, przykładowe czynniki ryzyka, zdarzenia występujące w obszarze niepewności oraz możliwości przeciwdziałania tym zdarzeniom. Pozycjonowano w analizowanym procesie ubezpieczenia przy jednoczesnej prezentacji ich roli, stopnia wykorzystania i znaczenia. Zwrócono uwagę na fakt, że coraz częściej prezentowana tematyka staje się obiektem wnikliwych analiz osób zarządzających w przedsiębiorstwach bez względu na ich wielkość. Zjawisko to jest konsekwencją zmian zachodzących w obszarze działalności gospodarczej, których źródła wynikają z oczekiwań partnerów w obrocie gospodarczym oraz wzrostu świadomości ubezpieczeniowej po stronie beneficjentów usług ubezpieczeniowych oraz konsumentów produktów i usług. W efekcie powszechnych zmian zachodzących na rynku wszystkie obszary życia narażone są w coraz większym stopniu na roszczenia będące pochodną odpowiedzialności cywilnej. Zjawisko to przyczynia się do popularyzacji ubezpieczeń zabezpieczających poszczególne rodzaje ryzyka wynikające z tej odpowiedzialności. Szczególne miejsce w tym procesie przypisano odpowiedzialności cywilnej za produkt, w tym również konieczności jego wycofania. W trakcie rozważań zawartych w treści artykułu dokonano analizy czynników i przesłanek stanowiących źródła zagrożeń spotykanych w różnych obszarach działalności gospodarczej. Przedstawiono istotę ubezpieczenia odpowiedzialności cywilnej za produkt, krajowe i międzynarodowe regulacje prawne tego typu ubezpieczeń wraz z opisem kluczowych elementów umowy ubezpieczenia wynikających z treści poszczególnych elementów składowych ogólnych warunków ubezpieczeń spotykanych w ofertach ubezpieczycieli na rynku krajowym. Podsumowanie rozważań stanowi omówienie wyników badań środowiska przedsiębiorców dotyczące prezentowanych zagadnień. Podstawową metodą badawczą w zbieraniu danych były pośrednie wywiady ankietowe. Narzędziem badawczym opracowanym do tego celu był kwestionariusz wywiadu, który pozwolił na zgromadzenie informacji charakteryzujących grono przedsiębiorców zrzeszonych w Podkarpackim Klubie Biznesu.

Słowa kluczowe: odpowiedzialność cywilna, ryzyko, odpowiedzialność cywilna za produkt, zarządzanie ryzykiem.

---

¹ Dr Robert Dankiewicz, Zakład Finansów i Bankowości, Politechnika Rzeszowska, al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, tel. (017)8651914, e – mail: rdankiew@prz.edu.pl

² Aleksandra Kalandyk, studentka, Politechnika Rzeszowska.

1. WPROWADZENIE

Postrzeganie ryzyka i jego poszczególnych rodzajów przez środowisko przedsiębiorców ewaluowało w czasie. Takie zdarzenia jak umiędzynarodowienie działalności w sposób naturalny generowały nowe kategorie ryzyka obejmujące między innymi zmiany cen kursów walut, różnice w regulacjach odnoszących się do obrotu gospodarczego czy kwestie odpowiedzialności cywilnej za produkt lub jego wycofanie. Zmieniły się również zagrożenia, do których zaliczono terroryzm, protesty ekologiczne, szantaże gospodarcze, nieuczciwą konkurencję, kradzieże *know-how* czy też plotki rynkowe. Jednocześnie rodzaj i wielkość strat mają również inny charakter, coraz większa ich część jest pochodną różnych typów odpowiedzialności cywilnej. Ryzyko odpowiedzialności cywilnej nie jest zjawiskiem nowym, jednak w jego zakresie wciąż wzrasta tendencja sądów do orzekania bardzo wysokich odszkodowań, szczególnie w stosunku do szkód spowodowanych przez produkty. Wzrasta także świadomość konsumentów w zakresie swoich praw i dochodzenia kompensacji. W związku z obecną sytuacją nie ma możliwości wyróżnienia czy też sklasyfikowania wszystkich czynników ryzyka, które wpływają na jego kształt i istnienie. Niektóre mają charakter uniwersalny dla każdego typu działalności, inne z kolei są powiązane tylko z jej konkretnym rodzajem³.

2. UBEZPIECZENIE JAKO METODA ZARZĄDZANIA RYZYKIEM W PRZEDSIĘBIORSTWIE

Wobec tak szerokiego podejścia do ryzyka należałoby dostosować jego ogólną definicję do realiów działalności gospodarczej, a więc najogólniej rzecz ujmując – należałoby go określić jako prawdopodobieństwo zdarzenia się sytuacji niepożądaney. Cecha ta powinna być determinowana oczekiwaniami konkretnego podmiotu gospodarczego, którego wynik zostanie oceniony jako gorszy od planowanego. Ostatecznie będzie to oznaczało dla firmy stratę w bardzo szerokim ujęciu, rozumianą jako stratę rzeczywistą, nieosiągnięcie zamierzonego celu czy też utratę korzyści. W biznesowej praktyce ryzyko jest też często określane jako zbiór czynników czy też rzeczy, które stają się przeszkodą w osiągnięciu zaplanowanego celu. Jednak ryzyko występujące w działalności gospodarczej jest zależne głównie od rodzaju prowadzonej działalności, struktury wewnętrznej firmy, jej celów oraz stopnia zależności od otoczenia.

Klasyfikacja ryzyka jest więc umowna i stanowi punkt wyjścia do scharakteryzowania profilu ryzyka dotyczącego konkretnego podmiotu gospodarczego, obszaru działalności czy też sytuacji. Zapoznanie się z definicjami ryzyka umożliwia przyjęcie twierdzenia, że zrealizowanie go może spowodować niekorzystne konsekwencje dla przedsiębiorstwa, w których wyniku odnotuje ono powstanie straty majątkowej: bezpośredniej – rozumianej jako zmniejszenie aktywów lub zwiększenie pasywów – czy też pośredniej – rozumianej jako utratę korzyści, gdyż przedsiębiorstwo nie osiągnie zamierzonego celu oraz zmniejszą się jego zdolności operacyjne, co w konsekwencji spowoduje obniżenie wartości firmy. Należy jednak zwrócić uwagę, że już samo istnienie ryzyka wywołuje poczucie zagrożenia, którego poziom zależy od różnych czynników.

---

³ I. Kwiecień, *Ubezpieczenia w zarządzaniu ryzykiem działalności gospodarczej*, C.H. Beck, Warszawa 2010, s. 25–41.

Aż 90% spośród badanych w 2011 r. firm ma określony model zarządzania ryzykiem, ponad 80% z nich ma w swojej strukturze specjalne stanowisko dla osoby zajmującej się tym obszarem w firmie. Na podstawie raportu opracowanego przez Deloitte *Global Risk Management* analitycy jednomyślnie wydali opinię, że istotność zarządzania ryzykiem w przedsiębiorstwie jest teraz jednym z najważniejszych priorytetów w działalności⁴. Określone zdarzenia są wypadkową zarówno obszaru narażenia, w którym występują określone uwarunkowania oraz czynniki, jak i obszaru podatności, w którym występują konkretne wartości oraz procesy, jakie między nimi zachodzą. Jest ono w efekcie w pewnym sensie produktem finalnym dość złożonego procesu. Proces ten charakteryzują dwie strony. Pierwsza to ta, z której przedsiębiorstwo jest narażone na ryzyko z powodu wielu uwarunkowań oraz czynników. W konsekwencji oznacza to, że połączenie tych czynników może wywołać zdarzenie. Jednak konsekwencje zdarzenia nie są zależne wyłącznie od sposobu jego zajścia, ale również od wartości tych zdarzeń, co stanowi drugą stronę procesu⁵.

Kluczową metodą podejmowania ryzyka jest ubezpieczenie. W literaturze prezentuje się wiele różnych klasyfikacji czynników świadczących o jego konkurencyjności w porównaniu z innymi metodami zarządzania ryzykiem. Jako pierwszy czynnik decydujący o konkurencyjności należy wymienić koszt wykorzystania, który najczęściej ogranicza się do składki ubezpieczeniowej. W związku z podziałem kosztu podjęcia ryzyka na całą grupę ubezpieczonych ubezpieczenie gwarantuje rekompensatę straty za zaledwie ułamek jej potencjalnej wartości.

Drugim istotnym czynnikiem mającym wpływ na konkurencyjność ubezpieczeń jest ich skuteczność, która zależy od pełności i pewności rekompensaty powstałych strat. Jako czynniki zagrażające należy wymienić umowy i niematerialny charakter ubezpieczenia oraz silniejszą pozycję finansową i merytoryczną zakładu ubezpieczeń. Konieczna jest więc prawidłowa ocena zarówno kontraktu ubezpieczenia, jak i kondycji finansowej oraz rzetelności ubezpieczyciela. Należy również zwrócić uwagę na dostosowanie zakresu ochrony ubezpieczeniowej do indywidualnych potrzeb przedsiębiorstwa. Ubezpieczenie poza elementami odszkodowawczymi gwarantuje jednocześnie pomoc zakładu ubezpieczeń w analizie ryzyka oraz sugestie co do kierunków działań prewencyjnych.

Trzeci czynnik to powszechność i dostępność metody. Wbrew powszechnym opiniom ubezpieczenie może stanowić barierę dla przedsiębiorstw, które prowadzą specyficzny rodzaj działalności lub ich ryzyko cechuje się znaczną częstotliwością i kosztownymi stratami. W podobnych sytuacjach rynek ubezpieczeń oferuje takie alternatywy, jak ubezpieczeniowe instrumenty pochodne czy też *captive*⁶. W pozostałych przypadkach ubezpieczenie jest gotowym instrumentem, który cechuje duża elastyczność ze względu na fakt, że zakres ochrony może być dostosowany indywidualnie do klienta. Nie należy jednak zapominać, że instrument ten staje się z roku na rok coraz bardziej wyspecjalizowany, zarówno od strony rozszerzającej możliwości ubezpieczenia, jak i

⁴ Raport Deloitte, *Global risk management survey*, seventh edition, 2011, s. 14.

⁵ B. Hadyniak, *Zarządzanie ryzykiem w przedsiębiorstwie*, [w:] *Ubezpieczenia w zarządzaniu ryzykiem przedsiębiorstwa*, t. I: *Podstawy*, red. B. Hadyniak J. Monkiewicz, Poltext, Warszawa 2010, s. 31–52.

⁶ A. Liwacz *Zakład ubezpieczeń typu captive*, [w:] *Ubezpieczenia w zarządzaniu ryzykiem przedsiębiorstwa*, t. I: *Podstawy*, s. 161–182.

potrzeby korzystania z doradztwa wyspecjalizowanych podmiotów działających w interesie ubezpieczającego.

Czwartym i zarazem ostatnim czynnikiem wskazującym na konkurencyjność ubezpieczenia są dodatkowe korzyści. Korzyści te podzielono na dwie grupy, pierwsza to specjalne świadczenia od zakładu ubezpieczeń, natomiast druga to inne korzyści wynikające z posiadania ubezpieczenia. Do pierwszej grupy zaliczana jest, najogólniej mówiąc, wyspecjalizowana informacyjno-organizacyjna pomoc ubezpieczyciela. W pomocy tej zawiera się ocena ryzyka indywidualnego w przedsiębiorstwie, a także ryzyka związanego z inwestycją czy też kontraktem. Ubezpieczyciel służy też często doradztwem zarówno dla samego przedsiębiorstwa, jak i jego klientów oraz oferuje możliwość publikacji materiałów o nowoczesnym zarządzaniu ryzykiem i prewencji szkodowej oraz techniczne kursy i szkolenia podnoszące kwalifikacje klientów w zakresie minimalizacji i kontroli ryzyka. Do tej grupy zalicza się również administrowanie przez ubezpieczyciela roszczeń oraz merytoryczne wsparcie w ewentualnym sporze sądowym. Do drugiej grupy korzyści zaliczana jest przede wszystkim elastyczność ubezpieczenia oraz stosunkowo duża dostępność. Bardzo istotnymi korzyściami, zaliczanymi do tej grupy, są również poczucie bezpieczeństwa oraz wzrost wiarygodności w oczach klientów, kontrahentów oraz innych podmiotów.

3. PRZESŁANKI ODPOWIEDZIALNOŚCI CYWILNEJ ZA PRODUKT

Zdefiniowanie w Kodeksie cywilnym produktu było konsekwencją wprowadzenia nowego rodzaju odpowiedzialności, a mianowicie odpowiedzialności za produkt niebezpieczny. Kodeks cywilny, a dokładnie art. 449¹ § 2 definiuje produkt jako ruchomą rzecz, nawet jeśli zostałaby ona połączona z inną rzeczą. Uzupełnieniem tego artykułu jest z kolei art. 45, w którym zawarta jest definicja rzeczy jako przedmiotu materialnego. W praktyce producent nie odpowiada nie tylko za rzeczy przez siebie wyprodukowane, ale i za wszystkie wprowadzone przez niego do obrotu⁷.

Natomiast produkt niebezpieczny jest zdefiniowany przez Kodeks cywilny w art. 449¹ § 3. Za produkt niebezpieczny uznany jest produkt, który nie gwarantuje pełnego bezpieczeństwa, jakie jest wymagane, przy uwzględnieniu normalnego użytkowania produktu. Poprzez normalne użytkowanie produktu rozumie się użytkowanie zgodne z instrukcją obsługi wystawioną przez producenta. Informacje o cechach prezentowanego produktu powinny obejmować jego fizyczne właściwości, takie jak: typ materiału wykorzystanego w produkcji, data ważności, właściwości oraz nakazy i zakazy związane z konserwacją mającą na celu przedłużenie użyteczności produktu.

Producent czy też podmiot odpowiedzialny za wprowadzenie produktu na rynek są zobowiązani do poinformowania potencjalnego nabywcy o standardowym przeznaczeniu produktu, a także o sposobie jego użytkowania. Właściwe przekazanie informacji będzie podstawą do zwolnienia z odpowiedzialności wprowadzającego, w sytuacji gdy nabywca będzie użytkował produkt w sposób nieprawidłowy.

Pojęcie odpowiedzialności za produkt, a dokładnie odpowiedzialności cywilnej za szkody spowodowane przez produkt, pojawiło się już w XX wieku w Stanach Zjednoczonych. Koncepcja ta powstała jako odpowiedź prawa na zdarzenia społeczno-gospodarcze spowodowane postępowaniem technicznym i naukowym. Obecnie w Polsce

---

⁷ L. Nowakowski, *Ubezpieczenia odpowiedzialności cywilnej*, Poltext, Warszawa 2004, s. 65–66.

istnieje bardzo wiele aktów prawnych regulujących odpowiedzialność producentów za produkt, zarówno wewnętrznych krajowych, jak i europejskich⁸. Najważniejszym aktem normatywnym polskiego prawa jest „Ustawa z 2 marca 2000 roku o ochronie niektórych praw konsumentów oraz o odpowiedzialności za szkodę wyrządzoną przez produkt niebezpieczny”. Ustawa ta była przystosowaniem cywilnego prawa polskiego do prawa Unii Europejskiej.

Chcąc określić najogólniej istotę ubezpieczenia odpowiedzialności cywilnej, należy podkreślić, że przejawia się ona w zobowiązaniu zakładu ubezpieczeń do zapłacenia wyznaczonego w umowie ubezpieczenia odszkodowania za szkody wyrządzone innym podmiotom, pod warunkiem że ubezpieczony ponosi odpowiedzialność względem tych podmiotów⁹. Natomiast skupiając się na ubezpieczeniu odpowiedzialności cywilnej za produkt, należy uszczegółowić, że jest to odpowiedzialność producenta za szkody zaistniałe wskutek pojawienia się wad w jego produkcji. Jak wiadomo, jako produkt rozumiane są wszelkie samoistne rzeczy ruchome, jak również te, które stanowią części składowe innej rzeczy ruchomej lub nieruchomości. Należy też mieć na uwadze, że zgodnie z art. 449⁵ k.c. do grona osób zobowiązanych do zrekompensowania szkody, oprócz właściwego producenta, zalicza się również: wytwórców części składowych i surowców, importerów, *quasi*-producentów oraz zbywców w obszarze ich działalności gospodarczej. Zgodnie z art. 449³ k.c. odpowiedzialność producenta rozpoczyna się od momentu, w którym towar został wprowadzony do obrotu. Pod wprowadzeniem do obrotu, oprócz zwykłej sprzedaży, należy także rozumieć najem, dostawę, leasing oraz inne sposoby dystrybucji. W związku z tym w przeważającej liczbie przypadków moment wprowadzenia do obrotu jest trudny do określenia i sporny. Za rozstrzygający moment przyjmuje się przekazanie produktu do podmiotów najbliższych w łańcuchu dystrybucji lub odebranie produktu od producenta. Niektórzy specjaliści są jednak zdania, że odpowiedzialność powinna być nałożona na każdego uczestnika łańcucha dystrybucji od chwili, w której towar zostaje przekazany do innego podmiotu. Argumentacją tego typu poglądu jest fakt, że podmioty te do momentu przekazania mają teoretyczną możliwość sprawowania kontroli nad towarem, znakowania go oraz – co najważniejsze – podjęcia decyzji, czy produkt spełnia wszystkie normy, które pozwalają wprowadzić go na rynek. Za moment wdrożenia produktu do obrotu proponuje się przyjąć chwilę, w której producenci przestają mieć kontrolę nad produktem, lecz warunkiem jest zamierzona utrata tej kontroli.

4. ODPOWIEDZIALNOŚĆ ZA PRODUKT W OBRODZIE GOSPODARCZYM

Odpowiedzialność za szkody wyrządzone przez produkt niebezpieczny oparta jest na zasadzie ryzyka. Odpowiedzialność ta nie ma jednak charakteru absolutnego, mogą występować bowiem przesłanki zwalniające z odpowiedzialności pod warunkiem spełnienia określonych w art. 449³ k.c. przesłanek egzoneracyjnych, do których zalicza się:

---

⁸ K. Syroka, *Odpowiedzialność za szkodę wyrządzoną przez produkt niebezpieczny, a bezpieczeństwo produktu*, Europejskie Centrum Konsumenckie Polska, Warszawa 2009.

⁹ W.W. Mogilski, M. Serwach, *Ochrona ubezpieczeniowa wzajemnych roszczeń ubezpieczeniowych w umowie ubezpieczenia OC*, „Wiadomości ubezpieczeniowe”, 04/2011, s. 45-61.

- niewprowadzenie produktu do obrotu – sytuacja ta najczęściej występuje, gdy dochodzi do kradzieży nietestowanych lub niedokończonych produktów i wprowadzenia lub szkoda zaistniała jeszcze w czasie procesu produkcji lub prezentacji,
- wprowadzenie do obrotu produktu poza obszarem działalności gospodarczej producenta – prawa tego nie mają przedsiębiorcy w odniesieniu do rozprowadzanych próbek towaru oraz wobec produktów przekazanych na cele dobroczynne. Wynika to z tego, że działalność ta ma charakter reklamowy,
- brak właściwości niebezpiecznych produktu przed momentem wprowadzenia go do obrotu – zachodzi wtedy, gdy niebezpieczny charakter produktu jest wynikiem niezgodnego z zaleceniami użytkownika rzeczy przez uszkodzowanego lub gdy produkt stanie się niebezpieczny już w łańcuchu dystrybucji, na przykład w wyniku niezachowania norm bezpieczeństwa instalacji czy transportu albo wskutek nieumieszczenia na nim informacji i ostrzeżeń nakazanych przez wytwórcę,
- ryzyko rozwoju – opiera się na udowodnieniu przez producenta, że stan techniki i nauki w momencie wprowadzenia produktu do obrotu nie umożliwił wykrycia wady,
- zgodność z przepisami prawa – producent nie będzie ponosił odpowiedzialności w sytuacji, gdy niebezpieczne cechy produktu będą wynikały z faktu, że produkt jest zgodny z normami prawa, które są bezwzględnie wiążące.

Powszechnie odpowiedzialność producentów jest uznawana za odpowiedzialność zawierającą się w reżimie *ex delicto*. Należy jednak podkreślić, że choć odpowiedzialność ta jest ogólnie nazywana odpowiedzialnością producentów, nie należy jej łączyć wyłącznie z producentem. Ponieważ jest to odpowiedzialność, wskutek której podmiot wprowadzający do obrotu produkt odpowiada za szkody powstałe u korzystającego w związku z wykorzystywaniem tego produktu w sposób zalecony i zgodny z wymogami¹⁰.

Szczególną uwagę należy więc zwrócić na obszerny zakres definicji samego producenta. W literaturze często spotykany jest podział na pięć grup podmiotów ubezpieczających:

1. Producenci, którzy na podstawie art. 449¹ odpowiadają za szkody wyrządzone przez produkt niebezpieczny wyprodukowany w zakresie działalności gospodarczej, którą prowadzą. Są to więc osoby, które uznane są za wytwórcę finalnego produktu. Ich działalność opiera się na produkcji, przy czym nie jest istotne, jakie metody produkcji stosują oraz jaki jest ich charakter i rozmiar produkcji, jednak jeżeli za proces wytwarzania odpowiedzialnych jest kilka podmiotów, pociągnięty do odpowiedzialności pozostanie ten, który wykonał niebezpieczny element.
2. Wytwórcy, których odpowiedzialność regulowana jest art. 449⁵ § 1 k.c., w którym mowa jest o tym, że wytwórca surowca, materiału lub części składowej ponosi taką samą odpowiedzialność jak producent. Wyjątkiem jest sytuacja, w której szkoda została spowodowana wyłącznie poprzez zalecenia producenta lub wadliwą konstrukcję produktu.

---

¹⁰ L. Nowakowski, *Ubezpieczenia odpowiedzialności cywilnej*, Poltext, Warszawa 2004, s. 111.

3. *Quasi*-producenci, a więc podmioty, które umieszczają na produkcie swój znak handlowy, nazwę lub inny odróżniający ich od innych znak, a wskutek tego działania podają siebie za producenta. Mimo że nie są oni rzeczywistymi producentami, zgodnie z art. 449⁵ § 2 k.c., odpowiadają oni w takim samym zakresie i tak samo jak producenci.
4. Importerzy, którzy odpowiadają na mocy tego samego artykułu k.c., co *quasi*-producenci.
5. Wszyscy zbywcy produktów, którzy ponoszą odpowiedzialność wyłącznie w określonych przypadkach – gdy nie są w stanie wskazać *quasi*-producenta, producenta lub importera.

5. CHARAKTERYSTYKA ELEMENTÓW SKŁADOWYCH OGÓLNYCH WARUNKÓW UBEZPIECZENIA

Kluczowy element ogólnych warunków ubezpieczenia odpowiedzialności cywilnej za produkt stanowi przedmiot ubezpieczenia, którym jest odpowiedzialność deliktowa ubezpieczonego wobec konsumenta za szkody wyrządzone przez produkt. Ubezpieczającym może być zarówno producent, importer, sprzedawca, jak również każda inna osoba, która zgodnie z obowiązującym prawem mogłaby zostać pociągnięta do odpowiedzialności. Jednocześnie dopuszczalne jest rozszerzenie odpowiedzialności na kontrahentów ubezpieczonego. Ochrona ubezpieczeniowa powinna gwarantować wypłatę odszkodowania/świadczenia w granicach sumy gwarancyjnej ustalonej w umowie, może również obejmować inne koszty, na które ubezpieczyciel wyraził zgodę. Wskazane koszty powinny być rekompensowane bez względu na wysokość ustalonej w umowie sumy gwarancyjnej¹¹. Sumy gwarancyjne bywają określone na jedno lub wszystkie zdarzenia. Ubezpieczenie obejmuje również swoim zakresem tak zwane szkody seryjne, w wyniku których wystąpienie jednej wady pociąga za sobą ciąg szkód, które rozciągają się w czasie. W takiej sytuacji warunkiem skorzystania z ubezpieczenia jest fakt, że pierwsza szkoda w całej serii została wyrządzona w okresie ubezpieczenia¹².

Stosowany w treści ogólnych warunków ubezpieczeń zakres odpowiedzialności zakładu ubezpieczeń najczęściej występuje w dwóch wariantach: podstawowym i rozszerzonym. Ubezpieczenie w podstawowej wersji w wielu przypadkach jest ograniczone do tak zwanej minimalnej ochrony, zakład ubezpieczeń często odpowiada wyłącznie za szkody wyrządzone na obszarze Polski, a poszerzenie terytorium odpowiedzialności wiąże się z dokonaniem przez ubezpieczającego dodatkowej wpłaty. Zwykle we wszystkich produktach ubezpieczyciele zobowiązują się do pokrycia kosztów zaangażowanych rzeczoznawców w celu określenia wysokości i okoliczności szkody, wypłaty odszkodowania, jakie ubezpieczony powinien zapłacić poszkodowanemu, pokrycia kosztów obrony w procesie cywilnym, jeżeli sam zalecał takie postępowanie, kontroli roszczeń kierowanych przeciwko ubezpieczonemu i pokrycia roszczeń z tego tytułu. Różnica pomiędzy produktami pod tym względem wynika często z tego, że koszty te są pokrywane albo w obrębie sumy gwarancyjnej, albo poza nią.

¹¹ A. Gawroński, *Ubezpieczenie odpowiedzialności cywilnej za produkt*, [w:] A. Wąsiewicz, *Ubezpieczenia w gospodarce rynkowej*, Branta, Bydgoszcz 1994, s. 62–76.

¹² H. Zakrzewska-Krzyś, *Polisy OC dla przedsiębiorców*,

<http://twojbiznes.infor.pl/index.php/dzialy/raporty/arttykul-1104269.html> (dostęp 28.03.2013).

Jedną charakterystycznych cech, która wyróżnia ubezpieczenie odpowiedzialności cywilnej za produkt jest długi okres inkubacji szkody, co wynika z tego, że oddziaływanie niektórych produktów może mieć długotrwały charakter. Za wypadek ubezpieczeniowy nie powinno być uznane samo zamontowanie, zastosowanie czy też spożycie produktu wadliwego, lecz moment ujawnienia się szkody powstałej na skutek tego typu działania.

6. DETERMINANTY WYKORZYSTANIA UBEZPIECZENIA ODPOWIEDZIALNOŚCI CYWILNEJ ZA PRODUKT – RYS HISTORYCZNY

Odpowiednio dobrane do prowadzonej działalności ubezpieczenie to konieczna inwestycja dla przedsiębiorstwa. Pomimo ciągłego rozwoju rynku ubezpieczeń, doskonalenia oferty produktowej i dostosowywania jej do zmieniających się potrzeb rynku, nieustannie brakuje szczegółowych analiz i badań, zarówno ogólnych, jak i branżowych dotyczących ubezpieczenia się przedsiębiorstw. Jedynym powszechnie dostępnym, uwzględniającym kompleksowo stanowisko przedsiębiorców jest raport opracowany przez Główny Urząd Statystyczny z 2000 roku. Zatem aktualny stan wiedzy rodzi ciągłą potrzebę badań i analiz ich wyników. Szczególnym obszarem wymagającym analiz są ubezpieczenia odpowiedzialności cywilnej, w tym odpowiedzialności cywilnej za produkt. Już wówczas większość z badanych podmiotów podkreślała, że jedną z ważniejszych ról w popularyzacji ubezpieczeń odgrywa współpraca z zakładem ubezpieczeń, liczba oferowanych ubezpieczeń, jak i doświadczenie konkretnego przedsiębiorstwa we współpracy z ubezpieczycielami. Przedstawiciele zakładów ubezpieczeń, pomimo wschodzącej fazy rynku ubezpieczeń odpowiedzialności cywilnej za produkt i ich pochodnych, podkreślali, że duża część umów ubezpieczeń odpowiedzialności cywilnej za produkt ma zbyt niskie sumy gwarancyjne. Na wyższe sumy decydowały się jedynie podmioty, które są do tego poniekąd zmuszone przez otoczenie zewnętrzne.

Obecnie coraz większe zainteresowanie ofertą ubezpieczycieli w obszarze ubezpieczeń odpowiedzialności cywilnej za produkt wynika zarówno ze wzrostu świadomości ubezpieczeniowej przedsiębiorców, którzy zaczynają zauważać, że potencjalne straty mogą być niewspółmierne do wydatku poniesionego na opłacenie składki, jak również z faktu, że wielu kontrahentów oraz regulacje prawne w kraju i za granicą wymuszają obligatoryjnie zabezpieczenia, między innymi poprzez ubezpieczenia, przy realizacji różnego rodzaju kontraktów¹³. Potwierdzają to również wyniki badań przeprowadzonych w 2012 r. na grupie blisko stu pięćdziesięciu przedsiębiorców zrzeszonych w ramach Podkarpackiego Klubu Biznesu. Ich zdaniem ubezpieczenia odpowiedzialności cywilnej za produkt są coraz bardziej popularne, w zdecydowanej większości przedsiębiorcy deklarują zainteresowanie ich zakupem w przyszłości. Potwierdza to blisko połowa badanych (47%). Na wzrost liczby zawieranych polis kluczowy wpływ mają ogłaszane publicznie informacje o wycofaniach produktów (27%), oczekiwania klientów (32%), jak i to, że wraz ze wzrostem świadomości społeczeństwa, wzrastają odszkodowania dochodzone przez poszkodowanych konsumentów (24%).

---

¹³ D. Gajda, T. Jurkiewicz, *Ubezpieczenia w sektorze MSP w latach 2007–2010 (wyniki badań ankietowych)*, „Wiadomości ubezpieczeniowe” 2010/2, s. 19–32.

7. ZAKOŃCZENIE

Ubezpieczenia odpowiedzialności cywilnej za produkt występują na rynku polskim od wielu lat, mimo to nie są jeszcze mocno rozpropagowane, choć zainteresowanie nimi sukcesywnie rośnie. Powyższe potwierdzają wyniki przeprowadzonych badań, które jednoznacznie wskazują, że prezentowane ubezpieczenia coraz częściej stanowią integralny element opracowywanych strategii zarządzania ryzykiem w przedsiębiorstwach. Osoby decyzyjne mają świadomość, że konsekwencje jakie niesie za sobą realizacja ryzyka w omawianym obszarze mogą skutecznie zakłócać działalność przedsiębiorstwa w długiej perspektywie czasowej, a w szczególnych przypadkach mogą prowadzić nawet do upadłości. Jednocześnie wyciągane wnioski pozwalają na stwierdzenie, że pomimo rosnącego znaczenia omawianych produktów ubezpieczeniowych i stopnia ich wykorzystania przez środowisko przedsiębiorców w procesach zarządzania ryzykiem w dalszym ciągu mamy do czynienia z rosnącym, aczkolwiek w dalszym ciągu stosunkowo niskim poziomem świadomości ubezpieczeniowej, która stanowi przedmiot wielu odrębnych rozważań. Stosunkowo często przedsiębiorcy uczą się na własnych błędach lub błędach konkurentów, najczęściej wyciągając właściwe wnioski *ex post*. Niepodważalne jest jednak, że rynek ubezpieczeń w Polsce ulega głębokim przeobrażeniom, których integralnym elementem jest wzrost świadomości ubezpieczeniowej przejawiającej się coraz częściej świadomym wykorzystywaniem oferty ubezpieczycieli jako skutecznego narzędzia w procesach zarządzania ryzykiem w przedsiębiorstwach, w tym również ubezpieczeń odpowiedzialności cywilnej za produkt.

LITERATURA

- [1] Gajda D., Jurkiewicz T., *Ubezpieczenia w sektorze MSP w latach 2007–2010 (wyniki badań ankietowych)*, „Wiadomości ubezpieczeniowe” 2010/2.
- [2] Gawroński A., *Ubezpieczenie odpowiedzialności cywilnej za produkt*, [w:] *Ubezpieczenia w gospodarce rynkowej*, red. A. Wąsiewicz, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 1994.
- [3] Hadyniak B., *Zarządzanie ryzykiem w przedsiębiorstwie*, [w:] *Ubezpieczenia w zarządzaniu ryzykiem przedsiębiorstwa*, t. I: *Podstawy*, red. B. Hadyniak J. Monkiewicz, Poltext, Warszawa 2010.
- [4] Kwiecień I., *Ubezpieczenia w zarządzaniu ryzykiem działalności gospodarczej*, C.H. Beck, Warszawa 2010.
- [5] Liwacz A., *Zakład ubezpieczeń typu captive*, [w:] *Ubezpieczenia w zarządzaniu ryzykiem przedsiębiorstwa*, t. I: *Podstawy*, red. B. Hadyniak, J. Monkiewicz, Poltext, Warszawa 2010.
- [6] Mogilski W., Serwach M., *Ochrona ubezpieczeniowa wzajemnych roszczeń ubezpieczeniowych w umowie ubezpieczenia OC*, „Wiadomości ubezpieczeniowe”, 2011/4.
- [7] Nowakowski L., *Ubezpieczenia odpowiedzialności cywilnej*, Poltext, Warszawa 2004.
- [8] Syroka K., *Odpowiedzialność za szkodę wyrządzoną przez produkt niebezpieczny, a bezpieczeństwo produktu*, Europejskie Centrum Konsumenckie Polska, Warszawa 2009.

- [9] Zakrzewska-Krzyś H., *Polisy OC dla przedsiębiorców*,
<http://twojbiznes.infor.pl/index.php/dzialy/raporty/artykul-1104269.html>
(dostęp: 28.03.2013).
- [10] Raport Deloitte, Global risk management survey, seventh edition, 2011.

LIABILITY INSURANCE FOR THE PRODUCT IN THE PROCESS OF RISK MANAGEMENT OF A COMPANY

The paper considers the subject of product liability. The aim of this paper is to show the role of insurance in risk management product liability enterprises. It was discussed the nature and importance of risk management, some examples of risk factors, the events that occur in the area of uncertainty and ways of preventing it. The insurances were positioned in the reporting process, while the presentation of their role, the use and their significance. The attention was drawn to the fact that more and more often the presented subject becomes the object of a more detailed analysis of management in companies regardless of their size. This phenomenon is a consequence of changes in the area of economic activity whose sources result from the expectations of partners in business and increase awareness of the beneficiaries of insurance and insurance services, consumer products and services. As a result of all the changes on the market the changes in all areas of life are exposed increasingly to the claims of being a derivative liability. This phenomenon contributes to the spread of various types of insurance of protection risks arising from such liability. A special place in this type of process is assigned to product liability including the need to withdraw. While analyzing the considerations in the article there were discussed the factors and conditions which are common sources of risk in various areas of business. The paper presents the essence of insurance product liability, national and international laws on this type of insurance with a description of the key elements of an insurance contract arising from the content of the various components of the policy conditions encountered in offers domestic insurers. The conclusion of the discussion is the presentation of the research on the entrepreneurs' environment on the presented issues. The basic research method in data collection survey interviews were indirect. The research tool developed for this purpose was a questionnaire that allowed the gathering of information characterizing the group of businessmen affiliated to Podkarpacki Business Club.

Keywords: civil liability, risk, insurance product liability risk management, insurance product liability.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.24

Tekst złożono w redakcji: maj 2013
Przyjęto do druku: listopad 2013

Piotr DŁUGOSZ¹

ASPIRACJE ZAWODOWE POLSKIEJ I UKRAIŃSKIEJ MŁODZIEŻY – PODOBIENSTWA I RÓŻNICE

Artykuł prezentuje wyniki badań sondażowych zrealizowanych w 2013 r. wśród maturzystów z Polski i Ukrainy nad aspiracjami zawodowymi. Na podstawie zebranych obserwacji stwierdzono, że plany zawodowe respondentów są ambitne i bardzo podobne. Zamierzają kontynuować naukę w szkole wyższej i dążą do uzyskania zawodu profesjonalisty. Preferują zawody, które cieszą się społecznym uznaniem i dają wysokie zarobki. W analizach też wykazano, że młodzież wierzy, iż zdobywanie doświadczenia zawodowego będzie najlepszą drogą prowadzącą do zdobycia pracy. Dużą rolę w determinowaniu aspiracji zawodowych odgrywają status społeczny i kapitał kulturowy. Jednostki o wyższym statusie i kapitale kulturowym częściej inwestują w edukację i mają wyższe aspiracje zawodowe. Mechanizmy są podobne w obu grupach młodzieży. Pojawiają się też różnice. Młodzież polska częściej zamierza podjąć pracę po skończeniu szkoły ponadgimnazjalnej oraz łączyć edukację z pracą. Młodzież ukraińska jest bardziej zainteresowana samodzielną edukacją. Kolejne różnice pojawiły się w wyborze miejsca pracy. Młodzi Polacy chętniej wybierali pracę w prywatnym zakładzie. Z kolei młodzi Ukraińcy częściej byli zainteresowani pracą w korporacji, firmie zagranicznej. Różnice w aspiracjach zawodowych młodzieży ujawniły się też w analizie strategii poszukiwania pracy. Polscy maturzyści zdecydowanie częściej niż ich rówieśnicy z Ukrainy twierdzili, że w skutecznym znalezieniu pracy mogą być przydatne takie czynniki, jak: znajomości, dyplom wyższej uczelni, znajomość języków obcych, kursy zawodowe, dodatkowe kwalifikacje, certyfikaty, wolontariat.

Słowa kluczowe: aspiracje zawodowe, młodzież, maturzyści, pogranicze polsko-ukraińskie.

1. WPROWADZENIE

Problem aspiracji zawodowych jest bardzo istotny z kilku powodów. Po pierwsze, na całym świecie zachodzą gwałtowne, rozległe przeobrażenia – procesy globalizacji. Zmiany te dotyczą też sfery zawodowej; zanikają i powstają nowe zawody, pewne sektory gospodarki przechodzą kryzys i zwalnia się w nich pracowników (np. bankowość, edukacja). Z kolei inne zaczynają być popularne, rośnie popyt na te zawody – np. informatycy, budowlancy, sprzedawcy, opiekunowie ludzi w podeszłym wieku. W związku z tym warto śledzić wybory edukacyjno-zawodowe młodzieży, aby wiedzieć, na ile te życzenia o przyszłym zawodzie są związane z prognozowanym zapotrzebowaniem na kadry w gospodarce. Po drugie, aspiracje zawodowe młodzieży pozwalają wiele powiedzieć o przemianach w społeczeństwie, a szczególnie są dobrym wskaźnikiem ogólnych trendów, jakie występują w sferze kultury. Młodzież w tym wypadku jest ciałym narzędziem, które pozwala zaobserwować nadchodzące zmiany. Na początku transformacji wzrosły aspiracje młodego pokolenia i w dążeniach życiowych pojawił się

---

¹ Dr Piotr Długosz, Instytut Socjologii, Uniwersytet Rzeszowski, Al. Rejtana 16c, 35–959 Rzeszów, tel. (17) 872 13 30, e-mail: ptc@wp.pl

sukces życiowy uosabiany przez ciekawą i dobrze wynagradzaną pracę w międzynarodowej korporacji. Obecnie coraz częściej pojawiają się sygnały, że nastąpiło przeedukowanie społeczeństwa i w związku z tym wykształconej młodzieży trudno znaleźć pracę na stanowiskach specjalistów. Pojawiają się głosy, że „lepiej być dobrym stolarzem niż kiepskim politologiem”² oraz kampanie reklamowe promujące wykształcenie zawodowe. Można by rzec, że w sferze kulturowej pojawia się zwrot w kierunku wykształcenia zawodowego. Powstaje pytanie, na ile młodzież jest skłonna zastosować się do tych sugestii i obniżyć swoje ambicje. Po trzecie, problem aspiracji zawodowych jest kluczowy dla regionów stanowiących peryferie w sensie terytorialnym, ekonomicznym, kulturowym. W obecnym dyskursie naukowym podkreśla się duże znaczenie endogennych sił rozwoju regionalnego. Grzegorz Gorzelak konstatuje, że bez endogennych źródeł nie ma szans na rozwój³. Żadne zewnętrzne fundusze czy inne środki mające stymulować wzrost lokalnych gospodarek nie są w stanie tego zmienić. Rozwój może tylko nastąpić na podstawie własnych sił, a jak wiadomo, taką siłą jest – jak twierdził Karl Mannheim – właśnie młodzież⁴. Również obecnie – na co wskazuje Richard Florida – rozwój regionu zależy od pojawienia się klasy kreatywnej. Innymi słowy, rozwijają się te regiony, gdzie młodzi ludzie są dobrze wykształceni, o wysokich aspiracjach i silnie motywowani do osiągania sukcesu. Właśnie takich osób potrzebuje pogranicze polsko-ukraińskie, które negatywnie odstaje w wielu parametrach społeczno-ekonomicznych od centrów swoich państw.

Reasumując, młodzież jest głównym czynnikiem rozwoju regionalnego i na szczególną uwagę zasługują jej aspiracje. Ich obserwacja pozwoli na określenie przyszłej trajektorii zmian i diagnozę ewentualnych napięć i problemów, jakie mogą się pojawić w przyszłości na tym terenie. Innymi słowy, chodzi o to, czy młodzież swoimi działaniami planami wpisze się w rozwój tych terenów, czy raczej pogłębi ich peryferyzację.

2. KONCEPTUALIZACJA PROBLEMATYKI BADAWCZEJ

Aspiracje są nader popularnym pojęciem na gruncie nauk społecznych. Dla celów eksplikacyjnych przytoczono kilka definicji przybliżających przedmiot badania. W *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej* wyróżniono dwa rozumienia aspiracji – potoczne i psychologiczne.

- w pierwszym aspiracje są definiowane jako pragnienie czegoś, dążenie do osiągnięcia czegoś,
- w drugim (psychologicznym) jest to dążenie do osiągnięcia nakreślonych sobie celów, pragnienie realizacji wyższych wartości, takich jak różnego rodzaju ideały życiowe, światopoglądowe⁵.

Z kolei w *Słowniku języka polskiego* aspiracje utożsamiane są z kilkoma – dość różniącymi się, a przynajmniej niejednoznaczными – pojęciami, a mianowicie: ambicją, pretensją, dążeniem i pragnieniem⁶.

² Słynny cytat premiera Donalda Tuska.

³ Zob. G. Gorzelak, *Regiony Polski wschodniej i zachodniej, ujęcie porównawcze*, [w:] *Historyczno-kulturowe uwarunkowania rozwoju Polska i Ukraina*, red. G. Gorzelak, A. Tucholska, Scholar, Warszawa 2008.

⁴ Zob. K. Mannheim, *Problem młodzieży w nowoczesnym społeczeństwie*, [w:] *Młodzież jako problem i jako wyzwanie ponowoczesności*, red. K. Szafraniec, Adam Marszałek, Toruń 2011.

⁵ Zob. *Wielka Encyklopedia Powszechna*, PWN, Warszawa 1962, s. 417.

Zdaniem Władysława Kopalińskiego aspiracje można określić jako dążenie do osiągnięcia czegoś, pragnienie dopięcie celu, dobiecia do czegoś⁷. To ostatnie określenie jest więc stosunkowo najbliższe podanemu potocznemu rozumieniu omawianego pojęcia.

W psychologii aspiracje są często pojmowane jako pragnienie osiągnięcia czegoś znacznego, dążenie do jakiegoś ważnego celu, ambicje – przekonanie o własnych możliwościach w danym, szerszym lub węższym, zakresie aktywności, będące dla człowieka podstawą ocen osiągniętych efektów działania.

W innych ujęciach aspiracje to:

- pragnienie osiągnięcia czegoś znacznego, dążenie do jakiegoś celu, ambicje;
- przekonanie o własnych możliwościach w danym, szerszym lub węższym, zakresie aktywności będące dla człowieka podaną oceną osiągniętych efektów działania⁸.

Aspiracje socjologiczne to ogół pragnień i dążeń dotyczących osobistej przyszłości jednostki⁹. W tym rozumieniu określenie to nie różni się od ogółu definicji encyklopedycznych. Przede wszystkim uważa się, że socjologowie chętniej odwołują się do hierarchii celów, czyli hierarchii wartości, które mają stanowić swoistą podstawę dążeń ludzi. Aspiracje definiuje się wtedy jako zespół dążeń wyznaczonych przez hierarchię celów, którą jednostka akceptuje oraz definiuje jako ważne, a która przesądza o jej planach życiowych. Aspiracje bywają rozumiane jako dominujące potrzeby, dążenia i zainteresowania jednostki czy grupy, objęte silnie umotywowanym zamiarem realizacji.

Swoistą cechą socjologicznego pojmowania aspiracji jest zainteresowanie obiektami pragnień ludzkich – wartościami, sprawami czy rzeczami, które stanowią obiekt tych pragnień. Jeśli więc psychologów zajmuje raczej natura dążeń, psychiczne właściwości dążeń, to socjologów bardziej interesują obiekty ludzkich dążeń.

Antonina Kłosowska pisze, że aspiracje to kategoria potrzeb świadomych odnoszących się do przedmiotów i wartości aktualnie posiadanych lub takich, które wymagają stałego odnawiania, a są uznawane za godne pożądan¹⁰. Poziom aspiracji w rozumieniu charakterystycznym dla osób próbujących uogólniać wiedzę o człowieku powinien – zgodnie z przyjętym podziałem – informować o zależnościach między poziomem aspiracji psychologicznych a poziomem aspiracji socjologicznych.

W praktyce bowiem, zwłaszcza w badaniach socjologicznych i pedagogicznych, jako aspiracje rozumie się niemal wszystko – od marzeń przez plany życiowe, zainteresowania aż do zjawisk tak odległych, jak aktualne uczestnictwo w kulturze. Zróżnicowanie sposobów rozumienia i badania poziomu aspiracji jest – tak jak definiowanie tego pojęcia – sprawą umowną.

Aspiracje za Andrzejem Janowskim można wyodrębnić, biorąc pod uwagę ich obiekt. W ramach tego podziału pojawiają się m.in. aspiracje edukacyjne i zawodowe, które stanowią przedmiot naszego zainteresowania.

---

⁶ Zob. W. Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, t. I, PWN, Warszawa 1958, s. 225.

⁷ W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1975, s. 89.

⁸ Zob. W. Szewczuk, *Słownik psychologiczny*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1979.

⁹ Zob. T. Lewowicki, *Aspiracje dzieci i młodzieży*, PWN, Warszawa 1987.

¹⁰ Zob. A. Kłosowska, *Wartości, potrzeby i aspiracje kulturalne małej społeczności miejskiej*, „Studia Socjologiczne” 1970/3.

Aspiracje edukacyjne dotyczą przyszłej nauki, poziomu wykształcenia, który jednostka zamierza osiągnąć. Natomiast aspiracje zawodowe dotyczą funkcji pełnionych w ramach roli zawodowej, miejsca pracy, kwalifikacji¹¹. Do tego należy dodać aspiracje zarobkowe, które będą związane z oczekiwanymi dochodami w pracy. Aspiracje związane z miejscem zamieszkania odnoszą się do miejsca, w którym chcieliby żyć i pracować młodzi ludzie.

Jak można zauważyć, aspiracje zawodowe są powiązane z edukacyjnymi. Trudno je rozdzielić, gdyż plany edukacyjne są ściśle podporządkowane aspiracjom zawodowym. Jeśli ktoś zamierza zostać lekarzem, musi się udać do dobrego liceum o odpowiednim profilu, gdzie będzie mógł się dobrze przygotować do zdania matury, co z kolei pozwoli mu na ubieganie się o indeks uczelni medycznej. Ale samo skończenie studiów nie wystarczy, ponieważ są jeszcze wymagane specjalizacje i kolejne dyplomy, które mają być przepustką do wymarzonej profesji. Podobnie wygląda sytuacja w wypadku prawników, psychologów, geodetów i wielu innych zawodów. Trafienie do wymarzonej klasy średniej może być okupione wieloma latami nauki o czym wiedzą młodzi ludzie.

Należy też przyjąć taki model, że niemała część młodzieży nie wie, co chciałaby robić, wie jedynie, że chce pracować za biurkiem, czyli nie być pracownikiem fizycznym. W związku z tym studia wybiera przypadkowo albo kierując się modą lub łatwością ich ukończenia. W tym wypadku studia stanowią przechowalnię przed bezrobociem i nie można mówić, że są podporządkowane konkretnym planom zawodowym. Młodzież, kierując się marzeniem o klasie średniej, jest zmuszona do studiów (niejednokrotnie przez rodziców), jest przekonana, że to konieczność, a reszta jakoś się ułoży. Niestety jest to błędne myślenie, bo w tym wypadku jest tak jak z okrętem na morzu – jeśli załoga nie zna celu wyprawy, to będzie ciągle dryfować i nigdzie ostatecznie nie dotrze. Analogicznie dzieje się z tymi studentami, którzy nie wiedzą, co chcą robić w życiu i co im mają dać studia. Jeśli traktują je jako przedłużenie młodości, to będą musieli zmierzyć się z rzeczywistością po odebraniu dyplomu.

3. NOWA KLASA ŚREDNIA

Realizowane badania mają dać odpowiedź na następujące pytania: jakie są aspiracje zawodowe młodzieży pogranicza, czy te aspiracje są raczej do siebie podobne, czy się różnią między młodzieżą w Polsce i na Ukrainie oraz na ile te aspiracje wpisują się w mechanizmy rozwoju regionalnego.

Badania zrealizowano na początku 2013 r. przez studentów socjologii i pracowników Państwowej Wyższej Szkoły Wschodnioeuropejskiej w Przemyślu i pracowników Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego w Drohobyczu. Badaniami objęto wszystkie szkoły średnie w Przemyślu i okolicach oraz w Drohobyczu. W Polsce zebrano 717 ankiet, na Ukrainie – 584. Badania wykonano techniką ankiety audytoryjnej w trakcie zajęć lekcyjnych¹².

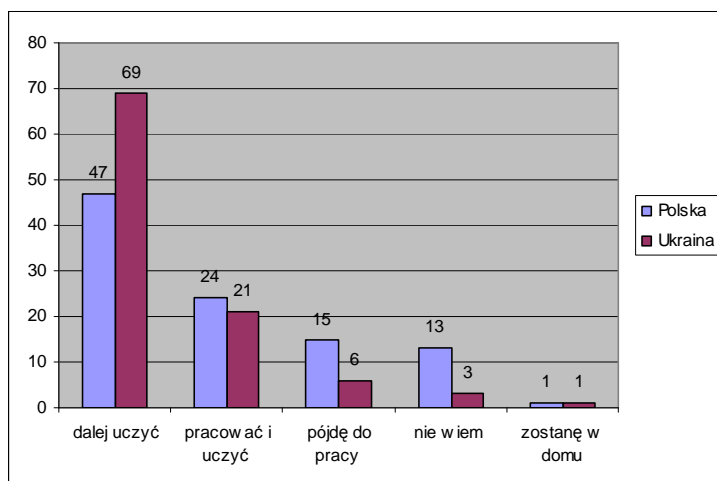
Respondenci najczęściej zamierzają dalej się uczyć po ukończeniu szkoły. W Polsce było odpowiedziało 47% ankietowanych, na Ukrainie 69%. Mniej więcej tyle samo respondentów po obu stronach granicy zamierzało kontynuować edukację i jednocześnie pracować (24% Polska i 21% Ukraina). Do pracy po skończeniu szkoły częściej

¹¹ A. Janowski, *Aspiracje młodzieży szkół średnich*, PWN, Warszawa 1977, s. 61.

¹² Kierownikiem polskiego zespołu badawczego był dr Piotr Długosz, a na Ukrainie pracami kierowała dr Switłana Szczudło.

zamierzali iść polscy maturzyści (15%) niż ukraińscy (6%). Nie miało zdania 13% Polaków i 3% Ukraińców. Zostać w domu zamierzało 1% młodzieży w obu grupach (rys. 1).

Rys. 1. Plany życiowe polskich i ukraińskich maturzystów (%)

Młodzież zamierza się dalej kształcić po szkole średniej, jednakże na Ukrainie jest większy odsetek osób, które będą zajmować się tylko swoją edukacją, a w Polsce więcej młodzieży chce podjąć pracę po szkole średniej. Być może taka postawa polskiej młodzieży wynika z wysokiego bezrobocia wśród absolwentów studiów wyższych. Ukraińcy są jeszcze na tym etapie, iż wierzą, że studia prowadzą do kariery.

Z analizy korelacyjnej wynika, że w Polsce częściej zamierzają podjąć pracę po szkole bądź łączyć pracę z nauką uczniowie technikum niż liceum ($r = 0,249$) oraz uczniowie z gorszymi stopniami ($r = 0,179$)¹³. Na Ukrainie te zależności stwierdzono w wypadku miejsca zamieszkania ($r = 0,177$), typu szkoły ($r = 0,302$), płci ($r = 0,119$), szkolnych osiągnięć ($r = -0,290$), oceny sytuacji ekonomicznej ($r = -0,147$), liczby książek w domu ($r = -0,140$), częstości korzystania z Internetu ($r = 0,140$), korzystania z korepetycji ($r = -0,291$).

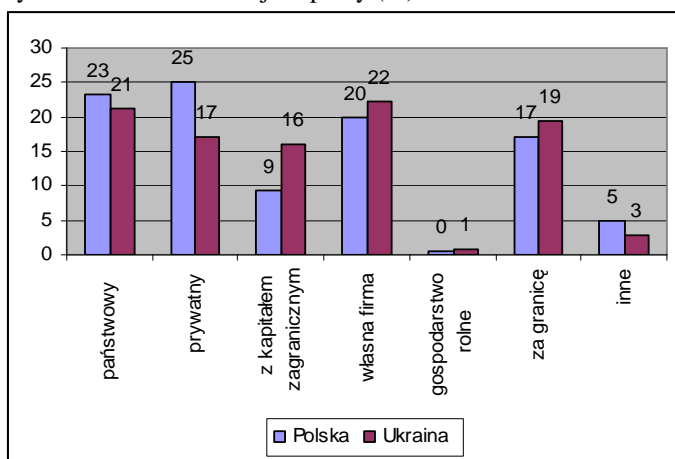
Oznacza to, że do pracy po szkole średniej częściej zamierzają się udać uczniowie ze wsi niż z miasta, częściej będą to: uczniowie technikum i liceum zawodowego, chłopcy niż dziewczęta, uczniowie z gorszymi osiągnięciami szkolnymi, gorzej oceniający swoją sytuację materialną, z gorszym wyposażeniem domowej biblioteki, rzadziej korzystający z komputera.

Reasumując, z danych wynika, że podjęcie pracy po szkole średniej jest związane z uczęszczaniem do średniej szkoły zawodowej oraz gorszymi stopniami. Tendencja ta jest uniwersalna – zgodna z teoriami przejść edukacyjnych. Osoby z niższymi osiągnięciami

¹³ Do analizy stworzono indeks pracy, który składał się z odpowiedzi; pójść do pracy + będę się uczył i pracował. Wyniki korelacji Pearsona są podawane przy poziomie istotności 0,05.

szkolnymi podejmując decyzję o przerwaniu edukacji. Widać, że jest to podobne zjawisko w obu krajach. Pojawiają się też różnice, na Ukrainie częściej w systemie szkolnym pozostają uczniowie z wyższym statusem, częściej są to dzieci z klasy średniej. Mają kapitał ekonomiczny, kapitał kulturowy i są przygotowywani do dalszej edukacji, korzystając dodatkowo z korepetycji, które pozwolą im osiągnąć wyższy status społeczny

Rys. 2. Preferowane miejsce pracy (%)

Pracować w zakładzie państwowym zamierzało z Polski 23% uczniów i z Ukrainy 21% (rys. 2). Przy czym w Polsce częściej w sektorze publicznym chciały pracować dziewczęta (27%) niż chłopcy (19%). Na Ukrainie najczęściej w państwowym zakładzie zamierzali pracować uczniowie liceum zawodowego (32%), technikum (25%), rzadziej licealiści (19%). Częściej byli to uczniowie ze wsi (32%) niż z miasta (15%).

Zakład prywatny był odpowiednim miejscem dla 25% Polaków i 17% Ukraińców. W Polsce w prywatnej firmie nieco częściej zamierzały pracować dziewczęta (28%) niż chłopcy (22%). Częściej uczniowie liceum (28%) niż technikum (22%). Częściej byli to też uczniowie biorący korepetycje (27%) niż niebiorący korepetycji (21%). Na Ukrainie do zakładu prywatnego częściej się wybierali chłopcy (26%) niż dziewczęta (13%).

Firma z kapitałem zagranicznym została wybrana przez 9% Polaków i 16% Ukraińców. W Polsce w tej firmie częściej zamierzali pracować licealiści (13%) niż uczniowie technikum (5%). Na Ukrainie w takiej firmie częściej zamierzali pracować uczniowie biorący korepetycje (19%) niż ci bez korepetycji (9%). Zdecydowanie częściej była to atrakcyjna praca dla uczniów liceów (18%) i techników (19%) niż uczniów z liceum zawodowego (2%).

Założyć własną firmę zamierzało 20% Polaków i 22% Ukraińców. W Polsce zdecydowanie bardziej chętni do założenia własnej działalności byli chłopcy (26%) niż dziewczęta (15%). Na Ukrainie częściej zamierzali zakładać własne firmy mieszkańcy miast (24%) niż mieszkańcy wsi (14%).

Pracę za granicą zamierzało podjąć 17% Polaków i 19% Ukraińców. Wśród polskiej młodzieży częściej chcieli wyjechać do pracy za granicę uczniowie technikum (26%) niż licealiści (15%). Częściej to byli uczniowie ze wsi (20%) niż miasta (15%). Ich ojcowie

mieli też niższe wykształcenie (poniżej średniego – 19%) średnie i wyżej (13%). Częściej też ci uczniowie nie korzystali z korepetycji (24%) niż z nich korzystali (12%).

Pracę w gospodarstwie rolnym wybrało tylko 1% Ukraińców (żaden Polak).

Zadziwiająco podobne są plany zawodowe maturzystów po obu stronach granicy. Praca w firmie państwowej, praca w swojej firmie oraz praca za granicą są tak samo popularne w obu grupach młodzieży. Różnice w postawach badanych są niewielkie, częściej Polacy wybierali pracę w prywatnym zakładzie, co nieco zaskakuje, gdyż w badaniach realizowanych na pograniczu Polskim w latach 2007–2011 taką opcję wybierało mniej niż 20% respondentów. Wzrost znaczenia prywatnej firmy może wynikać z polepszenia się stanu wiedzy młodzieży o realiach na rynku pracy. Po prostu w tych firmach większość młodzieży znajduje i może znaleźć pracę. Z kolei większa chęć do pracy w firmie z kapitałem zagranicznym wśród maturzystów z Ukrainy może wynikać z podobnego faktu, mianowicie tych firm jest sporo na Ukrainie (szczególnie we Lwowie) i mogą one zatrudniać młodzież. W Polsce, a przede wszystkim na Podkarpaciu, takich firm jest niewiele.

Zebrane obserwacje ujawniają podobne mechanizmy postaw maturzystów. Chodzi tu o akumulację kapitału kulturowego. Wskaźnikiem tego zjawiska było korzystanie z korepetycji. Zasada jest taka, że się je traktuje jako inwestycje w edukację, która ma się zwrócić. W Polsce widać, że dzieje się tak w wypadku chęci pracy w prywatnej firmie, a na Ukrainie w firmie z kapitałem zagranicznym. Maturzyści, wiedząc, że mogą uzyskać wyższe płace, biorą korepetycje, aby dostać się do dobrych uczelni i pracować w tych firmach. Potwierdza tę tezę też fakt, że z kraju wyjechać do pracy częściej zamierzają osoby, które nie inwestowały w wykształcenie.

Pytani o zarobki maturzyści z Polski odpowiadali, że minimalna płaca netto (na rękę), która skłoniłaby ich do podjęcia pracy, powinna wynosić 2435 zł. Z kolei płaca, która przyniosłaby im satysfakcję z pracy, wynosiła 4133 netto (rys. 3). Satysfakcjonująca płaca jest dwa razy większa niż płaca minimalna. Widać, że oczekiwania płacowe nie są wyznaczane najniższą krajową i znacznie odbiegają od realiów pokolenia 1200 zł brutto.

Maturzyści na Ukrainie oczekują płacy minimalnej w wysokości 3735 hrywien netto (na rękę). Płaca, która miałaby przynieść satysfakcję z pracy, wyniosła 9150 hrywien. W wypadku respondentów z Ukrainy te rozpiętości między płacą minimalną a satysfakcjonującą są jeszcze wyższe niż w wypadku Polaków. Być może jest to wynik wyższych nierówności dochodowych na Ukrainie niż w Polsce. Według wskaźnika Giniego w 2011 r. w Polsce wnosił on 0,34, a na Ukrainie – 0,45¹⁴.

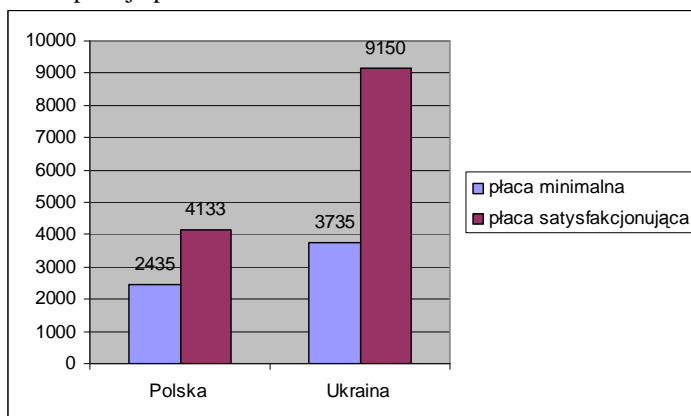
Jeśli uwzględnimy wyniki analizy korelacyjnej¹⁵, to okazuje się, że w Polsce aspiracje zarobkowe były negatywnie skorelowane z korzystaniem z korepetycji w szkole ponadgimnazjalnej ($r = 0,109$) i gimnazjum ($r = 0,117$), liczbą książek ($r = 0,107$), płcią ($r = 0,131$), typem szkoły ($r = 0,177$), wyższymi osiągnięciami szkolnymi ($r = 0,170$), wykształceniem ojca ($r = 0,203$), statusem zawodowym ojca ($r = 0,103$). Wyższe oczekiwania płacowe mieli uczniowie, którzy korzystali z korepetycji, mieli więcej książek w domowej bibliotece, częściej byli to chłopcy z technikum, których ojcowie mieli wyższe wykształcenie i wyższy status zawodowy. Innymi słowy, wyższych

¹⁴ http://pl.wikipedia.org/wiki/Wsp%C3%B3%C5%82czynnik_Giniego (dostęp: 1.09.2013). Im wyższa wartość wskaźnika, tym wyższy poziom nierówności dochodowych.

¹⁵ Do celów analitycznych przygotowano indeks płac złożony z odpowiedzi na pytanie o płacę minimalną i maksymalną.

zarobków spodziewali się ci, którzy zainwestowali w swoje wykształcenie. Można tę prawidłowość interpretować jako konwersję kapitału kulturowego w kapitał ekonomiczny. Potwierdza to też wcześniejsze tezy, że polscy maturzyści uważnie planują swoją karierę zawodową i zwracają uwagę na przyszłe spodziewane korzyści, starannie planując swoją drogę edukacyjną.

Rys. 3. Aspiracje płacowe w Polsce i na Ukrainie

Na Ukrainie tych zmiennych skorelowanych z aspiracjami dochodowymi było mniej. Taki związek zaobserwowano dla szkolnych osiągnięć ($r = -0,119$), płci ($r = 0,211$), typu szkoły ($r = 0,226$). Wyższe aspiracje zarobkowe mają uczniowie o gorszych osiągnięciach szkolnych, częściej są to chłopcy i uczniowie techników.

Reasumując, w Polsce aspiracje zarobkowe są skorelowane z kapitałem kulturowym i statusem społecznym. Na Ukrainie widać wpływ płci i szkoły. Mężczyźni ze szkół zawodowych mają wyższy poziom tych aspiracji.

W dobie bezrobocia nie lada wyzwaniem dla młodzieży jest znalezienie pracy. Cała edukacja jest temu podporządkowana, w związku z tym warto poznać strategie, które zdaniem maturzystów mogą zapewnić sukces, czyli uzyskanie odpowiedniej pracy.

Na intensywne poszukiwanie pracy jako najlepszą metodę wskazało 90% Polaków i 93% Ukraińców¹⁶. Odbycie stażu zostało wymienione przez 86% Polaków i 93% Ukraińców. Również z powszechną akceptacją respondentów spotkały się szkolenia zawodowe zarówno wśród Polaków (86%), jak i Ukraińców (81%). O skuteczności nauki autoprezentacji było przekonanych 67% Polaków i 71% Ukraińców. Praktyka za granicą była wskazana przez 68% Polaków i 63% Ukraińców.

Wykazane strategie były mniej więcej tak samo popularne w obu grupach młodzieży. Szukanie pracy, staże, praktyki, szkolenia zawodowe są zdaniem maturzystów najlepszą metodą na zdobycie pracy. Innymi słowy, stawiają oni na kwalifikacje zawodowe. Te strategie są uniwersalne.

Jednakże pewne strategie zyskiwały przewagę wśród polskich respondentów. Częściej młodzież polska uważała, że znajomości są najlepszym sposobem na znalezienie pracy (Polska – 86%, Ukraina – 73%). Częściej na naukę języków obcych stawiali młodzi

¹⁶ Do pomiaru tej zmiennej wykorzystano skalę szacunkową składającą się z następujących pozycji, 5 – bardzo ważne, 4 – ważne, 3 – ani ważne, ani nieważne, 2 – nieważne

Polacy (95%) niż Ukraińcy (79%). Za kontynuacją nauki na studiach opowiedziało się 78% młodzieży polskiej i 69% młodzieży ukraińskiej. Na dodatkowe kursy wskazało 89% Polaków i 52% Ukraińców. W skuteczność dodatkowych uprawnień i licencji wierzyło 88% Polaków i 53% Ukraińców.

Częściej też na konieczność odbycia praktyk w firmach wskazała młodzież w Polsce 76% niż na Ukrainie 45%. Naukę pisania listów motywacyjnych, CV uznało 67% Polaków i 54% Ukraińców. Dwukrotnie częściej wskazywała na wolontariat młodzież polska 40% niż ukraińska 25%.

Jak widać, są też różnice w uzyskanych obserwacjach między młodzieżą polską a ukraińską. Polscy maturzyści większą wagę przywiązują do znajomości, dyplomu wyższej uczelni, znajomości języków obcych, kursów, dodatkowych kwalifikacji, wolontariatu. Widać u polskich maturzystów dywersyfikację tych strategii.

Paradoksalnie Polacy częściej wierzą w znajomości niż Ukraińcy, z drugiej strony większą wagę przywiązują do dyplomu wyższej uczelni. Być może na istotną rolę znajomości w myśleniu młodzieży o sukcesie zawodowym ma wpływ duże bezrobocie i trudności w podjęciu pracy po skończonej edukacji. Również tymi trudnościami młodzieży polskiej można wyjaśnić przywiązanie dużej wagi do języków obcych czy formalnych kompetencji. W razie problemów z uzyskaniem pracy w Polsce młodzież będzie jej poszukiwać na zachodzie, w razie problemów ze znalezieniem pracy w swoim zawodzie przydadzą się kursy i kwalifikacje z innej branży. Widać też, że młodzież polska instrumentalnie traktuje wykształcenie, uważa, że studia są po to, aby znaleźć pracę, a nie rozwijać się intelektualnie i społecznie.

O tym, że na Ukrainie łatwiej o pracę, świadczą też wysokie odsetki akceptacji wśród maturzystów z Ukrainy takich metod, jak intensywne poszukiwanie pracy i staż. Jeśli praca jest, to wystarczy jej poszukiwać i mieć doświadczenie zdobyte w trakcie stażu. Niestety w Polsce to nie wystarczy.

Na koniec przedstawiono, jakie zawody preferują maturzyści pogranicza polsko-ukraińskiego. Pytanie to miało charakter otwarty i respondenci wpisywali swoje preferencje. Z zebranych danych wynika, że młodzież wybiera prestiżowe zawody, które cieszą się popytem na rynku pracy i dają szansę na uzyskanie wysokich zarobków. Większość tych zawodów wymaga wysokich kwalifikacji, co ma wpływ na chęć podejmowania studiów wyższych przez badanych. W Polsce najczęściej wybierany był zawód lekarza (7%) i robotnika (7%). Również relatywnie dużym zainteresowaniem cieszył się zawód celnika (5%), informatyka (5%), inżyniera (5%), żołnierza (4%), kelnera (4%), prawnika (4%), księgowego (3%), tłumacza (3%), psychologa (3%). Na tej liście można też znaleźć policjanta, kosmetyczkę, fryzjera, architekta, nauczyciela, dziennikarza, geologa, geodetę, przewodnika itp. Generalnie młodzież wybiera karierę białych kołnierzyków. Jeśli uwzględni się stosunek zawodów umysłowych do fizycznych, to okaże się, że tych pierwszych jest zdecydowanie więcej. Jak widać zatem, rola profesjonalisty jest najpopularniejsza. Monterzy czy też pracownicy usług też się pojawiają w odpowiedziach, jednakże relatywnie tych wyborów jest mniej na tle wszystkich preferowanych zawodów. Obserwacje te potwierdzają, że polscy maturzyści mają nadal wysokie aspiracje zawodowe i dążą do zajęcia wysokich pozycji w hierarchii społeczno-zawodowej.

W wypadku analizy preferencji ukraińskich respondentów pojawiły się duże braki danych. Jednakże odpowiedzi te pokazują, że wysoką popularnością cieszą się zawody związane z ochroną zdrowia. Do najczęściej wybieranych zawodów można zaliczyć

fizjoterapeutów, pielęgniarstwo. Również relatywnie wysoko uplasowały się takie zawody, jak informatyk, prawnik, tłumacz. Rzadko były wpisane zaś te, które przynależą do zawodów fizycznych, czyli tzw. niebieskich kołnierzyków.

Reasumując obserwacje dotyczące aspiracji zawodowych, można stwierdzić, że badana młodzież dąży do pracy w zawodzie specjalisty czy też aspiruje do nowej klasy średniej, jeśli za jej przedstawicieli będziemy uznawać jednostki z wyższym wykształceniem sprzedające specjalistyczną wiedzę na rynku¹⁷. Zawody cieszące się prestiżem, dużymi dochodami oraz popytem znajdują się w kręgu zainteresowań młodzieży po jednej i drugiej stronie granicy. Świadczy to o ogólnej istonej pozycji kariery i sukcesu. Młodzież uznaje za sukces wysoki poziom konsumpcji, a ona – jak powszechnie wiadomo – zależy od zasobności portfela. Trudno powiedzieć, czy młodzież wybiera te zawody, gdyż – jak mawiał Max Weber – ma do tego powołanie. Raczej należy te wybory traktować w kategoriach amortyzacji ryzyka w czasach późnej nowoczesności. Ulrich Beck pisał, że „uwolnione jednostki stają się zależne od rynku pracy, a przez to od wykształcenia, od konsumpcji, od społeczno-prawnych zabezpieczeń i regulacji, od planowania dróg i transportu, podaży dóbr konsumpcyjnych, możliwości i mód dotyczących poradnictwa i opieki w dziedzinie medycyny, psychologii i pedagogiki”¹⁸. Wydaje się, że ta konstatacja dobrze wyjaśnia wybory zawodowe badanych maturzystów. Z jednej strony pojawiają się procesy indywidualizacji i jednostka musi liczyć tylko na siebie, a więc trafnie wybrać zawód, który da jej możliwości zarobkowania i konsumpcji oraz zabezpieczy przed ryzykiem niskich płac czy bezrobocia. Te preferencje zatem należy odczytywać jako próbę takiej amortyzacji w dobie społeczeństwa ryzyka. Z drugiej strony wybory są oparte na przesłankach społeczeństwa wiedzy, młodzież skupia się na tych dziedzinach, w których ta wiedza jest potrzebna i jest na nią zapotrzebowanie¹⁹. Jak widać, zawody związane ze służbą zdrowia stają się kluczowe, o czym zdają się wiedzieć maturzyści.

4. ZAKOŃCZENIE

Młodzież pogranicza polsko-ukraińskiego ma wysokie aspiracje edukacyjne. Zarówno w Polsce, jak i na Ukrainie są preferowane zawody, które są przynależne do zawodów białych kołnierzyków. Można by rzec, że jesteśmy świadkami tworzenia się nowej klasy średniej, która swoje zawodowe ambicje lokuje w szeroko ujmowanych usługach dla ludności. Marząc o sukcesie materialnym i karierze, zdecydowana większość respondentów zarówno w jednym, jak i drugim kraju wybiera kontynuację nauki na studiach wyższych po to, aby móc wykonywać zawody specjalistów z dziedziny medycyny, finansów, prawa, informatyki itp. W tym wypadku działają podobne mechanizmy w obu krajach. Im wyższe są szkolne osiągnięcia, czyli stopnie szkolne, tym częściej jednostka planuje dalszą edukację i wyraża chęć wykonywania zawodu profesjonalisty. Uczniowie z gorszymi stopniami i ze średnich szkół zawodowych częściej zamierzają pracować jako technicy, monterzy, czyli średni personel. Zatem należy podkreślić, że o wyższych ambicjach zawodowych decydują osiągnięcia szkolne, a na Ukrainie duże znaczenie ma jeszcze status społeczny i kapitał kulturowy. Rola tego

¹⁷ Zob. H. Domański, *Struktura społeczna*, Scholar, Warszawa 2002.

¹⁸ U. Beck, *Spółeczeństwo ryzyka*, Scholar, Warszawa 2002, s. 115.

¹⁹ Zob. P. Drucker, *Spółeczeństwo prokapitalistyczne*, PWN, Warszawa 1999.

drugiego jest znacząca i widać wpływ kapitału kulturowego na aspiracje zarobkowe i preferowane miejsce pracy. W Polsce, jak pokazują wyniki badań, wysokie aspiracje zarobkowe są związane ze statusem społecznym i kapitałem kulturowym. Ci, którzy chcą dużo zarabiać, inwestują w swoją edukację, biorąc korepetycje, mają wysokie stopnie, chcą studiować, aby mieć wysokie kwalifikacje. Te jednostki preferują też pracę w prywatnym sektorze, w którym – jak wiadomo – zarobki są uzależnione od osiągnięć i regulowane przez rynek. Innymi słowy, widać tutaj mechanizm konwersji kapitału kulturowego, jakim jest wykształcenie, w kapitał ekonomiczny. Na Ukrainie natomiast o wyższych zarobkach marzą osoby z gorszymi osiągnięciami szkolnymi. Z kolei młodzi Ukraińcy z wysokim statusem społecznym i wyposażeni w kapitał kulturowy zamierzają w głównej mierze pracować w korporacjach zagranicznych. Dojście do tych celów wydaje się być częściowo podobne w obu grupach, a częściowo się różni. Szukanie pracy, staże, praktyki, szkolenia zawodowe są zdaniem maturzystów najlepszą metodą na zdobycie pracy. Zatem – jak widać – zdobywane doświadczenie cieszy się uznaniem respondentów po obu stronach granicy. Różnice natomiast można zauważyć w kolejnych strategiach poszukiwania pracy. Polscy maturzyści większą wagę przywiązują do znajomości, dyplomu wyższej uczelni, znajomości języków obcych, ukończenia kursów, zdobycia dodatkowych kwalifikacji, wolontariatu. W związku z tym można stwierdzić, że polska młodzież jest bardziej merytokratyczna, jeśli za wskaźnik tej postawy przyjąć większą akceptację studiów i dyplomów. Jednakże z kolei również nepotyzm jest częściej widoczny wśród strategii zdobycia pracy. Pojawia się tutaj pewna ambiwalencja, którą trudno wyjaśnić.

Na koniec warto się zastanowić, jak się odnoszą te aspiracje do regionu i jego możliwości w zaspokojeniu tych planów. Niestety ta konfrontacja nie wypada dobrze. Młodzież ma wysokie aspiracje zawodowe i chce pełnić funkcję profesjonalistów, co wydaje się bardzo pozytywne. Jednakże gospodarka w regionie pogranicza nie ma takiej nowoczesnej formy, gdzie mogłaby absorbować tych wszystkich specjalistów. Dominuje tutaj raczej sektor rolno-przemysłowy bądź z prostymi usługami dla ludności, gdzie istnieje zapotrzebowanie na techników, kierowców, sprzedawców, akwizytorów czy robotników. W związku z tym swoje ambicje zawodowe młodzież ta będzie mogła realizować w lepiej rozwiniętych regionach lub innych państwach.

LITERATURA

- [1] Beck U., *Spoleczeństwo ryzyka*, Scholar, Warszawa 2002.
- [2] Domański H., *Struktura społeczna*, Scholar, Warszawa 2002.
- [3] Doroszewski W., *Słownik języka polskiego*, t. I, PWN, Warszawa 1958.
- [4] Drucker P., *Spoleczeństwo prokapitalistyczne*, PWN, Warszawa 1999.
- [5] Gorzelak G., *Regiony Polski wschodniej i zachodniej, ujęcie porównawcze*, [w:] *Historyczno-kulturowe uwarunkowania rozwoju. Polska i Ukraina*, red. G. Gorzelak, A. Tucholska, Scholar, Warszawa 2008.
- [6] http://pl.wikipedia.org/wiki/Wsp%C3%B3%C5%82czynnik_Giniego (dostęp: 1.09.2013).
- [7] Janowski A., *Aspiracje młodzieży szkół średnich*, PWN, Warszawa 1977.
- [8] Kłosowska A., *Wartości, potrzeby i aspiracje kulturalne małej społeczności miejskiej*, „Studia Socjologiczne” 1970/3.

[9] Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1975.

[10] Lewowicki T., *Aspiracje dzieci i młodzieży*, PWN, Warszawa 1987.

[11] Mannheim K., *Problem młodzieży w nowoczesnym społeczeństwie*, [w:] *Młodzież jako problem i jako wyzwanie ponowoczesności*, red. K. Szafranec, Adam Marszałek, Toruń 2011.

[12] Szewczuk W., *Słownik psychologiczny*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1979.

[13] *Wielka Encyklopedia Powszechna*, PWN, Warszawa 1962.

PROFESSIONAL ASPIRATIONS OF POLISH AND UKRAINIAN YOUTH – SIMILARITIES AND DIFFERENCES

The article shows the results of a 2013 survey into professional aspirations of Polish and Ukrainian school-leavers. The data collected suggest that the subjects have very similar ambitious professional plans. They intend to continue education at a higher school and they aim to earn a professional title. The subjects prefer professions which have social recognition and which are well-paid. The studies also indicate that young people believe that earning professional experience will be the best way to getting a job. Professional aspirations are determined to a great extent by the social status and cultural capital. Subjects with a higher status and cultural capital more frequently invest in education and have higher professional aspirations. The patterns are similar in the two groups of young people analysed. Differences can also be found. Polish young people intend to start work after leaving secondary school and to combine education with work more frequently, while Ukrainian young people are more interested in education alone. Differences were also found in the choice of the workplace. Young Poles opted for work in a private establishment more willingly. The Ukrainians, on the other hand, more often than not were interested in working for a corporation or a foreign company. In addition, differences in the subjects' professional aspirations were also recognised in the strategies they followed when looking for a job. More often than their Ukrainian counterparts, Polish school-leavers claimed that finding a job can be successfully facilitated by factors such as: having acquaintances, holding a university degree, knowledge of foreign languages, completion of professional courses, having additional qualifications and holding additional certificates as well as voluntary work.

Keywords: professional aspirations, youth, school-leavers, Polish-Ukrainian border.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.25

Tekst złożono w redakcji: lipiec 2013

Przyjęto do druku: listopad 2013

Piotr DOMKA¹

MYŚL FILOZOFICZNA EMMANUELA LEVINASA WOBEK PROBLEMU HOŁOKAUSTU

Emmanuel Levinas urodził się w 1906 r. w Kownie w rodzinie należącej do inteligencji żydowskiej, a zmarł w Paryżu w roku 1996. Na biografii i myśli filozofa w szczególności sposób odcisnęła się historia XX wieku. Doświadczenia II wojny światowej, a zwłaszcza Holokaustu, stają się kluczowe dla myśliciela. Jedno z jego podstawowych pytań tego traumatycznego doświadczenia dotyczy tego, jak możliwa jest filozofia po Zagładzie? W refleksji Levinas łączy doświadczenie historyczne z doświadczeniem filozoficznym. Twórczość Levinasa układa się w trzy okresy. Pierwsze prace powstają pod wpływem Heideggera i skrótowo można je określić mianem ontologicznych. Nowy etap rozpoczyna się już po wojnie i charakterystyczne jest dla tego okresu zainteresowanie metafizyką. W trzecim okresie Levinas kładzie nacisk na relacje międzypodmiotowe jednostek odpowiedzialnych za siebie. Podstawowym pojęciem filozofii Levinasa jest pojęcie Innego. Myśliciel zajmuje się doświadczeniem spotkania *ja* z Innym, w którego trakcie spotykamy się z Nieskończonym. Relacja etyczna, która powstaje pomiędzy *ja* a Innym, buduje się na bezbronności i słabości Innego. Wymaga od *ja* oddania mu sprawiedliwości, a nawet ofiary z siebie. Wzbudza poczucie moralne prowadzące do wyrzeczenia się własnej wolności. Inny zjawia się pod postacią śladu. W takim ujęciu relacji z Drugim ujawnia się także odpowiedź filozofa na tragedię Holokaustu lub generalnie – na przemoc ontologiczną. Doświadczenie Innego dokonuje się w spotkaniu z jego Twarzą, która staje się mową. Naga i bezbronna Twarz otwiera na to, co nieskończone. Dzięki epifanii Twarzy Innego spotykamy się z Bogiem. W niej ujawnia się ślad Nieskończonego. Myśl filozofa nie może być zrozumiana bez kontekstu historycznego – doświadczenia Zagłady.

Słowa kluczowe: Twarz, Inny, Holokaust, II wojna światowa, bycie, *il y a*.

1. WSTĘP

Emmanuel Levinas urodził się w 1906 r. w Kownie, a zmarł w Paryżu w roku 1996. Na biografii i myśli filozofa w szczególności sposób odcisnęło się doświadczenie historii XX wieku. Na wstępie rozważań można postawić pytanie: czy biografia myśliciela ma wpływ na jego refleksję filozoficzną? Wydaje się, że w wypadku Emmanuela Levinasa nie sposób odczytywać jego myśli bez kontekstu czasów, w których przyszło mu żyć, i własnego jednostkowego doświadczenia. Sam filozof napisze, że historia jego życia jest „owładnięta przecuciem i wspomnieniem nazizmu”². Nie można jednak dosyć banalnie stwierdzić, że Levinas, żyjąc w określonym czasie i miejscu, jest świadkiem historii. U źródeł jego zamysłu filozoficznego leży refleksja nad egzystencją; nad wszelkim

¹ Mgr Piotr Domka, Wydział Filologiczny – literaturoznawstwo, Uniwersytet Rzeszowski, ul. Wypiańskiego 4A, 37-100 Łańcut, tel. 888 021 091, e-mail: piotrekdomka@wp.pl

² E. Levinas, *Trudna wolność. Eseje o judaizmie*, tłum. A. Kuryś, Gdynia 1991, s. 314.

doświadczeniem – nie tylko historycznym, ale i etycznym, religijnym, estetycznym i naukowym. Nie można więc jej odczytać bez kontekstów zewnętrznych połączonych z wątkami biograficznymi, które stają się głęboko „znaczące”.

2. FILOZOFICZNE INSPIRACJE

Punktem wyjścia myśli Levinasa jest fenomenologia Husserla. Następnym znaczącym etapem biografii Emmanuela Levinasa są studia uniwersyteckie w Strasburgu – to tam przybywszy z odległej Litwy spotyka się z myślą Henriego Bergsona. „U H. Bergsona E. Levinas odkrywa idee odpowiadające jego własnym niepokojom [...]. Szczególnie inspirująca okazuje się zwłaszcza teoria trwania z jego prymatem w stosunku do jednorodnego, linearnego czasu fizyki, co uwalnia filozofię z naukowego modelu czasu. Ta diachronia czasu rodzi koncepcję czasowości bytu ludzkiego, w którym chodzi o relację miłości i przyjaźni z innym człowiekiem. To dzięki drugiemu człowiekowi «ja» staje się sobą, co pozwala na nowe, dynamiczne pojęcie jego podmiotowości”³.

Najistotniejszym jednak wydarzeniem intelektualnym Levinasa było spotkanie z fenomenologią Edmunda Husserla i Martina Heideggera. Owocem fascynacji niemiecką myślą filozoficzną jest wybór tematu pracy doktorskiej Levinasa poświęconej Husserlowi. Latem 1928 r. i zimą 1928–1929 r. młody doktorant przebywa na stypendium we Fryburgu. Tam też osobiście spotyka się z bohaterem swojej rozprawy doktorskiej, słuchając jego wykładów o pojęciu psychologii fenomenologicznej i konstytucji intersubiektywności. Ma także możliwość uczestniczenia w seminariach prowadzonych przez Heideggera. Te doświadczenia ukażą Levinasowi możliwości myślenia filozoficznego na podstawie fenomenologii, staną się źródłem inspiracji w kwestiach dotyczących metodologii własnego myślenia. „Zasadniczy punkt mojego rozumowania polega na tym, że odmiennosc innego jest moją odpowiedzialnością wobec niego, ta zaś jest uciążliwa, wymyka się. Oznaką człowieczeństwa jest troska o innego [...]. Bycie odpowiedzialnym za innego to bycie zakładnikiem. Jestem zakładnikiem niezasłużenie, ale to «niezasłużenie» stanowi istotny element odpowiedzialności”⁴.

Sein und Zeit Martina Heideggera z 1927 r. według Levinasa jest jednym z najbardziej znaczących dzieł w dziejach europejskiej filozofii⁵. Odkrycie przez niemieckiego filozofa różnicy ontologicznej pomiędzy byciem i bytem jest przełomowe, staje się również podłożem do sformułowania przez Levinasa własnej koncepcji *il y a*.⁶

Należy tutaj podkreślić, że Levinas nie przyjmuje bezkrytycznie wszystkich założeń Heideggera. Zarzuca Heideggerowi, że poddaje człowieka bezosobowej relacji z byciem bytu. Nie podoba się mu koncepcja człowieka jako *Dasein*, który charakteryzuje się wyłącznie troską o samego siebie. Takie założenie sprawia, że człowiek jest wyłącznie ontologiczny. Jego transcendencją jest wyłącznie wykraczanie poza siebie w kierunku

³ B. Mielec, *Próba oceny myśli teologicznej Emmanuela Levinasa w świetle zasad teologii moralnej*, Kraków 2000, s. 39.

⁴ M. de Saint-Cheron, *Rozmowy z Emmanuelem Levinasem*, tłum. K. Kot, Warszawa 2008, s. 50.

⁵ Obok dzieła Martina Heideggera Levinas umieszcza inne dzieła fundamentalne dla rozwoju filozofii. Są to między innymi: *Krytyka czystego rozumu* Emmanuela Kanta, *Fenomenologię ducha* Georga Hegla i *O bezpośrednich danych świadomości* Henriego Bergsona.

⁶ *Il y a* to według Levinasa anonimowe czyste bycie, to coś, co pozostaje po teoretycznym zniszczeniu wszystkich rzeczy, jest to sytuacja niebędąca ani bytem, ani nicością.

bycia. Człowiek jest wyłącznie immanencją. A to przecież transcendencja jest warunkiem człowieczeństwa realizującego się jako bycie-ku-Bogu i bycie-ku-Innemu. Dlatego też ontologia nie może być dla Levinasa filozofią pierwszą.

Podstawowym pojęciem filozofii Levinasa jest pojęcie Innego. Myśliciel zajmuje się doświadczeniem spotkania *ja* z Innym, w którego trakcie spotykamy się z Nieskończonym. Inny jest radykalnie odmienny od *ja*, niesprowadzalny do niego ani żadnego elementu świata. Relacja etyczna, która powstaje pomiędzy *ja* a Innym, buduje się na bezbronności i słabości Innego. Wymaga od *ja* oddania mu sprawiedliwości, a nawet ofiary z siebie. Wzbudza poczucie moralne prowadzące do wyrzeczenia się własnej wolności. Inny zjawia się pod postacią śladu. Ważna jest niesymetryczność relacji *ja* z Innym, który jest nauczycielem-mistrzem. W takim ujęciu relacji z Drugim ujawnia się także odpowiedź filozofa na tragedię Holocaustu czy generalnie – na przemoc ontologiczną.

Doświadczenie Innego dokonuje się w spotkaniu z jego Twarzą, która staje się mową. Jak powiada Levinas, Twarzy nie można ujmować w kategoriach światowych – a więc jej fenomenach, związanych z poszczególnymi jej fragmentami, gdyż to ją uprzedmiotawia. Twarz jest naga i bezbronna i otwiera na to, co nieskończone. Dzięki epifanii Twarzy Innego spotykamy się z Bogiem. W Twarzy ujawnia się ślad Nieskończonego, który wzywa do poszukiwania siebie i kroczenia po swoich śladach.

W 1930 r. Emmanuel Levinas wyjeżdża do Paryża, w którym nawiąże kontakty z tamtejszym środowiskiem filozoficznym. Bierze czynny udział w pracach Francuskiego Towarzystwa Filozoficznego, wtedy też odkrywa dzieło Franza Rosenzweiga. Od tej pory filozofia tego niemieckiego myśliciela żydowskiego pochodzenia będzie stanowić jedno z istotnych odniesień osobistej refleksji. Najważniejsze elementy filozofii autora *Gwiazdy zbawienia* to zakwestionowanie filozoficznej koncepcji rozumu oderwanego od religii. Filozofia Levinasa przyjmuje zasadnicze tezy myśli Rosenzweiga, pozostając jednak oryginalną koncepcją i proponując własne rozwiązania tych samych kwestii. Przewodnią ideą Levinasa jest wskazanie, że wszelki konflikt pomiędzy człowiekiem, jego wolnością a światem nie jest zewnętrznym doświadczeniem. Ten dramat rozgrywa się we wnętrzu samego człowieka zmęczonego nadmiarem swego bycia. To jest źródło rodzącej się u niego potrzeby ucieczki, potrzeby wyjścia poza siebie samego.

Dojście Hitlera do władzy niepokoi Levinasa. Strach wywołuje także rosnąca fala antysemityzmu, która z Niemiec wylewa się pod koniec lat trzydziestych na Europę. Żydowski filozof w marcu 1939 r. na łamach francuskiej prasy składa hołd zmarłemu papieżowi Piusowi XI, który potępiał dwa rodzące się na oczach świata totalitaryzmy – nazizm i komunizm. „Podstawowym zagrożeniem, na jakie zdaje się wskazywać Levinas w ideologii antysemityzmu, jest odseparowanie rasy żydowskiej od innych ras, uznając ją za gorszą, niższą, nic nie znaczącą, co w dalszej kolejności będzie prowadziło do eliminacji tego niepotrzebnego gatunku ludzi. A więc nie chodzi jedynie o wskazanie niższości pod względem biologicznym, ale niższości pod względem człowieczeństwa, jak zaznacza Levinas. Żydzi mają być tymi gorszymi, a nawet najgorszymi, ze względu na to, że są Żydami. O tym nie decyduje tylko krew. Dla Niemców nie tylko krew określa Żyda jako podgatunek, ale cała jego mentalność”⁷. Filozof zada trudne pytanie, by zaraz postawić na nie odpowiedź: „Czy język antysemityzmu – z żadnym innym nieporównywalny – tak samo znieważa jak inne? Język wyniszczenia, sprawiający, że

⁷ M. Kozak, *Problem zła w filozofii Emmanuela Levinasa*, Kraków 2011, s. 82.

wysławiany w Bycie Bóg musi powrócić do nierzeczywistości [...]. Język, który za pośrednictwem ludzi wybranych do jego słuchania, objawia całej Ludzkości nihilistyczną dewastację, jakiej nie zdołał spowodować żaden inny dyskurs”⁸.

W 1939 roku Emmanuel Levinas, będąc już obywatelem francuskim, zostaje wcielony do wojska. Przeżywa klęskę swojej armii podczas kampanii w 1940 r. Trafia do niewoli, przebywając w stalagach nad Renem, a następnie na terenie Rzeszy w okolicach Hanoweru. W *Trudnej wolności* napisze: „[...] obdzierali nas z naszej ludzkiej skóry. Byliśmy jedynie podludźmi, stadem małp. Tylko cichy szept wewnętrzny, siła i nędza prześladowanych, przypominał nam o naszej rozumnej naturze. Ale na świecie już nas nie było”⁹.

Czas wojennej niewoli jest dla filozofa doświadczeniem szczególnym; doświadczeniem wspólnoty ludzkiej. Jest to przeżycie więzi nie tylko z Żydami, ale też z chrześcijanami. Nabiera ono osobistego wymiaru wynikającego także z faktu, że jego żona i córka zostają ukryte podczas faszystowskiej okupacji w katolickim klasztorze koło Orleanu.

Czteroletni czas niewoli Levinasa zakończył się oswobodzeniem obozu przez aliantów. Bezwłocznie przedostaje się on do Paryża, gdzie spotyka się z najbliższymi. Jednocześnie odkrywa, jaki tragiczny los spotkał jego rodzinę. Dowiaduje się o śmierci ojca, matki, dwóch młodszych braci, którzy zginęli wraz z całą kowieńską żydowską diasporą. Poznaje także prawdę o Holokauście, w którego wyniku straciło życie sześć milionów Żydów. To traumatyczne doświadczenie jego narodu rodzi obowiązek świadczenia. Wiedza na temat *Szoah* staje się punktem wyjścia do krytyki intelektualnej totalizacji. Obnaża ona zachodni humanizm, który opierał się na racjonalizmie.

Levinas dostrzega również pewien paradoks związany z doświadczeniem Holokaustu – z jednej strony są przywoływane liczne akty odwagi i chrześcijańskiego miłosierdzia wobec prześladowanych, a z drugiej strony morze barbarzyństwa. Szczytowym momentem dramatu judaizmu i chrześcijaństwa jest dla filozofa Holokaust. Po nim rozumienie współczesności nigdy nie może być już takie jak dawniej. Samotność ginących i bierność świata przywołują ważne założenie etyczne w myśli Levinasa – autentyczna religia musi być humanizmem. Musi być metafizycznym źródłem relacji etycznych między ludźmi. Znajdzie to wyraz w jego koncepcji Boga, człowieka i relacji międzyludzkich.

Holokaust to traumatyczne doświadczenie Europy i świata, które nasuwa pytanie o stosunek innych – sąsiadów do prześladowanych. Postawy rządów i społeczeństw, mimo upływu lat, wciąż budzą wiele kontrowersji. Historycy są w zasadzie zgodni, że alianci wobec Zagłady nie mogli zrobić zbyt wiele, ponieważ niemieckie panowanie nad dużą częścią Europy sprawiło, że nawet najbardziej zdecydowana akcja nie zdołałaby ocalić większej liczby ludzi. Niemniej poważne zaangażowanie się w kampanię ratowania ofiar z pewnością ocaliłoby życie setek tysięcy bez narażania potencjału wojennego państw sprzymierzonych. Wielkie mocarstwa, pomimo apeli płynących z Polski za pośrednictwem swoich emisariuszy¹⁰, nie podjęły żadnych skutecznych kroków. Nigdy

⁸ E. Levinas, *Imiona własne*, tłum. J. Margański, Warszawa 2000, s. 137.

⁹ Idem, *Trudna wolność...*, s. 162.

¹⁰ Jan Karski (prawdziwe nazwisko: Koziulewski) jako kurier państwa podziemnego przekazał członkom rządu RP na uchodźstwie, a następnie politykom brytyjskim i amerykańskim raport o

nie doszło do postulowanego przez społeczność żydowską bombardowania torów kolejowych prowadzących do obozów zagłady i znajdujących się tam krematoriów. Auschwitz nie interesował alianckich polityków.

Niejednoznaczne były także postawy poszczególnych narodów wobec Holokaustu. Postawę większości społeczeństw cechowała obojętność. Istniała także grupa, która zerwała na tragedii ludności żydowskiej. Inną grupę stanowili donosiciele i konfidenci, którzy denuncjowali nie tylko Żydów, ale i ludzi udzielających im schronienia.

Ocena postaw społeczeństw okupowanej Europy i samych Żydów wobec zagłady jest niezwykle trudna i niejednoznaczna. „Ostateczne rozwiązanie” powiodło się najlepiej tam, gdzie reżim niemiecki był najbardziej bezwzględny.

Podsumowując, należałoby podkreślić związek etyki, a raczej jej braku, z *Szoah* dokonanego przez Niemców podczas II wojny światowej. „Chcę zacząć od stwierdzenia, że w moim przekonaniu związek między Zagładą a etyką Levinasa jest niewątpliwy. Nie jest to jednak związek między etyką a doświadczeniem, w każdym razie doświadczeniem rozumianym w sposób jakkolwiek empiryczny. [...] Fundamentem mojej tezy jest stwierdzenie, że tak etyka Levinasa, jak i Zagłada mają podwójny charakter. Są oczywiście zjawiskami historycznymi, ale jednocześnie są ponadczasowe. To, co dokonuje się przez wydarzenie Zagłady, to odsłonięcie skrytego charakteru istnienia i jednocześnie odsłonięcie tej etyki, którą wypowiedział Levinas”¹¹.

3. SPOTKANIE INNEGO

Jednym z zagadnień poruszanych przez Emmanuela Levinasa jest filozofia Innego. Jest ona związana z relacjami, w jakie wchodzi człowiek. W te relacje może wniknąć zło, które pojawia się na dwóch płaszczyznach:

- 1) pierwsza – moje odniesienie się do mnie samego,
- 2) druga – przestrzeń relacji z innym człowiekiem.

„Polskie słowo doświadczenie składa się z dwóch słówek: do i świadczenie. Pierwsze słówko wskazuje na dążenie, drugie na świadczenie. Wzięte razem znaczą: dochodzenie do świadectwa. Biorąc pojęcie doświadczenie wedle etymologii słowa, trzeba powiedzieć, że dane nam jest tylko jedno rzetelne doświadczenie – doświadczenie w pełnym tego słowa znaczeniu – doświadczenie innego człowieka, spotkanie z nim. Doświadczamy innego, dochodząc do świadectwa, czyli doświadczając zarazem siebie. Wszelkie inne rodzaje doświadczeń – czy to doświadczenie rzeczy czy siebie – są jedynie pomniejszoną odmianą doświadczenia innego”¹².

Lata powojenne są dla Levinasa czasem nawiązywania kontaktów na płaszczyźnie filozoficznej z uczonymi związanymi z chrześcijaństwem. Nie bez znaczenia są także spotkania w Castel Gandolfo, organizowane przez wiedeński Instytut Nauk o

---

Zagładzie na okupowanych ziemiach polskich z prośbą o udzielenie pomocy morderwanym Żydom. Po latach nazwie on Holocaust drugim grzechem pierwotnym ludzkości.

¹¹ A. Leder, *Trauma i etyka. Myśl Levinasa a doświadczenie Holocaustu*, [w:] Emmanuel Levinas, *Filozofia, teologia, polityka*, red. A. Lipszyc, Warszawa 2006, s. 267.

¹² J. Tischner, *Śladami Nieskończonego. W kręgu myśli E. Levinasa*, [w:] *Filozofia współczesna*, red. J. Tischner, Kraków 1989, s. 409.

Człowieku¹³. Dają mu one okazję do nawiązania osobistych relacji z Janem Pawłem II. Sam filozof tak to wspomina: „[...] uczestniczyłem regularnie w spotkaniach filozoficznych w Castel Gandolfo, letniej rezydencji papieża [...]”¹⁴.

Te spotkania są owocne dla obu stron; pozwalają na wnikliwą interpretację religijnych pojęć, które należą do wspólnego dziedzictwa. Środowiska chrześcijańskie dostrzegają wkład filozofa w dialog między religiami. Wyrazem tego uznania są doktoraty *honoris causa* przyznawane mu przez uniwersytety katolickie i protestanckie.

4. DOŚWIADCZENIE BYCIA

Filozofia zajmuje się, zdaniem Levinasa, problemem relacji zachodzących między człowiekiem a byciem. Relacja ta jest wynikiem tego, że podmiot poprzez swoje istnienie znajduje się w jakiś sposób wobec bycia. Podstawowym problemem filozoficznym jest zagadnienie: jak się przedstawia owo pierwsze i oryginalne odniesienie między człowiekiem i byciem – faktem bycia?

Bycie nade wszystko jest anonimowością. Nasuwa się tutaj pytanie: czym dla tego filozofa jest bycie. Bycie ujawnia się na dwa sposoby:

1) Można myślowo dokonać unicestwienia wszystkich rzeczy i po tej destrukcji pozostaje wbrew pozorom nie nicłość, lecz fakt nagiego, *že jest*.

2) Byt wyłania się z bycia jako świadomy byt-podmiot.

Jest to narzucający się fakt istnienia, kiedy już nie ma niczego. Jest to istnienie, którego nie można się pozbyć. Koszmar ten Levinas próbuje określić przez fenomen nocy i bezsenności. „W ciemności nocy znikają formy rzeczy, a sama noc [...] bierze wszystko w swe władanie. W nocy znikają rzeczy, znikam także i ja. Lecz to zniknięcie nie zmienia się w nicłość: owszem dąży do tego bycia, w którym anonimowo partycypuje, nie biorąc jakiegokolwiek inicjatywy. Owo bycie pozostaje polem sił. Przedstawia się jako ciężące środowisko, które nie należy do nikogo, które jest uniwersalne”¹⁵. Ta ciemność nocy związana jest z brakiem perspektyw i jest to negatywny wymiar fenomenowi nocy. Istnieje także strona pozytywna doświadczenia nocy – jest nią niepewność. Niepewność polega na milczeniu, nie jest spowodowana obecnością rzeczy, które znikają w ciemności i nie dają możliwości przygotowania się na ich spotkanie. Fenomen bezsenności jest faktem świadomości. Podmiot czuwa, choć nie istnieje żaden cel czuwania, nie ma żadnej racji skłaniającej do czuwania. Jednak świadomy podmiot nie jest w stanie wyrwać się z istnienia. Może, co prawda, wyzwolić się od wszystkich treści i od wszystkich przedmiotów, lecz pozostanie zawsze anonimowa i ciężąca obecność. W wypadku bezsenności – jak to określił Levinas – nie istnieje już czuwanie bytu-podmiotu: to czuwa sama noc.

Miejszem wyłaniania się bytu jest akt istnienia będący aktywnym wejściem w teraźniejszość. Levinas nazywa go hipostazą. Jeśli sprawimy, że znikają w wyobraźni rzeczy i osoby, nie pozostaje nic, lecz anonimowe bycie. To anonimowe bycie francuski filozof nazwie *il y a*. „W myśleniu Levinasa pojawia się kategoria *il y a*, która cały czas

¹³ Instytut Nauk o Człowieku (Institut für die Wissenschaften vom Menschen) został założony w 1982 r. przez Krzysztofa Michalskiego, ks. Józefa Tischnera i Hansa-Georga Gadamera.

¹⁴ M. de Saint-Cheron, *Rozmowy z Emmanuelem Levinasem*, s. 43.

¹⁵ M. Jędraszewski, *Wobec Innego. Relacje międzyprzedmiotowe w filozofii Emmanuela Levinasa*, Poznań 1990, s. 42.

będzie obecna, choć nie zawsze widoczna na pierwszym planie. Francuskie *il y a*, nieprzekładalne na język polski i nigdy niezdefiniowane wprost przez samego autora, ale opisywane przez niego za pomocą metody fenomenologicznej, przysparza czytelnikowi sporo problemów interpretacyjnych¹⁶.

Chcąc w jakiś sposób przybliżyć znaczenie i sens *il y a*, trzeba sięgnąć do różnicy ontologicznej określonej przez Heideggera, czyli do rozróżnienia na byt i bycie. *Il y a* pojawia się jako anonimowość, jako nieokreśloność stanu istnienia nieistnienia, który pozostał po destrukcji wszystkiego. Dzięki temu pojęcie *il y a* znajduje się w wyraźnej opozycji do Heideggerowskiego pojęcia *nicości*. Jest to też określenie z gruntu odmienne od sformułowania niemieckiego fenomenologa – *es gibt*.

Trzeba tutaj stwierdzić, że krytyka Levinasa nie dotyczy wyłącznie języka, lecz przede wszystkim filozofii Heideggera. Koncentracja bytu na własnym byciu niesie za sobą negatywne konsekwencje. Troska o własne bycie niszczy relacje z Innym. Zło nazizmu ma swoje źródło w Heideggerowskiej koncepcji bycia. Skupiając się na własnym byciu, nie dochodzi do spotkania z Innym twarzą w twarz, Inny zostaje z boku. Dystansuje się także od Heideggerowskiego traktowania rzeczy napotkanych przez ludzki podmiot w świecie jako przede wszystkim narzędzi. Levinas wprost podkreśla, że nie ujawniło się żadne bogactwo z takiego myślenia w latach 1933–1945¹⁷.

Krytyka Heideggera dokonana przez Levinasa odbywa się na dwóch płaszczyznach:

- 1) pierwsza – krytyka analiz i tez filozoficznych,
- 2) druga – kategoriyczne odrzucenie nazistowskiego zaangażowania filozofa.

Podsumowując: wyrwanie się podmiotu z anonimowości *il y a* oznacza hipostazę. Jest to swego rodzaju narodzenie się podmiotu, który dźwiga swoje istnienie. Istnienie, które właśnie przyjął na siebie, jest mu ciężarem, a także pewnym zadaniem do spełnienia. Wyrwując się z *il y a* podmiot-świadomy byt przyłącza się do świata. Nie ulega jednak jego czarowi, z tego powodu jest samotny. Wyjść z samotności oraz naprawdę wyrwać się z grozy *il y a* pozwoli mu jedynie spotkanie z Innym. To spotkanie z Innym jest relacją spotkania twarzą w twarz i odbywa się w erosie.

5. TWARZ INNEGO

Spotkanie z Innym zaczyna się od spotkania z jego Twarzą. Twarz nazywana przez Levinasa *Visage* nie może być rozumiana w znaczeniu anatomicznym, choć całkowicie nie da się wyeliminować tego aspektu. Twarz jest najbardziej charakterystyczna dla człowieka. Jest widoczna i indywidualna. Składa się z czoła, brwi, oczu, nosa, policzków, ust i brody. Jednak refleksja filozofa poświęcona jest Twarzy zwraca przede wszystkim uwagę na to, czego nie widać i co pozostaje niewidzialne. Twarz decyduje o radykalnym rozróżnieniu pomiędzy światem rzeczy a światem ludzi. Rzeczy nie mają twarzy. Nie mając twarzy, nie mogą zaświadczyć o swojej niepowtarzalności. Człowiek zaś czyni to, odsłaniając swą twarz. Już same stwierdzenia typu: „pokazać swoją twarz” czy „odsłonić twarz” zawierają w sobie sens, „kim naprawdę się jest”. Wskazują na niezwykłą

¹⁶ M. Kozak, *Problem zła w filozofii Emmanuela Levinasa*, s. 134.

¹⁷ Stosunek Levinasa do Heideggera ulega zmianie: pod koniec lat dwudziestych XX wieku, przebywając we Fryburgu, jest pod wpływem jego wykładów, po dojściu Hitlera do władzy i wraz z rozwojem nazizmu zaś źródła tego niewyobraźalnego zła upatruje w filozofii niemieckiego fenomenologa.

rzeczywistość człowieka będącego przy własnej prezentacji i manifestacji. W przeciwieństwie do ludzi, rzeczy są tylko po prostu manifestowane i prezentowane. Dlatego też Twarz nie może być rzeczą, która podlega używaniu, którą zdobywa się i posiada przez pracę. Jest ona znakiem zbliżania się tej rzeczywistości, która jest jednocześnie widoczna i niewidoczna. „Jest całkowicie wyjęta z kontekstu, jedyna i niepowtarzalna, całkowicie poza pojęciami, abstrakcyjna w sensie wyjęcia z horyzontu, nieskończenie transcendentna”¹⁸.

Za absolutną nagością Twarzy, za oczami, które nie mają żadnej osłony i dlatego mogą być wydane na łup przemocy, kryje się etyczny nakaz: „Nie zabijaj!” Inność, która wyraża się w Twarzy dostarcza jedynej możliwej materii dla totalnej negacji. Można zabić tylko byt absolutnie niezależny. Inny, zwany przez Levinasa także Drugim, jest tym bytem, którego ja mogę chcieć zabić. Ludzka twarz wykazuje w ten sposób dziwną dwuznaczność. Jest to dwuznaczność oporu i pokusy. Wyraża bowiem etyczny opór, który zabrania zabijać. W ten sposób zaznaczony jest kres mojej możliwości – a wyrażając się ściślej – swawoli. Twarz podważa samą możliwość niczym nieograniczonych możliwości. Ale z drugiej strony jest to granica „tylko” czysto etyczna. Mogę unicestwić Twarz, ale poprzez jej zabicie unicestwiona zostaje moja moc. Zabity człowiek wymyka się całkowicie spod mocy oprawcy. „Skoro istnieje nie zabijesz, znaczy to, że zabójstwo jest możliwe. Nic łatwiejszego, jak zabić. Twarz sama zaprasza do aktu przemocy. Dlatego właśnie, że zabójstwo jest możliwe, potrzebny jest zakaz: nie zabijesz”¹⁹.

Twarz jest uboga i bezbronna, a zarazem zabrania zabijania. „Nie zabijaj!” to pierwsze słowo twarzy, które staje się jednocześnie poleceniem. W przejawie Twarzy zawarte jest pewne przykazanie, które wypowiada nauczyciel. Jednocześnie jednak twarz bliźniego jest obnażona i bezbronna. Wobec niej ja jako pierwszy mogę wszystko, ale i muszę wszystko. „Poprzez twarz perspektywa spotkania z Innym otwiera dwie możliwości postawy wobec Drugiego: bycia dobrym i bycia złym. Możesz mi pomóc, wesprzeć mnie, podać pomocną dłoń, ale też możesz mnie zignorować, zniszczyć, zabić mnie. To od człowieka zależy, którą drogę wybierze”²⁰.

Twarz Innego jest dana. Jest to pewnego rodzaju epifania Twarzy. W epifanii bowiem ukazuje się cała prawda. To objawienie dokonuje się nie poprzez wiedzę w potocznym tego słowa znaczeniu, ale jest to objawienie prawdomównego wybranemu. Prawdomówny mówi: Nie zabijaj!

6. TWARZ JAKO ŚLAD NIESKOŃCZONEGO

Twarz, która objawia ten imperatywny nakaz, mówi: „Nie czyn tego, co możesz uczynić z każdym innym bytem”. Człowiek bowiem żyje na świecie dzięki zabijaniu. Zabijane zwierzęta i rośliny pomagają mu istnieć. Można powtórzyć za naturalistami, że cała natura dzieli się na zjadaną i zjadającą. Dlatego też wydawać by się mogło, że człowiek może zabić innego jakby przez pomyłkę, nie zauważając różnicy ontologicznej

¹⁸ K. Tarnowski, *Bóg fenomenologów*, Tarnów 2000, s. 229.

¹⁹ J. Tischner, *Śladami Nieskończonego. W kręgu myśli E. Levinasa*, [w:] *Filozofia współczesna*, s. 414.

²⁰ M. Kozak, *Problem zła w filozofii Emmanuela Levinasa*, s. 183.

między człowiekiem a innymi bytami. Tymczasem jest inaczej – człowiek zabija Innego świadomie, wbrew nakazowi twarzy.

Twarz nosi w sobie najważniejsze znaczenie – jest śladem Nieskończonego w Innym. Nakaz moralny Twarzy staje się nakazem samego Boga. Porządek etyczny powstaje więc nie z inicjatywy człowieka, ale jest absolutnie dany i absolutnie obowiązujący bez reszty. Świat, w którym żyje człowiek, jest miejscem wolności człowieka. Człowiek w imię tej wolności może zaświadczyć o porządku etycznym i wskazać jego źródło. Jego świadectwo jest zawsze pewnym „oto jestem” wobec Boga. Odpowiadając pozytywnie, daje świadectwo i ukazuje chwałę Nieskończonemu, wskazuje na bezwzględny szacunek wobec każdej Twarzy Innego.

Ale także dzięki wolności człowiek nie daje świadectwa, a raczej daje anty-swiadectwo. Anty-swiadectwo jest odmową Bogu i pogwałceniem porządku etycznego. Takim krańcowym anty-swiadectwem i gwałtem na porządku etycznym człowieka był *Holocaust*. Zagłada stała się, według Levinasa, zacieraniem, a nie szukaniem śladów Nieskończonego²¹.

Jedno z najważniejszych dzieł Emmanuela Levinasa *Inaczej niż być lub ponad istotą* opatrzone jest dedykacją: „Pamięci najbliższych spośród sześciu milionów zamordowanych przez narodowych socjalistów, obok milionów istot ludzkich różnych wyznań i narodowości, będących ofiarami tej samej nienawiści do drugiego człowieka, tego samego antysemityzmu”.

Etyczna struktura bytu ludzkiego ma charakter relacji. Jak podkreślał francuski filozof, tylko dzięki spotkaniu z Innym można stać się sobą – podmiotem etycznym. Levinas dostrzega, jaki może być związek między historią a ludzką etyką. Widzi, co zło dziejowe może uczynić z wartościami. Wszystkie zła XX wieku są kolejnymi odsłonami historii. Rasizm, nacjonalizm, narodowy socjalizm, nazizm i Holocaust to kolejne etapy upadku etyki i moralności ludzkości. Gdy wojny i konflikty zawieszają etykę, to II wojna światowa wniosła ją całkowicie. Znieważone zostały najważniejsze bezwarunkowe imperatywy, a moralność została ośmieszona. „Wojna to [...] spojrzenie w twarz innemu, przeciwnikowi, z logiczną kalkulacją, jak inżynier mierzący siły konieczne do niszczenia masy przeciwników; inny staje się masą”²².

Zło ujawniające się podczas *Szoah* swoją przyczynę ma w zerwaniu właściwej relacji z Innym. Ten spotkany Inny nie jawi się już jako ktoś wyższy ode mnie, bo Twarz jego nie jest już dla mnie śladem Nieskończonego, ale staje się bezbronnym – gorszym. Jest sprowadzony do kategorii bytów – rzeczy, które co najwyżej mogą być jedynie obdarzone cechą poręczności. Wolność człowieka nie może się już zrealizować, zanika zupełnie odpowiedzialność za Drugiego. Wolność jest pewnego rodzaju paradoksem – jest nie do obejścia, a jednocześnie przygodna, jest nieunikniona, jednocześnie przypadkowa. Pojawia się Hegłowska dominacja pomiędzy panem a niewolnikiem. Zwycięża poddany zasadam konieczności duch dziejów. Wtedy Holocaust staje się czymś nie tylko nieuniknionym, ale wręcz koniecznym. Dla Levinasa oczywiście taki porządek myślenia wywołuje protest. Pamięć Zagłady jako „myśli dotkliwej” jest pamięcią upadku

²¹ W ten sposób Levinas odpowiada na jedno z najważniejszych pytań związanych z Holocaustem – o nieobecność Boga. Bóg judeochrześcijański jawi się przez ślad.

²² E. Levinas, *Wolność a odpowiedzialność*, cyt. za: M. Kozak, *Problem zła w filozofii Emmanuela Levinasa*, s. 104.

człowieczeństwa. Jest przypomnieniem i przestrogą, a równocześnie otwarciem na dalszą refleksję moralną.

7. WOBEC ZAGŁADY

Wielki nasz rodak i papież Kościoła katolickiego w książce *Przekroczyć próg nadziei* składa hołd żydowskiemu filozofowi: „[...] jeśli chodzi o współczesnych myślicieli, nie mogę powstrzymać się od wymienienia przynajmniej jednego nazwiska. Jest to Immanuel Levinas, reprezentant szczególnego kierunku we współczesnym personalizmie oraz filozofii dialogu. Podobnie jak Martin Buber i Franz Rosenzweig, wyraża on tradycję personalistyczną Starego Testamentu, gdzie tak silnie uwydatnia się stosunek pomiędzy ludzkim ja a Boskim Ty. Bóg, który jest najwyższym prawodawcą, wypowiedział na Synaju z całą mocą to przykazanie: Nie zabijaj!, jako jeden z imperatywów moralnych o charakterze absolutnym. Levinas, który podobnie jak jego współwyznawcy, głęboko przeżył dramat Szoah, daje temu wielkiemu przykazaniu Dekalogu szczególny wyraz. Oto osoba objawia się dla niego poprzez oblicze. Filozofia oblicza to także dziedzictwo Starego Testamentu, psalmów i ksiąg proroków, gdzie tyle razy jest mowa o szukaniu Boskiego oblicza. Z kolei zaś oblicze, jako ludzka twarz, przemawia poprzez każdego człowieka, poprzez każdego skrzywdzonego człowieka, przemawia właśnie słowami: Nie zabijesz mnie! Ludzka twarz i przykazanie Nie zabijaj, skojarzyły się Levinasowi w sposób genialny, stając się równocześnie świadectwem naszej epoki, w której zabijanie człowieka jest tak łatwo dekretowane [...]”²³.

Wypowiedź papieża, udzielona w głośnym wywiadzie, pojawia się w kontekście obrony ludzkiego życia. Jan Paweł II za Levinasem wskazuje przyczyny, które przywiodły Europę do hitlerowskich obozów śmierci i sowieckich łagrów. Chyba najważniejszą z nich jest kultura immanencji, która eliminuje inność i nie ma w niej miejsca na jakąkolwiek transcendencję. W konsekwencji staje się ona, jak zauważa Levinas, kulturą głęboko ateistyczną. Przeciwnością tej kultury postkartezjańskiej może być wyłącznie kultura transcendencji. „Człowiek oświecony, a więc człowiek kierujący się swoim rozumem, odrzucający wszelkie zabobony, przesady religijne, wierny deizmowi lub ateizmowi jako formom czystego rozumu i rozsądku, przegrał. Jego klęską okazał się *Holocaust* – szczegółowo zaplanowany przez ludzki rozum, dokładnie zrealizowany przez racjonalne myślenie człowieka przemysł śmierci na masową skalę”²⁴.

Według Emmanuela Levinasa staje się oczywiste, że granice Zagłady pojawiają się wraz z niepozornym na pozór i drobnym przejawem obojętności wobec drugiego człowieka. Zgodnie z relacją etyczną Inny jest nieskończenie kruchy. Gdy człowiek obcuje z drugim człowiekiem, postrzegając go jedynie jako środek, to gruncie rzeczy zgadza się na jego zniknięcie i śmierć. Twarz Innego staje się wówczas twarzą umierającego, na granicy unicestwienia przez świat. Człowiek, udając, że tego nie widzi, zostawia przestrzeń takim systematycznym projektom jak Zagłada.

Filozofia Levinasa nawiązuje do Holocaustu jeszcze w inny sposób. Filozof opisuje małe drobne uczynki, które składają się na właściwą substancję etyki. Drobne na pozór gesty, których wymaga od człowieka etyka, przypominają jednocześnie sceny z Biblii i

²³ *Przekroczyć próg nadziei. Jan Paweł II odpowiada na pytania Vittoria Messoriego*, Lublin 1994, s. 155–156.

²⁴ M. Kozak, *Problem zła w filozofii Emmanuela Levinasa*, s. 95–96.

konkretne okoliczności Zagłady. Levinasowska relacja etyczna łączy się z doświadczeniem Holocaustu. Etyka powinna zachowywać swoją moc niezależnie od kontekstu ideologicznego i działać w każdym kontekście historycznym. Etyka powinna doprowadzić do odrzucenia nazizmu i zapobiec eksterminacji milionów niewinnych ofiar. Etyka powinna poruszyć umysły każdego; niezależnie od przekonań religijnych i światopoglądowych. Levinas rozumie etykę jako coś niezależnego od sfery myśli i kultury. Wykracza ona poza wszystkie elementy determinujące człowieka w świecie naturalnym, kulturowym i historycznym. Filozof myśli o postawie etycznej jako o tej postawie, którą ludzie wybierali i przy której trwali w mrocznych czasach II wojny światowej, mimo że ich nie wspierał żaden „oficjalny” głos. „[...] wyrwa Zagłady swoim ciężarem uformowała cały nowy porządek, nowy sposób odczuwania, którego stała się osią, kamieniem probierczym. Stała się znakiem bezmiernej i niewytłumaczalnej krzywdy, a każda krzywda znalazła swoje miejsce w polu wrażliwości, którego centrum stała się Zagłada. Każde wydarzenie, a w szczególności każdy konflikt dawał się oświetlić tym ciemnym światłem. W tym świetle nie było i nie ma miejsca na racjonalny spór racji – bo żadna racja nie może uzasadnić krzywdy, każda będzie tylko jej niezręcznym racjonalizowaniem”²⁵.

8. PAMIĘĆ I ŚWIADECTWO O HOŁOKAUŚCIE

Zagłada narodu żydowskiego stała się więc traumą kultury zachodniej. Nie jest jedynie niewyobrażalnie tragicznym jednostkowym wydarzeniem historycznym. Niemożność zapośredniczenia Holocaustu przez jakąś nadającą sens formułę, która pozwoliłaby śmierć ofiar związać z nadzieją na przyszłość, uderzyła w cały gmach europejskiego racjonalizmu. Żadna, nawet najbardziej szczęśliwa i świetlana przyszłość, nie uzasadnia cierpienia ofiar. Zagłada się dokonała i – według Levinasa – jest wiecznie istniejącym charakterem, który pozostawał w skrytości. Odsłonięcie immanentnie morderczego charakteru bytu jest równoznaczne z odsłonięciem źródłowego charakteru etyki. Ustanowienie przez Levinasa etyki jako pierwszej filozofii pozwala odczytywać jego myśl jako tę, która odnalazła inne zakorzenienie dla racjonalności. Jest to racjonalność aktywna, pełna świadomości moralnej. Levinas nie buduje nowego porządku normatywnego, lecz jedynie odsłania porządek, który istnieje i został dany człowiekowi. Holocaust to radykalne naruszenie owego porządku. Nazizm trudno objąć rozumem i językiem. Mimo tego, a może właśnie dlatego, należy o nim mówić. Pomimo trudności, jakie napotyka język do opisanego ogromu zła, o Zagładzie należy mówić. Levinas podkreśla, że pamięć jest wyznacznikiem podmiotowości człowieka. Pamięć pośród tych, którzy ocalili, i następnych pokoleń być może uchroni świat przed tragiczną powtórką z dziejów. Filozof napisze: „Każdy, kto przeżył hitlerowską rzeź – choćby był Żydem – jest Innym w stosunku do męczenników. Dlatego jest odpowiedzialny i niezdolny do milczenia. Jest zobowiązany [...] do mówienia”²⁶.

W tych słowach Levinas jasno określa swoje stanowisko w kwestii mówienia i pisania o *Szoah*. Uważa, że niemożliwa jest ucieczka od traumatycznych doświadczeń II wojny światowej. Zło, jakie się wydarzyło, naznacza i zobowiązuje każdego z osobna do

²⁵ A. Leder, *Trauma i etyka. Myśl Levinasa a doświadczenie Holocaustu*, [w:] Emmanuel Levinas. *Filozofia, teologia, polityka*, red. A. Lipszyc, s. 269.

²⁶ E. Levinas, *Trudna wolność*, s. 314.

pamięci. Piętno ogromu zła XX wieku zawisło nad człowiekiem w sposób nieredukowalny. Odwrócenie się od tych problemów jest zakazane: „Czy zew ziemi rodzinnej może zagłuszyć krzyki Oświęcimia, które będą rozbrzmiewać aż po kres czasów? Czy ktokolwiek może umyć ręce od tych wszystkich ciał puszczonej z dymem?”²⁷.

Tak więc należy mówić o świecie Auschwitz. Jest to trudne, szczególnie jeśli trzeba tę prawdę przekazać pokoleniom, które nie doświadczyły wojny. Zorganizowana i precyzyjnie skonstruowana machina śmierci, jaką była eksterminacja narodu żydowskiego, jest według Levinasa tylko kolejnym ogniwem w łańcuchu zła. Cały wiek XX naznaczony jest piętnem zła. Te różnorodne nagromadzone przejawy zła sprawiają, że należy o nim mówić. Pojawia się problem: jak o tym powiedzieć? Holokaust jest bowiem nie tylko załamaniem naturalnego porządku świata, ale niezacierałą rysą w strukturze historii i w strukturze metafizycznej. Zorganizowane na niewyobrażalną skalę zło wdarło się w sposób nachalny, jak nigdy przedtem w dziejach. Człowiek nigdy wcześniej, według przekonania filozofa, nie dał się opętać złu w sposób tak nieprzewidywalny, a zarazem i naiwny. Wyrosło ono bowiem ponad ludzkie wyobrażenie, ponad wszelką miarę.

Emmanuel Levinas mówi o trzech fundamentalnych prawdach, które uzmysłowił sobie po tragicznych doświadczeniach II wojny światowej. Są one istotnym wnioskiem i przesłaniem, które zobowiązany jest przekazywać następnym pokoleniom. Stanowią pouczenie i przestrożę. Owe prawdy wyrosły z tragicznego doświadczenia *Szoah* można streścić następująco:

- 1) Aby żyć po ludzku, trzeba znacznie mniej niż oferują wspaniałe cywilizacje.
- 2) W czasach, gdy wartości są zniszczone, cała ludzka godność jest związana z wiarą w ich powrót.
- 3) Należy przywołać pamięć i na nowo uprzywilejować prawdziwe życie wewnętrzne.

W postawionych wnioskach francuski filozof zdecydowanie obarcza za zło II wojny światowej przesadny dobrobyt materialny połączony ze złudną wiarą w postęp cywilizacyjny i postęp techniczny. Zło nazizmu wynikało między innymi z pewnego przesytu dóbr i pragnieniu ich posiadania. To przecież rasa aryjska potrzebowała „przestrzeni życiowej” do rozwinięcia swojej „tysiącletniej Rzeszy” zbudowanej na „rasie panów”. Prawdziwi silni Niemcy nie czują najmniejszych skrupułów, aby testować swój sprzęt, wynalazki i odkrycia lekarzy na ofiarach Holokaustu. Ten nihilistyczny antysemityzm przyniósł odwrócenie wartości. Pokój, łagodność i dobro przestały się liczyć, zostały zastąpione przez siłę, moc i okrucieństwo, które jakoby miały być składowymi człowieczeństwa. Te cechy nobilitowane przez nazistów doprowadziły do tragicznych owoców czasu Zagłady. Dlatego też, jak postuluje Levinas, trzeba na nowo sięgnąć do tego, co zostało wcześniej zapomniane i wyszydzone. Należy także koniecznie postawić skuteczne bariery, które uniemożliwiłyby odrodzenie się zła. Skutecznym środkiem do tego szlachetnego celu jest postulat pamięci tego, co się wydarzyło, a nigdy nie powinno mieć miejsca i tym bardziej nigdy nie może być zapomniane. Aby to zrealizować, trzeba odnowić i uprzywilejować autentyczne życie wewnętrzne. Dotyczy to nie tylko Żydów, ale też nie-Żydów. Znaczenie życia etycznego opartego na normach i wartościach jest niezbędnym orężem wobec ogromu zła, z którym spotyka się człowiek.

---

²⁷ *Ibidem*, s. 139.

W momencie zetknięcia się ze złem człowiek musi zawsze przybrać określoną postawę etyczną. Musi wybrać to, co dla niego jest ważne. Ludzka etyka poddana jest wtedy próbie i jest sprawdzianem tego, co należy chronić nade wszystko, co jest bezcenne. Tą wartością bezcenną jest człowieczeństwo.

W *Imionach własnych* ten przenikliwy i wrażliwy filozof napisze, że: „[...] stateczna ludzkość w każdej chwili może być narażona na niebezpieczeństwo, gdy jej moralność zostanie zepchnięta do głębi duszy, gdy jej godność znajdzie się na łasce pomruku subiektywności i nie odzwierciedli się ani nie utwierdzi w jakimś porządku obiektywnym – oto niebezpieczeństwo, na jakie narażony jest honor człowieka”²⁸.

9. JUDAIZM PO SZOAH

Emmanuel Levinas w swoich rozważaniach o powojennym judaizmie przenikniętym doświadczeniem Zagłady podkreśla, że nazistowska nienawiść wobec Żydów oznacza także nienawiść wobec każdej innej osoby, wobec każdego innego bliźniego. Problem Holokaustu włącza w kontekst biblijny – postawy wobec *Szoah* przypominają sceny z Pisma Świętego, te zaś – konkretne okoliczności Zagłady. Filozof rozumie sam judaizm jako odwieczny protest wobec mordu i obojętności – interpretuje Heideggerowskie wyniesienie Miejsca, w którym objawia się tajemnica Bycia, jako współczesny przykład postawy pogańskiej. Według Levinasa, postawa pogańska oznacza chłód wobec tych, którzy do danego miejsca nie przynależą. Dzieje się to przy równoczesnym entuzjazmie wobec tajemnic nieobecności Bycia. Pogaństwo więc oznacza obojętność wobec drugiego człowieka, ponieważ nie dostrzega Innego, skupiając się na własnym byciu. W tym kontekście Levinas stwierdza, że judaizm może być jedynym, który nakazywał obalanie fałszywych bóstw po to, by mogła pojawić się twarz innego człowieka. Z tej perspektywy judaizm, odrzucając wielbienie Miejsca i Bycia, od samego początku próbował budować nowe fundamenty dla ludzkiego życia. Zawsze był zapobieganiem Zagładzie, która stanowi pewną ludzką potencjalność. Judaizm traktował ją jako pewną możliwość i narodził się jako projekt uchronienia ludzkości przed urzeczywistnieniem tej możliwości. Tak właśnie należałoby rozumieć starotestamentowy zakaz bałwochwalstwa.

Można jednak ulec pokusie, aby Zagładę, która dokonała się w XX wieku na narodzie wybranym, uznać za zjawisko rozpatrywane na poziomie wyłącznie filozoficznym. Jest to jednak bardzo niebezpieczne, gdyż – jak napisze Jean-Michel Salanskis – „[...] w samej Zagładzie jest coś szczególnego – coś, co sprawia, że nie wolno jej umieścić w obrębie filozofii czy nawet dopuścić, by filozofię inspirowała, i to z jakichś innych przyczyn niż ta, że Zagłada stanowi doświadczenie przedfilozoficzne. Takiego stanowiska można by bronić opierając się na dwóch rodzajach przesłanek:

- Po pierwsze, przez wzgląd na pamięć o Zagładzie. [...]
- Po drugie, przez wzgląd na filozofię”²⁹.

Te dwie wymienione przesłanki wskazują, że można ulec zbanalizowaniu pamięci o Holocaulście, co może w konsekwencji doprowadzić do zapomnienia. Z drugiej zaś strony

---

²⁸ *Ibidem*, s. 136.

²⁹ J.-M. Salanskis, *Myśl Levinasa a Zagłada*, [w:] *Emmanuel Levinas. Filozofia, teologia, polityka*, s. 265.

dyskurs filozoficzny wymaga poziomu racjonalności, a w kontekście *Szoah* trudno mówić spokojnie i bez wzruszeń.

Postawa Emmanuela Levinasa na problem Zagłady jest spojrzeniem z różnych perspektyw, które dostarczają odpowiedzi na pytania filozoficzne. Odpowiedzi te są zwerbalizowane na sposób filozoficzny, zgodnie z metodą i tradycją. Etyka, którą odkrywa Levinas, jest nieuchronnie związana ze świadomością Zagłady. Mimo że myśl filozoficzna Emmanuela Levinasa jest naznaczona tragicznym doświadczeniem Holokaustu, trudno określać go jako zaangażowanego intelektualistę i myśliciela politycznego. Cechowała go pewna intelektualna rezerwa do bieżących wydarzeń. Jednak była ona zwodnicza – historia wtargnęła w jego życie pod postacią narodowego socjalizmu. Celem działania filozofa staje się doszukanie się głębokiego sensu wydarzeń, których był świadkiem i uczestnikiem. Chce on doszukać się kulturowych, społecznych, a przede wszystkim filozoficznych i religijnych uwarunkowań tego, co nastąpiło, a zaistnieć nigdy nie powinno. Występując w pozycji świadka, filozof stara się oddzielić emocje od filozoficznej analizy. Przyczyn *Szoah* upatruje między innymi, a może przede wszystkim, w zerwaniu właściwych relacji międzypodmiotowych. Gdy *ja* koncentruje się na własnym bycie, wtedy Inny staje się jedną z rzeczy-przedmiotów. Twarz Innego wręcz zachęca do zabicia; ujawnia bowiem swoją absolutną bezbronność. Byt skierowany na własne bycie nie dostrzega pozafizycznego wymiaru Twarzy Innego, w której ujawnia się Nieskończony. Wydaje się więc nie ulegać wątpliwości, że filozofia Levinasa jest w pewnym sensie teologią. Bóg zachowuje swoją nieskończoną nieobecność. Jawi się jedynie poprzez ślad pozostawiony w Twarzy Innego. Podążenie za Nim to droga ku drugiemu człowiekowi. W tej kwestii pojawia się tu bardzo ważny problem filozofii Levinasa dotyczący godności człowieka.

Podsumowaniem niech będą słowa księdza Bogusława Mielca poświęcone francuskiemu filozofowi: „Żyd z francuskiej diaspory, świadek tragedii swojego narodu, w której stracił najbliższą rodzinę, i równocześnie uczestnik trwającego nieustannie dialogu filozoficznego. Osobiste doświadczenie inności i przemocy, która wszelką odmienną usiłowała usunąć poprzez gwałt i przymus, stały się dla niego bodźcem do poszukiwania metafizyki Dobra, która w etycznych relacjach pomiędzy ludźmi upatrywała możliwości godnego bycia w świecie”³⁰.

LITERATURA

- [1] *Emmanuel Levinas. Filozofia, teologia, polityka*, red. A. Lipszyc, Instytut Adama Mickiewicza, Warszawa 2006.
- [2] *Filozofia odpowiedzialności XX wieku*, red. J. Filek, Wydawnictwo UJ, Kraków 2004.
- [3] *Filozofia współczesna*, red. J. Tischner, Instytut Teologiczny Księża Misjonarzy, Kraków 1989.
- [4] Levinas E., *Całość i nieskończoność. Esej o zewnętrzności*, tłum. M. Kowalska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.

³⁰ B. Mielec, *Próba oceny myśli teologicznej Emmanuela Levinasa w świetle zasad teologii moralnej*, s. 87.

- [5] Levinas E., *Etyka i Nieskończony. Rozmowy z Philippem Nemo*, tłum. B. Opolska-Kokoszka, Wydawnictwo Naukowe PAT, Kraków 1991.
- [6] Levinas E., *Imiona własne*, tłum. J. Margański, Wydawnictwo KR, Warszawa 2000.
- [7] Levinas E., *Kilka myśli o filozofii hitleryzmu*, przeł. J. Migasiński, „Literatura na Świecie” 2004/1–2.
- [8] Levinas E., *O Bogu, który nawiedza myśl*, tłum. M. Kowalska, Homini, Kraków 2008.
- [9] Levinas E., *Trudna wolność. Eseje o judaizmie*, tłum. A. Kuryś, Atext, Gdynia 1991.
- [10] Gadacz T., *Filozofia Boga w XX wieku. Od Lavelle'a do Tischnera*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2007.
- [11] Gadacz T., *Znaczenie idei Boga w filozofii Levinasa*, [w:] E. Levinas, *O Bogu, który nawiedza myśl*, Homini, Kraków 2008.
- [12] Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei. Jan Paweł II odpowiada na pytania Vittoria Messori*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1994.
- [13] Jędraszewski M., *Wobec Innego. Relacje międzyprzedmiotowe w filozofii Emmanuela Levinasa*, Księgarnia Świętego Wojciecha, Poznań 1990.
- [14] Kozak M., *Problem zła w filozofii Emmanuela Levinasa*, Wydawnictwo Naukowe UP JP II, Kraków 2011.
- [15] Mielec B., *Próba oceny myśli teologicznej Emmanuela Levinasa w świetle zasad teologii moralnej*, Wydawnictwo Naukowe PAT, Kraków 2000.
- [16] de Saint-Cheron M., *Rozmowy z Emmanuelem Levinasem*, tłum. K. Kot, Aletheia, Warszawa 2008.
- [17] Szuchta R., Trojański P., *Holocaust. Zrozumieć dlaczego*, Wydawnictwo IPN, Warszawa 2003.
- [18] Tischner J., *Śladami Nieskończonego. W kręgu myśli E. Levinasa*, „*Analecta Cracoviensia*” 1986/XVIII.
- [19] Tarnowski K., *Bóg fenomenologów*, Wydawnictwo Biblos, Tarnów 2000.
- [20] Wieczorek K., *Levinas a problem metafizyki*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1992.

EMMANUEL LEVINAS'S PHILOSOPHICAL THOUGHT IN RELATION TO THE HOLOCAUST

Emmanuel Levinas was born in 1906 in Kaunas into a Jewish intellectuals family and died in 1996 in Paris. Events of the 20th century had a significant influence on both his biography and philosophical thought. The experience of World War II, especially the Holocaust, became crucial for him. One of his fundamental questions concerned an attempt to find the answer how it was possible for philosophy to exist after the Extermination. In his thought Levinas combines historical experience with the philosophical one. Levinas' works can be divided into three periods, each of them presenting a different idea of encountering the Other. His first publications were strongly influenced by Heidegger and in short could be described as ontological. The experience of the encounter with the Other is liberation from loneliness. In the next period, which is after the war, Levinas turns to metaphysics - meeting the Other is to have the idea of Infinity. Experiencing the Other comes off in encountering his Face, which becomes speech. As Levinas says, face cannot be described in the world's categories. Owing to the epiphany of the Other's face we encounter God. The face reveals an element of the Eternal, who summons to search for your true self and to follow in his

footsteps. The thought of the French philosopher cannot be understood without historical context – the Holocaust. What is more, it is inseparably connected with Jewish religious thought and may be considered as part of dialogical philosophy trend. This thesis is devoted to relations between Levinas' philosophical thought and the Holocaust.

Keywords: Face, Other, Holocaust, World War II, being, il y a.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.26

Tekst złożono w redakcji: czerwiec 2013

Przyjęto do druku: listopad 2013

Gerd GRÜBLER¹
Krzysztof MICHALSKI²

MÖGLICHKEITEN UND GRENZEN EINER ETHISCHEN FUNDIERUNG VON TECHNIKFOLGENABSCHÄTZUNG

Im vorliegenden Beitrag wird versucht, vor dem Hintergrund wechselseitiger Abhängigkeiten zwischen Technikfolgenabschätzung und Ethik die Frage zu strukturieren, in wie weit eine ethisch fundierte Technikfolgenabschätzung methodologisch und operational möglich ist. Ausgangspunkt der Überlegung stellen allgemeine Charakteristiken der Technikfolgenabschätzung im Hinblick auf ihre wichtigsten normativen Momente dar. Auf dieser Grundlage werden spezifische Bedürfnisse der Technikfolgenabschätzung hinsichtlich normativer Vorgaben identifiziert. Es werden fundamentale normative Funktionen charakterisiert, die Ethik im Rahmen einer ethisch fundierten Technikfolgenabschätzung erfüllen muss: eine doppelte legitimierende Funktion (Legitimierung der Technikfolgenabschätzung als wissenschaftlicher Politikberatung in Fragen der wissenschaftlich-technologischen Entwicklung und Legitimierung von den als Grundlage konkreter Bewertungen und Empfehlungen herangezogenen Normen und Werten), konzipierende Funktion (Implementierung von ethischen Kriterien im Forschungs- und Beratungsdesign) und bewertende Funktion (Nutzung von ethischen Operationalisierungen zur Identifikation, Analyse und Bewertung einzelner Entscheidungsoptionen). In Anbetracht dieser Zielsetzung wird eine Ethikauffassung vorgeschlagen, die einerseits über die erforderlichen operationalen Kompetenzen verfügt, andererseits die methodologischen Turbulenzen übersteht, die sich aus miteinander konfligierenden Anforderungen hinsichtlich Legitimation, Operationalisierung, evaluativer Leistungsfähigkeit und Implementierung ergeben. Trotz vieler methodologischen und operationalen Schwächen des vorgeschlagenen Ethikkonzeptes kann eine auf solcher Ethik fundierte Technikfolgenabschätzung eine langfristige Orientierungsfunktion für die Gesellschaft erfüllen, die sonst auf keine andere Weise geleistet werden könnte.

Schlüsselbegriffe: Technikethik, Technikfolgenabschätzung, Technikbewertung, Konstruktivismus, Normativismus, Rechtfertigung, Operationalisierung, evaluative Leistungsfähigkeit, Implementationspotential.

1. EINLEITUNG

Technikfolgenabschätzung ist ein Sammelbegriff für sehr heterogene Formen der Wissensgewinnung und -bereitstellung, die auf gesellschaftliche Bewältigung von:

- Problemen, die mit der Früherkennung und Verhinderung von unerwünschten Folgen wissenschaftlich-technischer Entwicklungen zusammenhängen;

---

¹ Dr Gerd Gruebler, Institut fuer Philosophie, Technische Universitaet Dresden,

² Dr Krzysztof Michalski, Zakład Nauk Humanistycznych, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, ul. Poznańska 1, 35-084 Rzeszów, tel. (17) 865 12 04, autor korespondencyjny: e-mail: michals@prz.edu.pl

- Konflikten, die durch divergierende Präferenzen und durch die (tatsächliche oder vermeintliche) ungerechte Verteilung des mit der wissenschaftlich-technischen Entwicklung verbundenen Nutzens und Schadens bzw. der Chancen und Risiken für bestimmte Bevölkerungsgruppen entstehen,

zielen. Die Genese der Technikfolgenabschätzung hängt mit den zahlreichen inhärenten Ambivalenzen der Technikentwicklung und –nutzung zusammen, die mindestens seit der industriellen Revolution von der breiteren Öffentlichkeit wahrgenommen werden. Das zunehmende gesellschaftliche Misstrauen gegenüber der Technik ist u.a. bedingt durch:

- steigende Wirkungsmacht und Folgenpotentiale von Technik, die individuelle wie gemeinschaftliche Erfahrungs- und Handlungsräume räumlich und zeitlich weit übersteigen und mit umfassenden irreversiblen humanitären Katastrophen einschließlich der Vernichtung der ganzen Menschheit drohen;

- steigende Gewalt der Technik über das Individuum und Machtlosigkeit des einzelnen Menschen, sich der Gewalt der Technik zu entziehen;

- steigende Komplexität und Unübersichtlichkeit des Technischen, die Kontrolle und Verantwortung im Umgang mit Technik erschweren.

Die Unübersichtlichkeit der politischen und wirtschaftlichen Umstände der Technikverbreitung und die unübersichtlichen Interessenlagen, durch die die Technik zur Herrschaftsausübung verwendet wird, führten in den hochindustrialisierten und demokratisierten Ländern Ende der 1960er Jahre zu der gesellschaftlichen Forderung nach wissenschaftlich fundierter, lobbyfreier und transparenter Information sowie nach Bewertung und Beratung in Fragen der wissenschaftlich-technischen Entwicklung. Der gesellschaftliche Druck auf die Politik ermöglichte seit Anfang der 1970er Jahre zunächst in den USA und später seit Anfang der 1990er Jahre in Europa einerseits administrativ-organisatorische Maßnahmen wie die Gründung von TA-spezialisierten Forschungs- und Beratungseinrichtungen auf unterschiedlichen Ebenen, andererseits die Mobilisierung entsprechender wissenschaftlicher und zivilgesellschaftlicher Ressourcen zur Bewältigung der o.g. Aufgaben. Im Rahmen dieser Mobilisierung in der Wissenschaft wurden neben Generierung und Bereitstellung von einzelwissenschaftlichem Wissen auch methodologische Fragen aufgegriffen, darunter die generellen konzeptionellen Fragen der Funktion und Leistungsfähigkeit der Forschung, des Methodendesigns, der interdisziplinären Wissensstrukturierung, des kognitiven Status von einzelnen Wissenskomponenten, des Umgangs mit Nichtwissen, mit nichtwissenschaftlichem Wissen und mit normativen Momenten, die angesichts der Aufgabenstellung von TA auf mehreren Ebenen „vorprogrammiert“ sind³.

Mit der Normativität in der Technikfolgenabschätzung verbinden sich eine Reihe von teils heftig umstrittenen Fragen, von denen eine für die folgenden Überlegungen zentral ist: welche Instanz mit welcher Legitimation soll entscheiden, welche Folgen bei welcher Verteilung eine Technik sozialverträglich oder moralisch akzeptabel machen? Die Relevanz der ethischen Gesichtspunkte für die Technikfolgenabschätzung und den gesellschaftlichen Umgang mit Technologien ist seit der Entstehung der Technikfolgenabschätzung Ende der 1960er Jahre umstritten. In der vierzigjährigen Geschichte der Technikfol-

---

³ Eine synthetische Übersicht aller relevanten historisch-organisatorischen und methodologischen Aspekte der Technikfolgenabschätzung findet sich in: Banse Gerhard: *Technikfolgenabschätzung – Ideal und Wirklichkeit*. „Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej. Zarządzanie i Marketing” 16 (260)(1/2009), S. 9-24.

genabschätzung wurden eine Reihe von Konzepten entwickelt und getestet, die präskriptive, normative Fragen im allgemeinen unterschiedlich behandelten und der Ethik programmatisch jeweils unterschiedliche Rollen einräumten. Zur Lösung dieser methodologischen Probleme wurden eine Reihe von TA-Konzepten ausgearbeitet, die sich unter anderem durch ihren Umgang mit Normativität voneinander unterscheiden⁴:

(1) Szientistische Konzepte, die Aversion gegenüber Normativität demonstrieren, sie womöglich bekämpfen, leugnen oder verschweigen und die TA auf wertneutrale Identifizierung und Beschreibung von Technikfolgen reduzieren. Diese Konzepte knüpfen an das klassische US-amerikanische TA-Konzept an, das der Gründung des *Office of Technology Assessment* des US-Kongresses 1972 zugrunde lag.⁵

(2) Pragmatistische Konzepte, die sich zur Normativität neutral verhalten, TA vorrangig als strategisches (selbsterhaltendes) Handeln begreifen und sich in diesem Zusammenhang darum bemühen, einen möglichst umfassenden prozeduralen Rahmen zu entwickeln und die konkreten Herangehensweisen je nach Bedarf an die jeweilige Handlungssituation (Bestimmungen aus dem Auftrag, Besonderheiten des Gegenstands, Erwartungen der Öffentlichkeit etc.) anzupassen.⁶

(3) Deskriptivistische Konzepte, die Normativität als integralen Bestandteil der TA zwar anerkennen, diese aber aus dem wissenschaftlichen TA-Prozess ausklammern und der interessierten oder interessenslosen Öffentlichkeit überlassen. Hier sind weitere Ausdifferenzierungen möglich: partizipatorische TA-Konzepte⁷, die durch Beteiligung von Betroffenen (egal, ob tatsächlich oder vermeintlich) oder von zufällig ausgewählten Bürgern die normativen Momente (Entscheidungen auf mehreren Ebenen) intersubjektivieren und damit geltend machen, konkurrieren mit Konzepten eines gemeinsamen, kulturübergreifenden normativen Kerns einer modernen Gesellschaft⁸ und -seltener – mit den tradi-

---

⁴Mehr dazu vgl. Michalski Krzysztof: *Technikfolgenabschätzung (Technology Assessment) in Deutschland. Die bedeutendsten Institutionen und Konzepte*. „Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej. Ekonomia i Nauki Humanistyczne” z. 14, nr 219 (2004), s. 61-122 [in polnischer Sprache].

⁵Vgl. Gibbons John H.: *Technology Assessment am Office of Technology Assessment: Die Entwicklungsgeschichte eines Experimentes* [in:] Kornwachs Klaus (Hrsg.): *Reichweite und Potential der Technikfolgenabschätzung*, Stuttgart 1991, S. 23-48; Bimber Bruce: *The Politics of Expertise in Congress: The Rise and Fall of the Office of Technology Assessment*. Albany 1996.

⁶Vgl. Paschen Herbert/Petermann Thomas: *Technikfolgen-Abschätzung - Ein strategisches Rahmenkonzept für die Analyse und Bewertung von Techniken* [in:] Petermann Thomas (Hrsg.): *Technikfolgen-Abschätzung als Technikforschung und Politikberatung*. Frankfurt am Main 1991, S. 19-42, Banse Gerhard: *Technikfolgenabschätzung. Ein strategisches Rahmenkonzept mit politischem Anspruch*. „Unterricht Arbeit und Technik“ 10 (2008) 39, S. 59-62.

⁷Vgl. Renn Ortwin: *Diskursive Verfahren der Technikfolgenabschätzung* [in:] Petermann Thomas/Coenen Reinhard (Hrsg.): *Technikfolgenabschätzung in Deutschland. Bilanz und Perspektiven*. Frankfurt am Main/New York 1999, S. 115-130; Renn Ortwin: *Bürgerbeteiligung* [in:] Grunwald Armin (Hrsg.): *Handbuch Technikethik*. Stuttgart/Weimar 2013, S. 400-405; Skorupinski Barbara, Ott Konrad: *Ethik und Technikfolgenabschätzung*. Zürich 2000; Michalski Krzysztof: *Bürgerbeteiligung an öffentlichen Entscheidungsprozessen am Beispiel partizipativer Technikfolgenabschätzung* [in:] Klamut Ryszard et al.: *Bürgeraktivität in der modernen demokratischen Gesellschaft. Ausgewählte Probleme*. Kraków 2010, S. 49-96 [in polnischer Sprache].

⁸Vgl. VDI – Verein Deutscher Ingenieure: *Richtlinie 3780. Technikbewertung. Begriffe und Grundlagen*. Düsseldorf 1991; Ropohl Günter: *Wie die Technik zur Vernunft kommt. Beiträge zum Paradigmenwechsel in den Technikwissenschaften*. Amsterdam 1998, S. 148-160.

tionellen Herangehensweisen der Sozialforschung, die versuchen, die wertenden Aussagen durch Befragungen und quantitative Analysen zu gewinnen und das Problem ihrer Geltung durch statistische Repräsentativität zu lösen. Allen deskriptivistischen Positionen ist gemeinsam, dass sie den kategorialen Unterschied zwischen Faktizität und Geltung ignorieren.

(4) Normativistische Konzepte, die sich zur inhärenten Wertbehaftetheit der Technikfolgenabschätzung bekennen, die Normativität als vorrangige wissenschaftliche Aufgabe begreifen und das Problem der Geltung mit unterschiedlichen philosophischen Rechtfertigungsverfahren lösen.⁹

Nach dem langen Experimentieren ist heute unter den TA-Kundigen die Meinung verbreitet, dass Ethik in der Technikfolgenabschätzung unverzichtbar ist¹⁰. Immer häufiger wird sogar von öffentlichen Auftraggebern gefordert, dass in bestimmten TA-Problembereichen mindestens ein Mitglied der jeweiligen Projektgruppe eine formale Ausbildung in Ethik aufweisen sollte.¹¹

Die wahrgenommene Bedeutung der Ethik für die Technikfolgenabschätzung hängt oft in erster Linie vom Gegenstand der Forschung ab: in der Regel werden im Health Technology Assessment die ethischen Gesichtspunkte stärker berücksichtigt als z.B. bei der Technikfolgenabschätzung im Bereich der Materialtechnik oder der Telekommunikation. Dass es sich bei dieser Gewichtung gelegentlich eher um psychologische Effekte handelt, die aus der zeitlichen und räumlichen Nähe ggf. zu erwartender schädlicher Effekte resultieren, und weniger um sachliche begründete Unterschiede in der moralischen Relevanz, liegt auf der Hand.

2. OPERATIONALE ZUSAMMENHÄNGE ZWISCHEN ETHIK UND TECHNIKFOLGENABSCHÄTZUNG

Zwischen Technikfolgenabschätzung und Ethik besteht ein wechselseitiges Abhängigkeitsverhältnis: einerseits ist Technikethik ohne empirische Technikfolgenabschätzung praktisch nicht möglich, andererseits braucht eine langfristig ausgerichtete Technikfolgenabschätzung normative Referenzen, die nicht durch soziologische Forschung (faktische Präferenzen in der Gesellschaft) geliefert werden können, nicht zuletzt deswegen, weil angesichts des gesellschaftlichen Aufwands, mit dem Technikfolgenabschätzung z.Z. betrieben wird, eine langfristige und allgemeingültige Bewertung von Technologien und Technikanwendungen angestrebt wird, während die faktischen Präferenzen einer Gesellschaft, die der eigentliche Gegenstand empirischer Sozialforschung sind, einen labilen, vorübergehenden Status haben und für eine langfristig ausgerichtete Technikfolgenabschätzung nur bedingt relevant sind. Zwischen normativistischen TA-Konzepten und den meisten Ethiken bestehen weitgehende strukturelle Ähnlichkeiten: auf beiden Seiten wird versucht, die normative Ebene der Wertvorstellungen und Präferenzen mit der empirisch-deskriptiven Ebene des Wissens über die möglichen Handlungsfolgen sinnvoll zu verbind-

⁹Vgl. Gethmann Carl Friedrich: *Rationale Technikfolgenbeurteilung* [in:] Grunwald Armin (Hrsg.): *Rationale Technikfolgenbeurteilung. Konzeption und methodische Grundlagen*. Berlin 1999, S. 1-10; Mehl Florian: *Komplexe Bewertungen. Zur ethischen Grundlegung der Technikbewertung*. Münster 2001; Grunwald Armin: *Technikfolgenabschätzung. Eine Einführung*. Berlin 2002, 2010.

¹⁰Wooen Christiane, Mertz Marcel: *Ethik in der Technikfolgenabschätzung: vier unverzichtbare Funktionen*. „Aus Politik und Zeitgeschichte“ 6–7/2014, S. 40-46.

¹¹Wooen, Mertz: op. cit., S. 40.

den. Dies gilt in erster Linie für konsequentialistische Ethiken. Der zentrale Unterschied besteht in der Gewichtung¹²: während die Werte, die daraus resultierenden Rechte und Pflichten und deren argumentative Rechtfertigung im Fokus der Ethik stehen, werden diese normativen Aspekte in der Technikfolgenabschätzung meistens am Rande behandelt – man beschränkt sich auf eher pauschale Formulierungen ohne klaren normativen Gehalt. Bei einem solchen Vorgehen kann eine größere Relevanz ethischer Kriterien für die Technikfolgenabschätzung nicht erwartet werden.

Trotz der oft deklarierten „ethischen Orientierung“ beschäftigen sich nur wenige Studien systematisch mit ethischen Fragestellungen, die meisten TA-Projekte zeigen eine eher bagatellisierende Haltung gegenüber der Ethik: sie begnügen sich mit plakativen Feststellungen, ohne den aktuellen Stand der ethischen Theorien zu reflektieren, und mit pauschalen Beurteilungen, ohne die einzelnen Perspektiven der unterschiedlichen Betroffenen(gruppen) mit einzubeziehen.¹³ Der allerorten geforderten Aufmerksamkeit moralischen Problemen gegenüber, wird in Projekten nicht selten durch den bloßen Verweis auf die Konformität mit allgemeinen Deklarationen und „Guidelines“ Rechnung getragen, deren Geltung einfach vorausgesetzt wird. Dabei erfreut sich auch die geradezu habituell gewordene Berufung auf die vier Prinzipien der klinischen Ethik von Beauchamp und Childress¹⁴ großer Beliebtheit, ohne dass selbst deren begrenztes – und ethisch keineswegs unumstrittenes – Potential jemals wirklich ausgeschöpft würde. Schlimmer noch: das Verständnis von dem, was Ethik ist, beschränkt sich bei Entscheidungsträgern, Reviewern und Protagonisten oft auf das Sammeln und Dokumentieren allgemeiner rechtlicher Regelungen und lokaler bzw. fachspezifischer Regularien und Gepflogenheiten. Für eine solche Banalisierung der Ethik in der Technikfolgenabschätzung und bei der ethischen Projektbegleitung wird oft ein Mangel an allgemein akzeptierten methodischen Vorgehensweisen für die ethischen Analysen in der Technikfolgenabschätzung verantwortlich gemacht.¹⁵ Wenn man die Verfahren zur Identifizierung und Beurteilung von ethischen Implikationen von Technologien mit anderen Bereichen der TA-Methodenlehre vergleicht, merkt man leicht, wie unterentwickelt die ersteren sind. In der Folge weiß keiner genau, was ein Ethiker in einem TA-Projekt konkret zu tun hat.¹⁶

Um Ethik zu einem integralen Bestandteil jeder Technikfolgenabschätzung zu machen, muss man über die Analyse ihrer unterschiedlichen Funktionen auf der Ebene der Theoriebildung und Umsetzung ihren systematischen Ort klären. Die entscheidenden normativen Momente jeder TA-Forschung markieren Woopen und Mertz mit vier grundlegenden Funktionen der Ethik in der Technikfolgenabschätzung¹⁷:

- (1) Eine *legitimierende* Funktion hinsichtlich der Technikfolgenabschätzung als eines gesellschaftlichen Anliegens.
- (2) Eine *legitimierende* Funktion hinsichtlich der konkreten Empfehlungen und Entscheidungen, die sich aus der Technikfolgenabschätzung ergeben.

---

¹²Vgl. Dusseldorp Marc: *Technikfolgenabschätzung* [in:] Grunwald Armin (Hrsg.): *Handbuch Technikethik*. Stuttgart/Weimar 2013, S. 394.

¹³Woopen, Mertz: op. cit., S. 41.

¹⁴Beauchamp Tom L., Childress James F.: *Principles of Biomedical Ethics*. New York, Oxford 1979, 1983, 1989, 1994, 2004, 2008, 2013.

¹⁵Woopen, Mertz: op. cit., S. 41.

¹⁶Ibidem, S. 41.

¹⁷Ibidem, S. 42f.

(3) Eine *konzipierende* Funktion, durch die die Ethik mit ihren Wertungen und Präferenzstrukturen zur Gestaltung des Forschungs-, Beratungs- und Implementierungsprozesse im Rahmen der Technikfolgenabschätzung beiträgt.

(4) Eine *bewertende* Funktion, die darin besteht, dass Ethik mit ihren bewährten Prinzipien und Rangordnungen handhabbare Kriterien und Verfahren für die Evaluation empirischer Ergebnisse und für Abwägungen im Falle konfligierender Bewertungen in einzelnen Folgendimensionen liefert.

Technikfolgenabschätzung ist ein komplexes gesellschaftliches Unterfangen, das mit seiner -im Idealfall -umfangreichen Institutionalisierung, Personalqualifizierung und Projektdurchführung einerseits beträchtliche gesellschaftliche Ressourcen in Anspruch nimmt, andererseits durch seine (politik)beratende Funktion in entscheidendem Maße zur Einschränkung von Zukunftsoptionen beiträgt und viele Entwicklungsmöglichkeiten verhindert. Dadurch gerät Technikfolgenabschätzung vor der Öffentlichkeit in einen starken Legitimationsdruck. Dass die moderne Wissensgesellschaft Technikfolgenabschätzung braucht und dass diese u.U. teure Beratungsleistung tatsächlich im Interesse der Gesellschaft betrieben wird, ist nicht an sich selbstverständlich und muss erst mit guten Argumenten begründet werden. Welche Argumente können jedoch eine aufgeklärte Gesellschaft, die ihr Schicksal mithilfe des wissenschaftlich fundierten Wissens und demokratischer Willensbildung selbst bestimmt, dazu bewegen, den Bedarf nach derartigen Beratungsleistungen anzuerkennen? Hier kann man sicherlich auf gute Gründe zurückgreifen, die die Genese der Technikfolgenabschätzung bestimmt haben: rechtzeitiges Erkennen, Frühwarnung und Verhinderung von Gefahren für das Individuum, für die Gemeinschaften und für die gesamte Menschheit, Früherkennung von Entwicklungschancen und deren Nutzung für die Sicherung und Verbesserung menschlicher Existenz, rechtzeitiges Erkennen, Vorbeugen und Schlichten (z.B. durch Kompensationen) von potentiellen sozialen Konflikten, die durch Asymmetrien in der gesellschaftlichen Verteilung von Technikfolgen (Chancen und Risiken, Nutzen und Schaden) zustande kommen – all dies sind ja Ziele, die tief in der Ethik verwurzelt sind. Die Gesellschaft wird die Kosten der Technikfolgenabschätzung und konkrete Empfehlungen der Technikfolgenabschätzung nur dann akzeptieren, wenn sie diese als moralisch und ethisch motiviert und begründet erkennt und nicht als bürokratische oder gar im eigenen Vorteilsinteresse getroffene Entscheidungen.¹⁸ Orientierungen für das individuelle wie gemeinschaftliche menschliche Handeln zu geben war und ist die traditionelle Funktion der Ethik. Eine ähnlich orientierende Funktion auf der Ebene des gesellschaftlichen, politischen Handelns erfüllt die Technikfolgenabschätzung. Deshalb würde sich durchaus empfehlen, zur gesellschaftlichen Legitimierung der Technikfolgenabschätzung die gleichen argumentativen Verfahren heranzuziehen, die in der ethischen Rechtfertigung verwendet werden.

Einen anderen kritischen normativen Schritt in der Technikfolgenabschätzung stellen die methodischen Entscheidungen bei der Konzipierung von Projekten dar. Welche Technologien im Hinblick auf welche Folgen mit welchen wissenschaftlichen Mitteln und mit welcher wissenschaftlichen Exaktheit untersucht werden sollen, ist eine Frage konkreter Präferenzen. Die Bestimmungen hinsichtlich der Relevanz (Technologien, Implikationen, Betroffenen, Präferenzen etc.), die Auswahl und Priorisierung der zu untersuchenden Objekte sowie die formale Gestaltung des Forschungsprozesses (unter Rückgriff auf wel-

---

¹⁸ Ibidem, S. 45.

che Methoden, in welchen Stufen, unter wessen Beteiligung, bei welcher Arbeitsteilung etc. eine konkrete Technologie oder Technikanwendung beurteilt werden soll) bedürfen normativer Vorgaben, die angesichts der Zwecke der Technikfolgenabschätzung möglicherweise rational, d.h. konsistent, transparent, intersubjektiv nachvollziehbar und akzeptierbar sein sollten. Solche normativen Vorgaben zu liefern ist traditionell die Aufgabe der Ethik. Zwar zeigen die Erfahrungen der letzten Jahre, dass in den TA-Expertisen zu gleichen Problemstellungen Rückgriffe auf unterschiedliche Ethikauffassungen nicht zu unterschiedlichen Bewertungsergebnissen führen¹⁹, das bedeutet aber noch lange nicht, die ethischen Prämissen seien in der Technikfolgenabschätzung überflüssig.

Ein weiterer normativer Schritt in der Technikfolgenabschätzung ist die Bewertung der identifizierten Technikfolgen. Dazu ist eine Überführung der empirischen Gegebenheiten in die wertende Sprache von Nutzen und Schaden oder von Chancen und Risiken erforderlich. Um die mit einzelwissenschaftlichen Mitteln identifizierten real- und hypothetisch-möglichen Folgen einer Technik als Schaden oder Nutzen für bestimmte Akteure interpretieren zu können, braucht man eine normative Grundlage, einen Bezug zu einer normativen Theorie. Das gleiche gilt für die Vergleiche zwischen alternativen Handlungsoptionen. Die normative Grundlage der Bewertung muss aber nicht zwangsläufig ausschließlich ethisch-kommunikativ sein – sie kann durchaus auch auf instrumentelle, z.B. ökonomische Werte rekurrieren.²⁰ Zwischen unterschiedlichen Normativitätstypen gibt es zahlreiche Überschneidungen. Werte wie etwa Sicherheit oder Wohlstand sind sowohl technisch und volkswirtschaftlich als auch ethisch relevant. Für die ethischen Normen und Werte ist die Frage entscheidend, in welchem Verhältnis eine Handlung zur Menschenwürde des Handelnden und aller Betroffenen als entscheidungsfähiger Wesen steht. „Zumutbarkeit“ wäre sicherlich ein zentraler Begriff jeder Ethik, wobei im Hinblick auf die Verteilungsdimension Gerechtigkeit für die Zumutbarkeitsbeurteilung konstitutiv ist. In der Praxis haben diese genuin ethischen Kategorien für die konkrete Technikfolgenabschätzung unterschiedliche Relevanz, doch für die Öffentlichkeit sind diese Gesichtspunkte zweifellos ausschlaggebend.

3. ETHIK ALS NORMATIVE BASIS DER TECHNIKFOLGENABSCHÄTZUNG

Es gilt also zu klären, warum – neben anderen Quellen von Normativität – der ethischen Normativität ein größerer Stellenwert in der Technikfolgenabschätzung zukommen muss und wie dies praktisch zu motivieren ist. Diese Aufgabe kann natürlich nicht über die bloße Aufstellung eines seinerseits ethisch zu begründenden Gebots gelöst werden. Sie kann entweder dadurch gelöst werden, dass die Ethik in ihrer ‚Nützlichkeit‘ für die Umsetzung außerethischer Werte gezeigt wird; oder über den Aufweis der prinzipiellen ‚Unvermeidlichkeit‘ der Ethik im Sinne eines ubiquitären Immer-schon des menschlichen Lebens. Dem korrespondieren zwei Strategien, auf den Angriff eines hypothetischen ‚Amoralisten‘ auf die Ethik zu reagieren. Will man also die Frage beantworten, warum gerade die Ethik die normative Basis der Technikfolgenabschätzung liefern soll, könnte man zunächst damit beginnen, Moral grundsätzlich in Frage zu stellen: Warum sollen wir

---

¹⁹Vgl. Saarni Samuli I. et al.: *Different Methods for Ethical Analysis in the Health Technology Assessment* "International Journal of Technology Assessment in Health Care", 27 (2011), 4, S. 305-312.

²⁰Vgl. Woopen, Mertz: op. cit., S. 43.

überhaupt nach bestimmten moralischen Regeln handeln? Warum sollten wir die Befolgung von universellen Handlungsmaximen der Verfolgung individueller Eigennutzeninteressen vorziehen? Es gibt zwei etablierte Varianten der Moralbegründung, um hierauf zu reagieren: die heteronome und die autonome. Die heteronome Begründung (etwa in ihrer utilitaristischen Version²¹) geht von universellen psychologischen Gegebenheiten des Strebens und Meidens der Menschen aus und konzipiert Moral als ein Instrument zur Optimierung von entsprechender Präferenz Erfüllung. Dabei befindet sie sich zwar im Einklang mit den Motivationen der Menschen bezüglich eigennutzorientierter Praxis, kann aber die Forderung nach einer neutralen und fairen Abwägung von Handlungsoptionen auf der Basis ihres naturalistischen (psychologischen) Paradigmas nicht hinreichend begründen.²² Der Konsequentialismus gibt so einen ausgezeichneten und wohl begründeten Maßstab an die Hand, wie sich jemand im Angesicht verschiedener Handlungsoptionen entscheiden soll – vorausgesetzt, er hat sich bereits entschieden, diese Handlungsoptionen von einem moralischen Standpunkt aus zu betrachten. Wir bekommen hier also nur eine halbe Antwort.

Die autonome Moralbegründung, etwa im Sinne Kants, hat einen selbstreferenziellen, zirkulären Charakter, bei dem die moralische Güte einer Handlung daran gemessen wird, inwiefern es sich dabei um den selbstkonsistenten Akt eines freien, rationalen Wesens handelt. Diese radikal antinaturalistische (antireduktionistische) Konzeption baut somit bereits auf einem normativ bestimmten Selbstbild des Menschen auf und versteht gutes Handeln als den Ort und Anlass, den Menschen im vollen Sinne seines Wesens zu realisieren. Dabei ist auch die Abschätzung und Gewichtung von Handlungsoptionen der autonomen Moralbegründung keineswegs fremd, nur speist sich hier die Entscheidung nicht aus einer naturalistischen, sondern aus einer ‚transzendentalen‘ Quelle. Hier handelt es sich dann zwar schon um eine Letztbegründung von Moral; ihre motivierende Kraft entfaltet sie allerdings nur für jene, die dem aufklärerischen Menschenkonzept unbedingte Achtung entgegenbringen und dieses in der Welt anschaulich machen wollen.

Damit scheint eine vorsichtige Synthese beider Konzepte ein wünschenswertes Projekt zu sein, um darauf eine Forderung nach mehr Ethik in der Technikfolgenabschätzung zu gründen. Aus der heteronomen Ethikbegründung lässt sich lernen, dass Ethik nicht um der Ethik willen da ist, sondern eine Rolle bei der Erlangung menschlicher Ziele spielt. Aus der autonomen Ethikbegründung lässt sich wiederum verstehen, dass die Motivation, die hinter der faktischen Einnahme eines ethischen Standpunktes steht, etwas mit normativen Vorstellungen über den Menschen und seine Rolle in der Welt in einem bestimmten geschichtlichen Horizont zu tun hat. Formal betrachtet hat es die Ethik also immer zu tun mit guten Handlungen, die deshalb gut sind, weil sie zu einem guten menschlichen Leben führen. In dieser Formel ist die gute Handlung über eine bestimmte Anthropologie und Geschichtsphilosophie universalisiert. Moralische Normativität und die fundamentale Interpretation von Mensch und Welt erweisen sich dabei als untrennbar verschlungen. Damit greift ein Verständnis zu kurz, das das Themengebiet der Ethik auf die normativen Sätze beschränkt.

---

²¹ Vgl. z. B. Bentham, Jeremy: Eine Einführung in die Prinzipien der Moral und der Gesetzgebung, Kapitel I-V [in] Höffe, Ottfried (Hrsg.): Einführung in die utilitaristische Ethik. Tübingen, Basel 2003, S. 55-83; Singer, Peter: Praktische Ethik. Stuttgart 2013.

²² Diese Verlegenheit spiegelt sich exemplarisch in der katastrophal schwachen Antwort von Peter Singer auf die Frage ‚Warum überhaupt moralisch handeln?‘ in Singer: op. cit., Kapitel 12.

Das Ergebnis der Synthese dient nun zwar nicht dazu, einen hypothetischen Amoralisten zu widerlegen (dieser widerlegt sich ohnehin eher praktisch selbst, als dass er von anderen theoretisch zu widerlegen wäre). Vielmehr weist es einen Weg, mit den Beteiligten eines Streits über Technikentwicklung und –verwendung in einen ethischen Diskurs einzutreten, der Moral dort zu fassen bekommt, wo sie ‚passiert‘ und ethische Kompetenzen zunächst eher zur Aufdeckung und Klärung der beteiligten moralischen Haltungen und Forderungen einsetzt, anstatt ihnen lediglich eine weitere entgegenzusetzen. Dieses von der fachphilosophischen Seite vielleicht als unbefriedigend (oder zumindest als Umweg) empfundene Vorgehen ist gerade im Hinblick auf eine Operationalisierung der Ethik im Anwendungskontext angezeigt, da es hier zuerst und vor allem auf den Anschluss an die Handlungsmotivationen – Warum (moralisch) handeln? – der Akteure ankommt.²³

Haben wir damit ein grundsätzliches Verständnis von Ethik erlangt, lässt sich eine Reihe untergeordneter Argumente für eine stärkere Berücksichtigung ethischer Fragen anführen:

1) Warum soll sich Technikfolgenabschätzung nicht an der Ethik orientieren, wenn der letzteren in vielen anderen Handlungsbereichen der Primat eingeräumt wird?

2) Technikgestaltung ist möglich nur als gesellschaftliche Praxis, und ethische Kriterien sind hier genau das, was gebraucht wird - denn nur die Ethik thematisiert allgemeine Akzeptierbarkeit und nur unparteiische Ziele und Präferenzen haben die Chance, kollektiv in einer Personengemeinschaft realisiert zu werden. Nur Ziele, die alle Betroffenen gleichermaßen gut stellen in Hinblick auf die Realisierung von individuellen Bedürfnissen und Wertvorstellungen, können Menschen Anlass zur Zusammenarbeit geben - solche Ziele und die dazugehörigen Normen und Regeln sind traditionell Gegenstand der Ethik.

3) Ethik hat alle nötigen Kompetenzen, denn sie ordnet alle sonstigen Werte (auch technische Werte sind ethisch relevant) in ein umfassendes Wertesystem ein.

4) Die autonomieförderlichen Ziele der Ethik und der Technik sind einander kompatibel und beziehen sich auf die Gewährleistung von Überlebenschancen der Menschheit, die Realisation von Lebensmodellen sowie auf Expressivität und Kreativität des Menschen im Umgang mit der Welt und sich selbst.

5) Jede Handlung und jedes Projekt ist normativ motiviert und enthält somit Wertungen. Welche Strategie, wenn nicht die ethische, sollte das Fundament der Technikfolgenabschätzung und Technikgestaltung denn sein? Die Zuständigkeit der Ethik ist hier geradezu alternativlos.

Zusammenfassend kann festgestellt werden, dass einer Regulierung technischer Praxis auf der Basis ethischer Arbeit keine ausschlaggebenden Gründe widersprechen. Das Argument der umstrittenen Relevanz moralischer Kriterien bei der Technikfolgenabschätzung löst sich insofern in eine Bestätigung dieser Behauptung auf, dass es seinerseits nicht ohne Bewertung bzw. Normativität auskommt (Beispiel: Debatte um Kernenergie in Deutschland).²⁴ Wer den Einwand andererseits so vorbringt, dass auch eine ethische Analyse einer bestimmten Streitfrage den Dissens ggf. nicht aufheben kann, und das Verfahren daher zu kompliziert oder zu wenig ‚kontrollierbar‘ ist, betreibt einfach Realitätsverweigerung. Er unterschätzt den Grad an Uniformierung realer Bevölkerungen und er über-

---

²³ Für die komplette Durchführung dieses Programms vgl. Gerd Grübler: *Wissenschaft, Moral und Heil. Über den Horizont moralischer Phänomene und die Arbeit am Vertrauen in die Welt.* (ersch. 2014)

²⁴ Vgl. Mehl: *op. cit.*, S. 14.

schätzt die Notwendigkeit, reale Bevölkerungen durch die universelle Akzeptanz von normierenden Großtechnologien zu uniformieren. Genau dies aber reflektiert die Ethik. Ein Verzicht auf ethische Reflexion würde die Normativität, die hinter faktischen Entwicklungen und Fehlentwicklungen tatsächlich steht, einfach unsichtbar machen – und damit würde die Technikfolgenabschätzung dem politischen Druck von Interessen zum Opfer fallen, die aufzuklären sie systematisch verweigerte. Es ist zugleich klar, dass an jede Ethik, die den Anspruch erhebt, eine normative Basis für die Technikfolgenabschätzung zu liefern, mehrere miteinander konkurrierende methodologische Anforderungen gestellt werden (Legitimation, Operationalisierung, evaluative Leistungsfähigkeit, Implementierbarkeit), die alle zugleich nicht vollständig erfüllt werden können. Der kategoriale Gegensatz zwischen hohen Rechtfertigungsstandards und den Erwartungen hinsichtlich evaluativer Leistungsfähigkeit sei hier als Beispiel genannt.²⁵ Die vorgeschlagene Ethikuffassung versucht, mit diesem Problem offensiv umzugehen, indem sie die Implementierung von Ethik mit einer Auffassung von der tiefen Fundierung moralischer Haltungen verbindet, um so die motivationale Ebene von Moral zu erreichen. Es handelt sich dabei nicht um einen ‚Erschöpfungs-Eklektizismus‘ bzw. um eine Kompromisslösung, die vor den Schwierigkeiten kapituliert, sondern tendenziell um die Forderung, auch und gerade in der anwendungsorientierten Arbeit Reflexionspotentiale der ethischen Tradition auszuschöpfen, die bei einer Fokussierung auf die normativethischen Schulen der Moderne ausgeblendet bleiben.

LITERATUR

- [1] Banse Gerhard: *Technikfolgenabschätzung. Ein strategisches Rahmenkonzept mit politischem Anspruch*. „Unterricht Arbeit und Technik“ 10 (2008) 39, S. 59-62
- [2] Banse Gerhard: *Technikfolgenabschätzung – Ideal und Wirklichkeit*. „Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej. Zarządzanie i Marketing” 16 (260) (1/2009), S. 9-24
- [3] Beauchamp Tom L., Childress James F.: *Principles of Biomedical Ethics*. New York, Oxford 1979, 1983, 1989, 1994, 2004, 2008, 2013
- [4] Bentham Jeremy: *Eine Einführung in die Prinzipien der Moral und der Gesetzgebung*, Kapitel I-V [in:] Ottfried Höffe (Hrsg.): *Einführung in die utilitaristische Ethik*. Tübingen/Basel 2003, S. 55-83
- [5] Bimber Bruce: *The Politics of Expertise in Congress: The Rise and Fall of the Office of Technology Assessment*. Albany 1996
- [6] Dusseldorp Marc: *Technikfolgenabschätzung* [in:] Grunwald Armin (Hrsg.): *Handbuch Technikethik*. Stuttgart/Weimar 2013, S. 394-399
- [7] Gethmann Carl Friedrich: *Rationale Technikfolgenbeurteilung* [in:] Grunwald Armin (Hrsg.): *Rationale Technikfolgenbeurteilung. Konzeption und methodische Grundlagen*. Berlin 1999, S. 1-10
- [8] Gibbons John H.: *Technology Assessment am Office of Technology Assessment: Die Entwicklungsgeschichte eines Experimentes* [in:] Kornwachs Klaus

---

²⁵ Mehr dazu vgl. Michalski Krzysztof: *Ethik und Technikbewertung in der neuesten deutschen Technikphilosophie*. Katowice 2003 [Dissertation in polnischer Sprache], S. 158-213 und Zusammenfassung in deutscher Sprache, ibidem, S. 231-241.

- (Hrsg.): *Reichweite und Potential der Technikfolgenabschätzung*. Stuttgart 1991, S. 23-48
- [9] Grübler Gerd: *Wissenschaft, Moral und Heil. Über den Horizont moralischer Phänomene und die Arbeit am Vertrauen in die Welt* (erscheint 2014)
- [10] Grunwald Armin: *Technikfolgenabschätzung. Eine Einführung*. Berlin 2002, 2010
- [11] Irrgang Bernhard: *Praktische Ethik aus hermeneutischer Sicht*. Paderborn 1998;
- [12] Mehl Florian: *Komplexe Bewertungen. Zur ethischen Grundlegung der Technikbewertung*. Münster 2001
- [13] Michalski Krzysztof: *Ethik und Technikbewertung in der neuesten deutschen Technikphilosophie*. Katowice 2003 [Dissertation in polnischer Sprache]
- [14] Michalski Krzysztof: *Technikfolgenabschätzung (Technology Assessment) in Deutschland. Die bedeutendsten Institutionen und Konzepte*. „Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej. Ekonomia i Nauki Humanistyczne” z. 14, nr 219 (2004), s. 61-122 [in polnischer Sprache]
- [15] Michalski Krzysztof: *Bürgerbeteiligung an öffentlichen Entscheidungsprozessen am Beispiel partizipativer Technikfolgenabschätzung* [in:] Klamut Ryszard et al.: *Bürgeraktivität in der modernen demokratischen Gesellschaft. Ausgewählte Probleme*. Kraków 2010, S. 49-96 [in polnischer Sprache]
- [16] Paschen Herbert/Petermann Thomas: *Technikfolgen-Abschätzung - Ein strategisches Rahmenkonzept für die Analyse und Bewertung von Techniken* [in:] Petermann Thomas (Hrsg.): *Technikfolgen-Abschätzung als Technikforschung und Politikberatung*. Frankfurt am Main 1991, S. 19-42
- [17] Renn Ortwin: *Diskursive Verfahren der Technikfolgenabschätzung* [in:] Petermann Thomas/Coenen Reinhard (Hrsg.): *Technikfolgenabschätzung in Deutschland. Bilanz und Perspektiven*. Frankfurt am Main/New York 1999, S. 115-130
- [18] Renn Ortwin: *Bürgerbeteiligung* [in:] Grunwald Armin (Hrsg.): *Handbuch Technikethik*. Stuttgart/Weimar 2013, S. 400-405
- [19] Ropohl Günter: *Wie die Technik zur Vernunft kommt. Beiträge zum Paradigmenwechsel in den Technikwissenschaften*. Amsterdam 1998
- [20] Saarni Samuli I. et al.: *Different Methods for Ethical Analysis in the Health Technology Assessment* “International Journal of Technology Assessment in Health Care”, 27 (2011), 4, S. 305-312
- [21] Singer Peter: *Praktische Ethik*. Stuttgart 2013
- [22] Skorupinski Barbara, Ott Konrad: *Ethik und Technikfolgenabschätzung*. Zürich 2000
- [23] VDI – Verein Deutscher Ingenieure: *Richtlinie 3780. Technikbewertung. Begriffe und Grundlagen*. Düsseldorf 1991
- [24] Woopen Christiane, Mertz Marcel: *Ethik in der Technikfolgenabschätzung: vier unverzichtbare Funktionen*. „Aus Politik und Zeitgeschichte“ 6–7/2014, S. 40-46

MOŻLIWOŚCI I GRANICE ETYCZNEGO UFUNDOWANIA OCENY TECHNOLOGII

W zaprezentowanym artykule na tle wzajemnych zależności między oceną technologii a etyką podjęto próbę strukturalizacji pytania, na ile metodologicznie i operacyjnie możliwa jest ocena technologii ufundowana na etyce. Punkt wyjścia rozważań stanowi ogólna charakterystyka oceny technologii pod kątem jej najważniejszych momentów normatywnych. Na tej podstawie zidentyfikowano specyficzne potrzeby oceny technologii odnoszące się do normatywnych preliminarów. Scharakteryzowano fundamentalne funkcje normatywne, jakie etyka musi pełnić w ramach etycznie ufundowanej oceny technologii: podwójną funkcję legitymizacyjną (legitymizacja oceny technologii jako naukowego doradztwa w kwestiach polityki technologicznej oraz legitymizacja norm i wartości przyjętych za podstawę ocen i zaleceń), funkcję koncepcyjną (implementacja kryteriów etycznych do projektowania wzornictwa badań i doradztwa) i funkcję ewaluacyjną (wykorzystanie etycznych operacjonalizacji do identyfikacji, analizy i oceny poszczególnych opcji decyzyjnych). Wobec tak określonych celów zaproponowano ujęcie etyki, które z jednej strony dysponuje niezbędnymi kompetencjami operacyjnymi, z drugiej wytrzymuje metodologiczne turbulencje wynikające ze wzajemnie przeciwstawnych wymogów odnośnie do legitymizacji, operacjonalizacji, wydajności ewaluacyjnej i implementacji. Pomimo wielu metodologicznych i operacyjnych słabości zaproponowanej koncepcji etyki ocena technologii ufundowana na takiej etyce może pełnić długoterminową funkcję orientującą dla społeczeństwa, której nie można świadczyc w żaden inny sposób.

Słowa kluczowe: etyka techniki, ocena technologii, wartościowanie techniki, konstruktywizm, normatywizm, legitymizacja, operacjonalizacja, wydajność ewaluacyjna, potencjał implementacyjny.

POSSIBILITIES AND LIMITATIONS OF ETHICAL FOUNDATIONS OF TECHNOLOGY ASSESSMENT

In the presented paper on the background of the interaction between technology assessment and ethics they took up the question, how far methodologically and operationally the technology assessment founded on ethics is possible. The starting point of discussion is general characteristic of technology assessment in terms of its most important normative moments. On this basis, the specific needs of technology assessment regarding on normative preliminaries were identified. They characterized fundamental normative functions, that ethics must play in technology assessment: a double legitimating function (legitimization of technology assessment as a scientific policy advice on matters of scientific-technological development and legitimization of the norm and values considered as the basis of evaluation and recommendations), conceptual function (implementation of ethical criteria for the research and consultancy design) and evaluative function (using of ethical operationalizations to identify, analysis and evaluation of decision options). In view of such specific objectives they offer ethics approach, which has the necessary operational competence and on the other hand, survives methodological turbulence resulting from the mutually contradictory requirements of the legitimization, operationalization, evaluative performance and implementation. Despite many methodological and operational weaknesses of the offering ethics concept, technology assessment founded on this ethics may serve a long-term orientation function for the public that could be done in no other way else.

Keywords: engineering ethics, technology assessment, evaluation of technology, constructivism, normativism, legitimization, operationalization, evaluative performance, implementation potential.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.27

Tekst złożono w redakcji: czerwiec 2013

Przyjęto do druku: listopad 2013

Dorota KAMUDA¹
Małgorzata TRYBUS²

STRAŻ GRANICZNA I JEJ ZADANIA W ZAKRESIE OCHRONY BEZPIECZEŃSTWA NARODOWEGO RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ – ZARYS PROBLEMATYKI

Prezentowany artykuł poświęcony jest Straży Granicznej będącej jedną z wyspecjalizowanych jednostek zajmujących się ochroną bezpieczeństwa narodowego. W pierwszej części przybliżono znaczenie pojęć: bezpieczeństwo (utożsamiane zazwyczaj ze stanem spokoju, brakiem zagrożeń) oraz bezpieczeństwo państwa (oznaczające zdolność władz i narodu do ochrony ich wartości). W dalszej kolejności przedstawiono genezę Straży Granicznej, jej organizację oraz zadania. Uwagi dotyczące genezy Straży Granicznej mają na celu zaprezentowanie działających w okresie II Rzeczypospolitej Korpusu Ochrony Pogranicza oraz Straży Granicznej, a także powołanych w 1945 roku Wojsk Ochrony Pogranicza. Do głównych zadań tych formacji należało zapobieganie i zwalczanie przestępczości granicznej, a także zapewnienie w pasie granicznym bezpieczeństwa i porządku publicznego. W części opracowania dotyczącej organizacji Straży Granicznej przedstawiono jej strukturę organizacyjną z uwzględnieniem modyfikacji wynikających z realizacji postanowień przyjętych w *Założeniach wieloletniej koncepcji funkcjonowania Straży Granicznej na lata 2009 – 2015*. Rozważania poświęcone zadaniom koncentrują się na zadaniach wskazanych w ustawie o Straży Granicznej. Straż Graniczna jako jednolita umundurowana i uzbrojona formacja o charakterze policyjnym powołana została przede wszystkim do ochrony granicy państwowej na lądzie i morzu oraz do organizowania i dokonywania kontroli ruchu granicznego. Ochrona granicy państwowej polega na eliminowaniu przypadków bezprawnego jej przekraczania przez osoby i środki transportu oraz przemieszczania towarów. Z kolei kontrola ruchu granicznego związana jest z przeprowadzaniem czynności ustalania legalności przekraczania granicy państwowej. W katalogu obowiązków Straży Granicznej te zadania wysuwają się na pierwszy plan. Ich realizacja jest główną misją tej formacji, a jednocześnie wykonywanie tych kluczowych zadań odgrywa istotną rolę w zapewnieniu bezpieczeństwa narodowego.

Słowa kluczowe : Straż Graniczna, bezpieczeństwo narodowe, zadania Straży Granicznej.

1. WPROWADZENIE

Za jedną z największych wartości społeczeństw, narodów czy też państw, uznać należy ich bezpieczeństwo. Pojęcie to utożsamiane jest zazwyczaj z brakiem zagrożenia, stanem

---

¹ Dr Dorota Kamuda, Katedra Prawa i Administracji, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, Rzeszów, al. Powstańców Warszawy 6, 35-959 Rzeszów, tel. (017) 8524442, autor korespondencyjny; e-mail: dkamuda@prz.edu.pl

² Dr Małgorzata Trybus, Zakład Prawa Karnego i Postępowania Karnego, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów.

spokoju czy też pewności eliminacji niebezpieczeństw. Każdy, zarówno jednostka, jak i bardziej lub mniej zorganizowana grupa społeczna, odczuwa potrzebę gwarancji bezpieczeństwa.

W literaturze termin „bezpieczeństwo” jest definiowany między innymi jako zdolność do kreatywnej aktywności podmiotu. To holistyczna i dynamiczna sytuacja obiektywna, cechująca się brakiem zagrożeń, która jest subiektywnie odbierana przez jednostki lub grupy społeczne³. Współcześnie jest ono postrzegane nie tylko jako stan ale także jako proces, czyli trwająca nieprzerwanie działalność pojedynczych osób, społeczności lokalnych, państw a także organizacji międzynarodowych w tworzeniu pożądanego stanu bezpieczeństwa⁴. O bezpieczeństwie można mówić zarówno w znaczeniu pozytywnym, jak i negatywnym. Postrzeganie bezpieczeństwa wyłącznie jako konieczności zapewnienia przetrwania danemu podmiotowi (rozumienie negatywne) obecnie uznawane jest za niewystarczające. Poprzez uzupełnienie tak definiowanego bezpieczeństwa o element w postaci swobody rozwoju danego podmiotu, uzyskujemy pełniejszy obraz, definicję całościową (rozumienie pozytywne)⁵.

W ramach nauk których przedmiotem zainteresowania jest szeroko rozumiane bezpieczeństwo, prowadzone analizy bezpieczeństwa dokonywane są zazwyczaj przy uwzględnieniu kryteriów, pozwalających na wyodrębnienie poszczególnych jego rodzajów. Ich katalog jest bardzo obszerny. Wśród zajmujących czołowe miejsce z reguły wymieniane są: bezpieczeństwo państwa, bezpieczeństwo międzynarodowe oraz bezpieczeństwo jednostki. Ich rozróżnienie przeprowadza się na podstawie kryterium podmiotowego.

Termin „bezpieczeństwo państwa” odnoszony jest do poszczególnych państw – suwerennych organizacji politycznych, także do ich społeczeństw oraz narodów. Jest on utożsamiany ze zdolnością władz i narodu do ochrony jego wewnętrznych wartości⁶. Można także powiedzieć, że jest to stan, w którym dane państwo jest wolne od zagrożeń wewnętrznych i zewnętrznych. Bezpieczeństwo państwa jest również traktowane jako element jego bytu i rozwoju określony stosunkiem potencjału obronnego do skali zagrożeń⁷. Ów rodzaj bezpieczeństwa uznaje się za tożsamy z bezpieczeństwem narodowym. Sięgając do *Strategii Rozwoju Systemu Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej 2022*, przyjętej uchwałą Rady Ministrów 9 kwietnia 2013 r., znajdziemy tam definicję bezpieczeństwa narodowego. Rozumiane jest ono jako zdolność państwa i jego społeczeństwa do zapewnienia warunków jego istnienia i rozwoju, integralności terytorialnej, niezależności politycznej, stabilności wewnętrznej oraz jakości życia⁸. Jak zauważono, ową zdolność kształtują działania sprowadzające się do wykorzystywania zaistniałych szans, podejmowania wyzwań, minimalizowania ryzyka, a

³L. F. Korzeniowski, *Podstawy nauk o bezpieczeństwie*, Warszawa 2012, s. 77.

⁴Por. A. Wawrzusiszyn, *Wybrane problemy transgranicznego bezpieczeństwa Polski*, Warszawa 2012, s. 22.

⁵*Ibidem*; T. Franczyk, *Pojęcie bezpieczeństwa i jego rozumienie*, Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia Straży Granicznej, 2006, nr 4, s. 30.

⁶J. Zając, *Bezpieczeństwo państwa* [w:], *Bezpieczeństwo państwa. Wybrane problemy*, red. K. A. Wojtaszczyk, A. Materska-Sosnowska, Warszawa 2009, s. 18.

⁷J. Zubek, *Doktryny bezpieczeństwa, Studium*, Warszawa 1991, s. 7.

⁸*Strategia Rozwoju Systemu Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej 2022*, www.mon.gov.pl.

także eliminowania zagrożeń zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych. Aktywność ta ma zapewnić trwanie, tożsamość, funkcjonowanie oraz swobody rozwojowe państwa i narodu⁹. Warto zauważyć, że w przytaczanych definicjach bezpieczeństwa państwa (narodowego), wśród wskazywanych zagrożeń, z reguły wymienia się zagrożenia wewnętrzne oraz zewnętrzne. Rozróżnienie to stało się podstawą do wyodrębnienia bezpieczeństwa wewnętrznego oraz bezpieczeństwa zewnętrznego. Eliminacja niebezpieczeństw grożących ze strony innych podmiotów (państw, narodów) odnosi się do bezpieczeństwa zewnętrznego. Zgodnie z postanowieniami przyjętymi w *Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej z 2007 roku*: „Obowiązkiem państwa jest konsekwentne zabieganie o tworzenie jak najkorzystniejszego międzynarodowego otoczenia kraju i umacnianie jego międzynarodowej pozycji, wizerunku i prestiżu. [...]. W wymiarze globalnym, głównym zadaniem jest rozwój przyjaznych stosunków z partnerami i przeciwdziałanie negatywnym skutkom konfliktów, dysproporcji rozwojowych i naruszeń międzynarodowego porządku prawnego”¹⁰. Z kolei zapewnienie bezpieczeństwa wewnętrznego w państwie wiąże się z ochroną: porządku konstytucyjnego, życia i zdrowia obywateli, majątku narodowego przed niebezpieczeństwami wywołanymi działaniem sił przyrody (wybuch wulkanu, trzęsienie ziemi, powódź) lub człowieka (terroryzm, korupcja, przestępczość zorganizowana, wojny, podboje)¹¹. Jak przyjęto w wymienionej *Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej*, w dziedzinie bezpieczeństwa wewnętrznego, nadrzędnym celem działań państwa jest utrzymanie zdolności do reagowania – odpowiednio do zaistniałej sytuacji – w wypadku wystąpienia zagrożeń bezpieczeństwa powszechnego¹².

Zapobieganie i zwalczanie zjawisk stwarzających zagrożenie dla bezpieczeństwa Polski zostało powierzone organom i instytucjom mającym często charakter wyspecjalizowanych jednostek. Ochroną bezpieczeństwa narodowego we wszystkich jego aspektach zajmują się między innymi: Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Centralne Biuro Antykorupcyjne, Służba Wywiadu Wojskowego, Siły Zbrojne, Policja, Żandarmeria Wojskowa, Inspekcja Transportu Drogowego, Służba Więzienna, Straż Graniczna.

2. STRAŻ GRANICZNA – ORGANIZACJA I ZADANIA

Straż Graniczna to jednolita, umundurowana i uzbrojona formacja. Powołana została na mocy „Ustawy z 12 października 1990 r. o Straży Granicznej”¹³. Nowo powstała służba o charakterze policyjnym swoje funkcjonowanie rozpoczęła 16 maja 1991 r. Dzień ten był również dniem, w którym formalnie zakończono rozformowanie Wojsk Ochrony Pogranicza. W świetle wymienionej ustawy Straży Granicznej powierzona została ochrona granicy państwowej na lądzie i morzu oraz kontrola ruchu granicznego. Ochrona granicy państwowej niewątpliwie stanowi jedno z kluczowych zadań w zapewnieniu bezpieczeństwa narodowego.

Zarówno Straż Graniczna, jak i zastąpione przez nią Wojska Ochrony Pogranicza to nie jedyne formacje wykonujące w naszym kraju w ostatnich stu latach to zadanie. Po odzyskaniu niepodległości na ziemiach odradzającego się państwa polskiego pierwsze

⁹*Ibidem*.

¹⁰*Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej z 2007 r.*, www.mon.gov.pl.

¹¹Por. A. Korcz, *Bezpieczeństwo wewnętrzne RP*, www.adamkorcz.w.interia.pl/wewn.pdf, s. 12.

¹²*Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej z 2007 r.*

¹³Dz.U. 2011r., nr 116, poz. 675 t.j ze zm.

formacje graniczne powołano już w 1918 roku¹⁴. W okresie kształtowania się nowych granic, ich ochrona warunkująca stabilizację wewnętrzną kraju oraz poprawę jego bezpieczeństwa, była głównym problemem. Charakter, zadania i nazwy służb granicznych, w początkowym okresie istnienia II Rzeczypospolitej zmieniały się w zależności od przebiegu procesu tworzenia się granic, oraz sytuacji w kraju i w państwach ościennych¹⁵. Ostatecznie wypracowano zasadniczo dwa różne systemy zabezpieczania granic. Wymienić tutaj należy przede wszystkim Korpus Ochrony Pogranicza oraz Straż Graniczną. Pierwszy z nich utworzono w 1924 r. Podlegał on dwóm resortom: Ministerstwu Spraw Wojskowych (między innymi pod względem personalnym) oraz Ministerstwu Spraw Wewnętrznych (między innymi pod względem ochrony granicy). Stojącemu na jego czele dowództwu podlegało sześć brygad. W ich skład wchodziły bataliony i szwadrony kawalerii. Formacji tej powierzono głównie ochronę wschodniego i północno-wschodniego odcinka granicy. Do jej podstawowych zadań należało: niedopuszczenie do nielegalnych przekroczeń granicy, zwalczanie przemytu i wykroczeń skarbowych, ochrona znaków i urządzeń granicznych, współpraca z wojskiem w dziedzinie obronności państwa¹⁶. Straż Graniczna została powołana w 1928 r. Strukturę tej formacji tworzyły: inspektoraty okręgowe i graniczne, komisariaty oraz placówki graniczne. Wśród zadań, jakie jej powierzono, wymienić można przykładowo: zwalczanie nielegalnego przekraczania granicy, nielegalnego ruchu towarowego i osobowego na wodach granicznych, ochronę bezpieczeństwa publicznego, zapobieganie zagrożeniom interesów państwa¹⁷.

Po zakończeniu II wojny światowej, początkowo zabezpieczenie granic należało do oddziałów wojskowych. Rozkazem Naczelnego Dowódcy Wojska Polskiego 13 września 1945 roku powołano Wojska Ochrony Pogranicza. Do głównych zadań tej formacji należało: zapobieganie i zwalczanie przestępczości granicznej oraz zapewnienie w pasie granicznym bezpieczeństwa i porządku publicznego. Wojska Ochrony Pogranicza, mimo licznych reorganizacji, przez cały okres swego istnienia stanowiły formację typowo wojskową. Ich likwidacja była podyktowana zmianami społeczno-politycznymi, jakie zaszły w naszym kraju pod koniec XX wieku¹⁸. W zaistniałej rzeczywistości w wyniku przeprowadzonej reformy utworzono formację policyjno-administracyjną, zgodnie z założeniami, zdolną poradzić sobie z nowymi wyzwaniami w zakresie zapewnienia bezpieczeństwa i ochrony granic. Powołana Straż Graniczna nazwą nawiązywała do tradycji służb granicznych okresu międzywojennego. Z kolei jej struktura organizacyjna w znacznym stopniu pokrywała się ze strukturą Wojsk Ochrony Pogranicza, po których adaptowano obiekty koszarowe oraz administracyjne¹⁹.

¹⁴Szerzej na ten temat: A. Pyrkosz, D. Tokarczyk, *Pierwsze formacje graniczne Polski niepodległej*, Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia Straży Granicznej 2008, nr 2.

¹⁵<http://www.bieszczadzki.strazgraniczna.pl>.

¹⁶Por. S. Serafin, B. Szmulik, *Organy ochrony prawnej RP*, Warszawa 2007, s. 304.

¹⁷Por. A. Banaszkiewicz, W. Bochenek, *Przeszłość i teraźniejszość Straży Granicznej*, Poznań 2011, s. 24 i n.; J. Majewski, *Straż Graniczna* [w:], *Instytucje bezpieczeństwa narodowego*, red. M. Paździor, B. Szmulik, Warszawa 2012, s. 202.

¹⁸Por. M. Ilnicki, *Służby graniczne w walce z terroryzmem. Polskie warunki ustrojowo-prawne*, Toruń 2011, s. 118; D. Magierek, *Rola Straży Granicznej w zapewnieniu bezpieczeństwa Polski (1990 – 2004)*, Toruń 2011, s. 45 i n.

¹⁹Por. R. Sudoł, *Usytuowanie Straży Granicznej w prawie polskim* [w:], *Zadania administracji rządowej i organów samorządu terytorialnego w zakresie bezpieczeństwa państwa i porządku*

Zgodnie z „Ustawą o Straży Granicznej” (nazywanej dalej ustawą) Komendant Główny Straży Granicznej jest centralnym organem administracji rządowej podległym ministrowi właściwemu do spraw wewnętrznych (art. 3 ust. 1 ustawy)²⁰. Komendant Główny jest powoływany i odwoływany przez Prezesa Rady Ministrów na wniosek ministra właściwego do spraw wewnętrznych. Zastępców Komendanta Głównego Straży Granicznej powołuje i odwołuje minister właściwy do spraw wewnętrznych na wniosek Komendanta Głównego (art. 3 ust. 2, 3 ustawy). Komendant Główny Straży Granicznej wykonuje swoje zadania przy pomocy podległego mu urzędu – Komendy Głównej Straży Granicznej (art. 5a ust. 1 ustawy). W skład Komendy Głównej Straży Granicznej wchodzi następujące komórki organizacyjne:

- Zarząd Graniczny – nadzoruje i koordynuje wykonywanie zadań przez terenowe organy Straży Granicznej,
- Zarząd do Spraw Cudzoziemców – zajmuje się sprawami pozostającymi w zakresie właściwości Komendanta Głównego Straży Granicznej, wynikającymi z umów międzynarodowych oraz prawa wspólnotowego Unii Europejskiej w obszarze polityki migracyjnej i azylowej,
- Zarząd Operacyjno-Śledczy – prowadzi między innymi czynności w celu rozpoznania i przeciwdziałania zagrożeniom terrorystycznym,
- Sztab Komendanta Głównego Straży Granicznej – przykładowo udziela Komendantowi Głównemu Straży Granicznej i jego zastępcom wsparcia w procesie decyzyjnym,
- Biuro Współpracy Międzynarodowej – koordynuje współpracę międzynarodową w Straży Granicznej,
- Biuro Kadr i Szkolenia – realizuje politykę kadrową i szkoleniową Komendanta Głównego Straży Granicznej,
- Biuro Prawne – wykonuje między innymi pomoc prawną na rzecz Komendanta Głównego Straży Granicznej,
- Biuro Spraw Wewnętrznych Straży Granicznej – rozpoznaje, zapobiega i wykrywa zagrożenia godzące w wykonywanie ustawowych zadań Straży Granicznej,
- Inspektorat Nadzoru i Kontroli – przeprowadza między innymi kontrolę w jednostkach organizacyjnych Straży Granicznej,
- Biuro Finansów – między innymi prowadzi nadzór nad przedsięwzięciami budżetowymi i rozliczeniami finansowymi,
- Biuro Łączności i Informatyki – przykładowo organizuje i kieruje systemami i sieciami teleinformatycznymi, obserwacji technicznej oraz zasilania awaryjnego w celu zapewnienia sprawnej realizacji ustawowych zadań Straży,
- Biuro Techniki i Zaopatrzenia – między innymi współdziała z jednostkami organizacyjnymi Straży Granicznej w zakresie realizacji budowlanych zadań inwestycyjnych,
- Biuro Ochrony Informacji Niejawnych – zapewnia między innymi ochronę informacji niejawnych w Komendzie Głównej oraz ochronę fizyczną jej

---

publicznego, red. W. S. Kucharski, Lublin 2009, s. 36.

²⁰Zob. art. 3 ust. 1 ustawy w brzmieniu ustalonym przez art. 470 pkt 2 projektu ustawy o cudzoziemcach (druk nr 1526).

obiektów²¹.

Terenowymi organami Straży Granicznej są: komendanci oddziałów, placówek i dywizjonów Straży Granicznej. Komendanta oddziału powołuje i odwołuje minister właściwy do spraw wewnętrznych na wniosek Komendanta Głównego. Z kolei zastępców komendanta oddziału powołuje i odwołuje Komendant Główny na wniosek komendanta oddziału. Komendanta placówki i dywizjonu powołuje i odwołuje Komendant Główny na wniosek komendanta oddziału (por. art. 5 ust. 1, 2, 5 ustawy). Komendanci oddziałów, placówek i dywizjonów Straży Granicznej wykonują swoje zadania przy pomocy podległych im urzędów. Są to odpowiednio komendy oddziałów, placówek i dywizjonów (por. art. 5a ust. 2 ustawy).

W strukturze organizacyjnej Straży Granicznej oddziały stanowią podstawową, samodzielną jednostkę organizacyjną, sprawującą ochronę granicy państwowej na terenie jednego lub z reguły dwóch przygranicznych województw²². Oddziały Straży Granicznej są tworzone i znoszone w drodze rozporządzenia przez ministra właściwego do spraw wewnętrznych (por. art. 6 ust. 1 ustawy). Z kolei placówki i dywizjony tworzy i znosi w drodze zarządzenia Komendant Główny Straży Granicznej, który określa również ich terytorialny zasięg działania (por. art. 6 ust. 1 pkt 1 ustawy). W świetle rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 24 marca 2011 r. w sprawie utworzenia oddziałów Straży Granicznej²³ wśród funkcjonujących obecnie oddziałów Straży Granicznej wymienić należy:

- Bieszczadzki Oddział Straży Granicznej z siedzibą w Przemyślu, obejmujący swoją służbową działalnością województwo podkarpackie,
- Morski Oddział Straży Granicznej z siedzibą w Gdańsku, obejmujący swoją służbową działalnością województwa: pomorskie, zachodniopomorskie, oraz wchodzące w skład województwa warmińsko-mazurskiego powiat elbląski, miasto na prawach powiatu Elbląg i z powiatu braniewskiego gminę Frombork, a także polskie obszary morskie określone w odrębnych przepisach²⁴,
- Nadbużański Oddział Straży Granicznej z siedzibą w Chełmie, obejmujący województwo lubelskie i powiat łosicki wchodzący w skład województwa mazowieckiego,
- Nadodrzański Oddział Straży Granicznej z siedzibą w Krośnie Odrzańskim, obejmujący swoją służbową działalnością województwa: dolnośląskie, lubuskie i wielkopolskie²⁵,

²¹<http://www.strazgraniczna.pl>.

²²Por. A. Wawrzusiszyn, *op. cit.*, s. 90.

²³Dz.U. nr 69, poz. 370 ze zm.

²⁴Wskazany zasięg terytorialny działania Morskiego Oddziału Straży Granicznej zgodnie z rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 6 marca 2013 r. w sprawie zniesienia niektórych oddziałów Straży Granicznej oraz zmiany rozporządzenia w sprawie utworzenia oddziałów Straży Granicznej (Dz.U. 2013 r., poz. 342) obowiązuje od 16 października 2013 r.

²⁵Wskazany zasięg terytorialny działania Nadodrzańskiego Oddziału Straży Granicznej zgodnie z rozporządzeniem wymienionym w przypisie 22, obowiązuje od 16 listopada 2013 r. Jak wynika z § 6 wskazanego rozporządzenia, od 16 października 2013 r. do 15 listopada 2013 r., Nadodrzański Oddział obejmował województwa : lubuskie i wielkopolskie oraz wchodzące w skład województwa dolnośląskiego powiaty bolesławski i zgorzelecki.

- Nadwiślański oddział Straży Granicznej z siedzibą w Warszawie, obejmujący swoją służbową działalnością województwa: kujawsko-pomorskie, łódzkie, świętokrzyskie i mazowieckie z wyłączeniem powiatu łosickiego,
- Podlaski oddział Straży Granicznej z siedzibą w Białymstoku, obejmujący województwo podlaskie,
- Śląsko-Małopolski Oddział Straży Granicznej z siedzibą w Raciborzu, obejmujący województwa: małopolskie, opolskie i śląskie²⁶,
- Warmińsko-Mazurski Oddział Straży Granicznej z siedzibą w Kętrzynie, obejmujący swoją służbową działalnością województwo warmińsko-mazurskie z wyłączeniem: powiatu elbląskiego, miasta na prawach powiatu Elbląg, oraz powiatu braniewskiego gminy Frombork, a także morskich wód wewnętrznych Zalewu Wiślanego.

Warto podkreślić, że na mocy rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 6 marca 2013 r. w sprawie zniesienia niektórych oddziałów Straży Granicznej oraz zmiany rozporządzenia w sprawie utworzenia oddziałów Straży Granicznej, zostają zniesione dwa oddziały Straży Granicznej: Sudecki Oddział Straży Granicznej z siedzibą w Kłodzku (z dniem 16 listopada 2013 r.) oraz Karpacki Oddział Straży Granicznej z siedzibą w Nowym Sączu (z dniem 1 stycznia 2014 r.). Zniesienie wymienionych oddziałów jest następstwem trwającego procesu reorganizacji tej formacji, który wynika z konieczności dostosowania Straży Granicznej do wykonywania zadań państwa związanych z kontrolą ruchu granicznego, ochroną granicy zewnętrznej UE oraz zapobieganiem i przeciwdziałaniem nielegalnej migracji.

W literaturze przedmiotu przedstawiono propozycję wprowadzenia zdecydowanych zmian w funkcjonowaniu jednostek organizacyjnych Straży Granicznej, wykonujących zadania na granicach wewnętrznych. Zdaniem A. Maksimczuka, w celu usprawnienia i zmniejszenia kosztów ochrony porządku publicznego na obszarach przygranicznych i wewnątrz kraju należałoby na wzór niemieckiego systemu ochrony granic włączyć jednostki Straży Granicznej w struktury Komend Wojewódzkich Policji²⁷. Propozycja ta jest niewątpliwie warta rozważenia. Wydaje się, że za jej realizacją przemawiają przede wszystkim wymienione przez jej Autora korzyści. Na uwagę zasługuje także rozwiązanie przyjęte w *Założeniach wieloletniej koncepcji funkcjonowania Straży Granicznej na lata 2009 – 2015*²⁸. W procesie dostosowywania infrastruktury Straży Granicznej na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej do zadań formacji wykonywanych po przystąpieniu Polski do Strefy Schengen przewidziano możliwość wspólnego wykorzystywania infrastruktury z innymi służbami porządku publicznego m.in. Policją, Służbą Celną. Planowany kierunek przekształceń należy ocenić pozytywnie. Bez wątpienia pozwoli on na skuteczniejszą współpracę tych formacji w walce z szeroko rozumianą przestępczością graniczną.

W ramach struktury organizacyjnej Straży Granicznej wskazać również należy strzeżone ośrodki dla cudzoziemców, będące komórkami organizacyjnymi pięciu Komend

²⁶Wskazany zasięg terytorialny działania Śląsko-Małopolskiego Oddziału Straży Granicznej zgodnie z rozporządzeniem wymienionym w przypisie 22 będzie obowiązywał od 1 stycznia 2014 r.

²⁷A. Maksimczuk, *Granice państwowe, relacje z sąsiedztwem gospodarczym i wschodnie pogranicze Polski w dobie transformacji, integracji i globalizacji*, T. I, Białystok 2013, s. 281.

²⁸*Założenia wieloletniej koncepcji Straży Granicznej na lata 2009 – 2015*, <http://www.strazgraniczna.pl/>.

Oddziałów Straży Granicznej oraz jednej Placówki Straży Granicznej. Zostały one utworzone przez ministra spraw wewnętrznych i administracji, na podstawie art. 109 ust. 2 ustawy o cudzoziemcach z 13 czerwca 2003 r.²⁹. Ośrodkami tymi są:

- Strzeżony Ośrodek dla Cudzoziemców w Białymstoku będący komórką organizacyjną Komendy Podlaskiego Oddziału Straży Granicznej³⁰,
- Strzeżony Ośrodek dla Cudzoziemców w Kętrzynie, będący komórką organizacyjną Komendy Warmińsko-Mazurskiego Oddziału Straży Granicznej³¹,
- Strzeżony Ośrodek dla Cudzoziemców w Przemyślu, będący komórką organizacyjną Komendy Bieszczadzkiego Oddziału Straży Granicznej³²,
- Strzeżony Ośrodek dla Cudzoziemców w Białej Podlaskiej, będący komórką organizacyjną Placówki Straży Granicznej w Białej Podlaskiej³³,
- Strzeżony Ośrodek dla Cudzoziemców w Lesznowoli, będący komórką organizacyjną Nadwiślańskiego Oddziału Straży Granicznej³⁴,
- Strzeżony Ośrodek dla Cudzoziemców w Krośnie Odrzańskim, będący komórką organizacyjną Nadodrzańskiego Oddziału Straży Granicznej³⁵.

Ponadto Straż Graniczna dysponuje aktualnie trzema ośrodkami szkoleniowymi zajmującymi się szkoleniem i przygotowaniem pracowników oraz funkcjonariuszy Straży Granicznej do prawidłowego wykonywania powierzonych jej zadań. Należy wymienić następujące:

- Centralny Ośrodek Szkolenia Straży Granicznej im. Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego w Koszalinie³⁶,
- Centrum Szkolenia Straży Granicznej im. Żołnierzy Korpusu Ochrony

---

²⁹Dz.U. 2011 r., nr 264, poz. 1573 t.j. Należy podkreślić, iż trwają prace legislacyjne nad projektem nowej ustawy o cudzoziemcach (druk nr 1526).

³⁰Ośrodek ten utworzony został rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 4 października 2007 r. w sprawie utworzenia strzeżonego ośrodka dla cudzoziemców w Białymstoku (Dz.U. nr 197, poz. 1434).

³¹Ośrodek ten utworzony został rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 27 września 2007 r. w sprawie utworzenia strzeżonego ośrodka dla cudzoziemców w Kętrzynie (Dz.U. nr 187, poz. 1338).

³²Ośrodek ten utworzony został rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 12 września 2007 r. w sprawie utworzenia strzeżonego ośrodka dla cudzoziemców w Przemyślu (Dz.U. nr 181, poz. 1296).

³³Ośrodek ten utworzony został rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 12 września 2007 r. w sprawie utworzenia strzeżonego ośrodka dla cudzoziemców w Białej Podlaskiej (Dz.U. nr 178, poz. 1262).

³⁴Ośrodek ten utworzony został rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 26 sierpnia 2004 r. w sprawie strzeżonego ośrodka dla cudzoziemców w Lesznowoli (Dz.U. nr 190, poz. 1952).

³⁵Ośrodek ten utworzony został rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 9 grudnia 2008 r. w sprawie utworzenia strzeżonego ośrodka dla cudzoziemców w Krośnie Odrzańskim (Dz.U. nr 225, poz. 1500).

³⁶Ośrodek ten utworzony został zarządzeniem nr 28 Komendanta Głównego Straży Granicznej z 18 września 2001 r. w sprawie utworzenia, organizacji i zakresu działania Centralnego Ośrodka Szkolenia Straży Granicznej im. Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego (Dz.Urz. KGSG 2001.6.20 ze zm.).

Pogranicza w Kętrzynie³⁷,

- Ośrodek Szkoleń Specjalistycznych Straży Granicznej w Lubaniu³⁸.

Tworzenie oraz znoszenie ośrodków szkoleniowych, określanie ich organizacji i zakresu działania, a także sprawowanie nadzoru nad tymi jednostkami powierzono Komendantowi Głównemu Straży Granicznej (zob. art.6 ust. 4, art. 3a pkt 5 ustawy).

Podstawowe zadania Straży Granicznej określono w ustawie (art. 1 ust. 2). Zadaniem powierzonymi tej organizacji, które należy wymienić w pierwszej kolejności, są: ochrona granicy państwowej oraz organizowanie i dokonywanie kontroli ruchu granicznego.

Ochrona granicy państwowej polega na przeciwdziałaniu jej bezprawnemu przekraczaniu przez osoby i środki transportu oraz przemieszczaniu towarów. Zadanie to jest realizowane poprzez tzw. działania graniczne podejmowane na odcinkach granicy między przejściami granicznymi, w przejściach granicznych, a także w strefie nadgranicznej. Wśród tych działań należy wymienić między innymi: działania patrolowe, obserwację, w tym z użyciem środków technicznych, pościgi, zasadzki, kontrolę osób i środków transportu na drogach dojazdowych do granicy³⁹.

Przekraczanie granicy państwowej odbywa się przez przeznaczone oraz otwarte dla ruchu granicznego przejścia graniczne. W ramach organizowania i dokonywania kontroli ruchu granicznego przeprowadza się czynności ustalania legalności przekraczania granicy państwowej przez osoby, środki transportu oraz towary oraz przeciwdziałania się przekraczaniu granicy wbrew przepisom. Należy nadmienić, że Straż Graniczna w zakresie ochrony granicy państwowej i kontroli ruchu granicznego jest obowiązana współdziałać z właściwymi organami i instytucjami Unii Europejskiej oraz organami ochrony granic innych państw.

W art. 470 projektu ustawy o cudzoziemcach, zmieniającego m.in. art. 1 ustawy, w grupie nowych zadań Straży Granicznej wymieniono także zapobieganie i przeciwdziałanie nielegalnej migracji. Realizacja tego zadania ma odbywać się przede wszystkim poprzez kontrolę przestrzegania przepisów dotyczących wjazdu cudzoziemców na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej i pobytu na tym terytorium, rozpoznawanie i analizowanie zagrożeń migracyjnych, zwalczanie zagrożeń migracyjnych, w tym przestępczości związanej z nielegalną migracją.

Decyzję tą należy ocenić pozytywnie. Dotychczas, mimo że instytucja ta znajduje się w grupie podmiotów odpowiedzialnych za przeciwdziałanie nielegalnej migracji, brak jest stosownego zapisu w ustawie. Włączenie zapobiegania i przeciwdziałania nielegalnej migracji do katalogu strategicznych, ustawowych zadań Straży Granicznej, wiąże się także z trwającym procesem realizacji *Założeń wieloletniej koncepcji funkcjonowania Straży Granicznej na lata 2009 – 2015*, zgodnie z którymi Straż Graniczna stanie się wiodącą służbą imigracyjną. Dokonując kontroli ruchu granicznego osób, towarów oraz środków transportu, formacja ta stanowi podstawową instytucję zwalczającą nielegalną

³⁷Ośrodek ten utworzony został zarządzeniem nr 13 Komendanta Głównego Straży Granicznej z 27 lutego 2012 r. w sprawie utworzenia, organizacji i zakresu działania Centrum Szkolenia Straży Granicznej im. Żołnierzy Korpusu Ochrony Pogranicza (Dz.Urz. KGSG 2012.11 ze zm.).

³⁸Ośrodek ten utworzony został zarządzeniem nr 68 Komendanta Głównego Straży Granicznej z 30 września 2009 r. w sprawie utworzenia, organizacji i zakresu działania Ośrodka Szkoleń Specjalistycznych Straży Granicznej w Lubaniu (Dz.Urz. KGSG 2009.11.68 ze zm.).

³⁹<http://www.sm.strazgraniczna.pl>.

migrację⁴⁰.

Kolejnymi zadaniami Straży Granicznej wskazanymi w ustawie są:

- 1) wydawanie zezwoleń na przekraczanie granicy państwowej, w tym wiz,
- 2) rozpoznawanie, zapobieganie i wykrywanie przestępstw i wykroczeń oraz ściganie ich sprawców, w zakresie właściwości Straży Granicznej, a w szczególności:
  - przestępstw i wykroczeń dotyczących zgodności przekraczania granicy państwowej z przepisami, związanych z jej oznakowaniem oraz dotyczących wiarygodności dokumentów uprawniających do przekraczania granicy państwowej,
  - przestępstw skarbowych i wykroczeń skarbowych wymienionych w art. 134 § 1 pkt 1 Kodeksu karnego skarbowego,
  - przestępstw i wykroczeń pozostających w związku z przekraczaniem granicy państwowej lub przemieszczaniem przez granicę państwową towarów oraz wyrobów akcyzowych podlegających obowiązkowi oznaczania znakami akcyzy, a także przedmiotów określonych w przepisach o broni i amunicji, o materiałach wybuchowych, o ochronie dóbr kultury, o narodowym zasobie archiwalnym, o przeciwdziałaniu narkomanii oraz o ewidencji ludności i dowodach osobistych,
  - przestępstw i wykroczeń określonych w „Ustawie z 13 czerwca 2003 r. o cudzoziemcach” (Dz.U. 2006, nr 234, poz. 1694, ze zm.) oraz „Ustawie z 13 czerwca 2003 r. o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej” (Dz.U. 2009, nr 189, poz. 1472, 2010, nr 81, poz. 531, oraz 2011, nr 73, poz. 390)⁴¹,
  - przestępstw przeciwko bezpieczeństwu powszechnemu oraz przestępstw przeciwko bezpieczeństwu w komunikacji, pozostających w związku z wykonywaniem komunikacji lotniczej,
  - przestępstw określonych w art. 228, 229 i 231 Kodeksu karnego, popełnionych przez pracowników Straży Granicznej w związku z wykonywaniem czynności służbowych,
  - przestępstw określonych w art. 229 Kodeksu karnego, popełnionych przez osoby niebędące funkcjonariuszami lub pracownikami Straży Granicznej w związku z wykonywaniem czynności służbowych przez funkcjonariuszy lub pracowników Straży Granicznej,
  - przestępstw określonych w art. 190, 222, 223 i 226 Kodeksu karnego skierowanych przeciwko funkcjonariuszom Straży Granicznej podczas lub w związku z pełnieniem obowiązków służbowych,
  - przestępstw określonych w art. 264a Kodeksu karnego oraz art. 9 i art. 10 „Ustawy z 15 czerwca 2012 r. o skutkach powierzania wykonywania pracy cudzoziemcom przebywającym wbrew przepisom na terytorium

⁴⁰Nielegalna migracja obok przemytu jest jednym z poważniejszych zagrożeń. Szerzej na ten temat: T. Franczyk, *Nielegalna migracja i przemyt ludzi*, Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia Straży Granicznej 2006, nr 3.

⁴¹Na marginesie prowadzonych rozważań należy wskazać wyrok SN z 15 marca 2012 r., III KK 363/11. W wyroku tym Sąd Najwyższy przyjął, że „art. 1 ust. 2 pkt 4 ustawy z dnia 12 października 1990 r. o Straży Granicznej nie określa zamkniętego katalogu wykroczeń, co do których organ ten posiada uprawnienia do nałożenia mandatu karnego”, (Lex nr 115767).

Rzeczypospolitej Polskiej” (Dz.U. poz. 769).

Istotnym zadaniem przyznanym tej formacji jest zapewnienie bezpieczeństwa w komunikacji międzynarodowej i porządku publicznego w zasięgu terytorialnym przejścia granicznego, a w zakresie właściwości Straży Granicznej — także w strefie nadgranicznej. Jest to równoznaczne z uprawnieniem Straży Granicznej do kontroli osób oraz pojazdów. Charakter zadań związanych z bezpieczeństwem wiąże się także z obowiązkami w ramach ochrony państwa przed niekontrolowanym wwozem materiałów i substancji szkodliwych, także zwalczania przemytu materiałów niebezpiecznych. Straż Graniczna jest zobowiązana przeciwdziałać transportowaniu przez granice państwową odpadów, szkodliwych substancji chemicznych, materiałów jądrowych i promieniotwórczych, a także zanieczyszczaniu wód granicznych⁴².

Do zadań Straży Granicznej należą także:

- 1) przeprowadzanie kontroli bezpieczeństwa:
  - w środkach transportu w komunikacji międzynarodowej,
  - w zasięgu terytorialnym drogowego, kolejowego, morskiego i rzeczno- granicznego przejścia granicznego,
  - w portach lotniczych na zasadach określonych w przepisach dotyczących ochrony lotnictwa cywilnego,
- 2) zapewnienie bezpieczeństwa na pokładzie statków powietrznych wykonujących przewóz lotniczy pasażerów,
- 3) ochrona szlaków komunikacyjnych o szczególnym znaczeniu międzynarodowym przed przestępczością, której zwalczanie należy do właściwości Straży Granicznej,
- 4) prowadzenie czynności w celu rozpoznawania i przeciwdziałania zagrożeniom terroryzmem,
- 5) osadzanie i utrzymywanie znaków granicznych na lądzie oraz sporządzanie, aktualizacja i przechowywanie granicznej dokumentacji geodezyjnej i kartograficznej,
- 6) ochrona nienaruszalności znaków i urządzeń służących do ochrony granicy państwowej,
- 7) gromadzenie i przetwarzanie informacji z zakresu ochrony granicy państwowej i kontroli ruchu granicznego oraz udostępnianie ich właściwym organom państwowym,
- 8) nadzór nad eksploatacją polskich obszarów morskich oraz przestrzeganiem przez statki przepisów obowiązujących na tych obszarach,
- 9) ochrona granicy państwowej w przestrzeni powietrznej Rzeczypospolitej Polskiej przez prowadzenie obserwacji statków powietrznych i obiektów latających, przelatujących przez granicę państwową na małych wysokościach, oraz informowanie o tych przelotach właściwych jednostek Sił Powietrznych Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej,
- 10) zapobieganie transportowaniu, bez zezwolenia wymaganego w myśl odrębnych przepisów, przez granicę państwową odpadów, szkodliwych substancji chemicznych oraz materiałów jądrowych i promieniotwórczych, a także zanieczyszczaniu wód granicznych,
- 11) zapobieganie przemieszczaniu, bez zezwolenia wymaganego w myśl odrębnych przepisów, przez granicę państwową środków odurzających i substancji psychotropowych oraz broni, amunicji i materiałów wybuchowych,
- 12) przeprowadzanie kontroli legalności wykonywania pracy przez cudzoziemców,

---

⁴²<http://www.sm.strazgraniczna.pl>.

prowadzenia działalności gospodarczej przez cudzoziemców, powierzania wykonywania pracy cudzoziemcom.

Ponadto Straż Graniczna prowadzi postępowania w sprawach rozpoznawania, zapobiegania i wykrywania przestępstw określonych w art. 228, 229 i 231 Kodeksu karnego, popełnionych przez funkcjonariuszy Straży Granicznej w związku z wykonywaniem czynności służbowych. Straż Graniczna realizuje również zadania wynikające z przepisów prawa Unii Europejskiej oraz umów i porozumień międzynarodowych na zasadach i w zakresie w nich określonych.

3. UWAGI KOŃCOWE

Wśród organów i instytucji państwowych, stojących na straży bezpieczeństwa narodowego, Straż Graniczna odgrywa szczególną rolę. Będąc formacją, której podstawową misją jest ochrona granicy państwa i Unii Europejskiej, musi ona bezpośrednio przeciwdziałać różnego rodzaju negatywnym zjawiskom. Wśród nich wymienić należy przede wszystkim nielegalną migrację podyktowaną czynnikami ekonomicznymi, czy też przestępczość przemytniczą związaną zasadniczo z przemytem pojazdów i towarów bez akcyzy. Katalog zadań powierzonych Straży Granicznej jest bardzo szeroki i zróżnicowany⁴³. Oznacza to konieczność profesjonalnego i wszechstronnego przygotowania jej funkcjonariuszy, co w praktyce umożliwia im prawidłowe wykonywanie obowiązków służbowych. Tylko skuteczna walka z zagrożeniami jakie niosą ze sobą między innymi te zjawiska, pozwoli uchronić przed nimi bezpieczeństwo państwa na wielu jego płaszczyznach.

Straż Graniczna jest systematycznie przekształcana od 2000 roku. Konieczność przeprowadzenia zmian (m.in. w zakresie infrastruktury) podyktowana była przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej, a następnie do Układu z Schengen. W świetle *Założeń wieloletniej koncepcji funkcjonowania Straży Granicznej na lata 2009 – 2015*, formacja ta ma stać się nowoczesną, wyspecjalizowaną służbą graniczno-immigracyjną o charakterze policyjnym, odpowiedzialną za dokonywanie odpraw granicznych, ochronę granicy zewnętrznej Unii Europejskiej (Schengen)⁴⁴, zwalczającą przestępczość transgraniczną oraz przestępczość uwzględniającą udział cudzoziemców⁴⁵. Należy stwierdzić, że wszelkie dotychczas podejmowane działania, stanowiące realizację przyjętych założeń, zmierzają we właściwym kierunku. Funkcjonującą w obecnym kształcie Straż Graniczną należy uznać za formację na miarę XXI wieku, należycie przygotowaną do wypełniania powierzonych jej zadań.

⁴³Zaznaczyć należy, że zadania, do których wykonywania została powołana Straż Graniczna, określono nie tylko w ustawie o Straży Granicznej, ale i znajdziemy je także w innych ustawach. Obowiązek ich wykonywania wynika wprost z art. 1 ust. 2 pkt 14 ustawy.

⁴⁴Przystąpienie naszego kraju do Strefy Schengen wiązało się z całkowitym otwarciem granic, czyli zaniechano kontroli granicznej osób w przejściach granicznych mieszczących się na odcinkach granicy państwowej Rzeczypospolitej Polskiej z Republiką Federalną Niemiec, Republiką Czeską, Republiką Słowacką i Republiką Litewską, będących wewnętrzną granicą Unii Europejskiej. Polska stała się jednak w większym stopniu odpowiedzialna za ochronę odcinków granicy państwowej Rzeczypospolitej Polskiej z Federacją Rosyjską, Republiką Białorusi i Ukrainą, stanowiących granicę zewnętrzną Unii Europejskiej.

⁴⁵<http://www.bieszczadzki.strazgraniczna.pl>.

LITERATURA

- [1] <http://www.bieszczadzki.strazgraniczna.pl>.
- [2] <http://www.strazgraniczna.pl>.
- [3] Banaszekiewicz A., Bochenek W., *Przeszłość i teraźniejszość Straży Granicznej*, Poznań 2011
- [4] Franczyk T., *Pojęcie bezpieczeństwa i jego rozumienie*, Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia Straży Granicznej 2006, nr 4.
- [5] Franczyk T., *Nielegalna migracja i przemyt ludzi*, Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia Straży Granicznej 2006, nr 3.
- [6] Ilnicki M., *Służby graniczne w walce z terroryzmem. Polskie warunki ustrojowo-prawne*, Toruń 2011.
- [7] Korcz A., *Bezpieczeństwo wewnętrzne RP*, www.adamkorcz.w.interia.pl/wewn.pdf, s. 12.
- [8] Korzeniowski L.F., *Podstawy nauk o bezpieczeństwie*, Warszawa 2012.
- [9] Magierek D., *Rola Straży Granicznej w zapewnieniu bezpieczeństwa Polski (1990 – 2004)*, Toruń 2011,
- [10] Majewski J., *Straż Graniczna*, [w:] *Instytucje bezpieczeństwa narodowego*, red. M. Paździor, B. Szmulik, Warszawa 2012.
- [11] Maksimczuk A., *Granice państwowe, relacje z sąsiedztwem gospodarczym i wschodnie pogranicze Polski w dobie transformacji, integracji i globalizacji*, T. I, Białystok 2013.
- [12] Pyrkosz A., Tokarczyk D., *Pierwsze formacje graniczne Polski niepodległej*, Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia Straży Granicznej 2008, nr 2.
- [13] Serafin S., Szmulik B., *Organy ochrony prawnej RP*, Warszawa 2007.
- [14] *Strategia Rozwoju Systemu Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej 2022*, www.mon.gov.pl.
- [15] *Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej z 2007 r.*, www.mon.gov.pl.
- [16] Wawrzusiszyn A., *Wybrane problemy transgranicznego bezpieczeństwa Polski*, Warszawa 2012.
- [17] Sudoł R., *Usytuowanie Straży Granicznej w prawie polskim*, [w:] *Zadania administracji rządowej i organów samorządu terytorialnego w zakresie bezpieczeństwa państwa i porządku publicznego*, red. W. S. Kucharski, Lublin 2009.
- [18] Zając J., *Bezpieczeństwo państwa*, [w:], *Bezpieczeństwo państwa. Wybrane problemy*, red. K. A. Wojtaszczyk, A. Materska-Sosnowska, Warszawa 2009.
- [19] Zubek J., *Doktryny bezpieczeństwa, Studium*, Warszawa 1991.

**BORDER GUARD AND ITS TASKS IN THE AREA OF NATIONAL SECURITY
PROTECTION OF THE REPUBLIC OF POLAND - SUBJECT OUTLINE**

The presented paper deals with Border Guard, being one of specialized unit involving in protection of national security. The first part of the paper outlines meaning of basic concepts such as security (usually identified as state of peace, lack of dangers) and state security (understood as capability of authorities and nation to protect their values). Origins of the Border Guard are then described, its organization and tasks. Purpose of the remarks on the

Border Guard origins is to show Border Protection Corps and Border Guard operating during II Republic and Border Protection Corps creation in 1945. Obstruction and elimination of border offenses were their main tasks, together with providing security and public order in the border area. The part of the paper dealing with organization of the Border Guard presents organizational structure, taking into account modifications followed from implementation of statements in *Assumptions on multiyear concept of Border Guard operation in the year 2009 – 2015*. Considerations concerning the tasks are focused on duties indicated in the law on Border Guard. Border Guard as a unit uniformly uniformed and armed, of police character, has been created primarily for protection of state border on land and sea, and for organization and supervision of border movement. Protection of the state border means elimination of unauthorized crossing by persons, transport vehicles and unauthorized movement of goods. In turn, supervision of border movement means verification of legality of state border crossings. These two tasks are the most important in the catalog of all duties of the Border Guard. Implementation of these tasks is the main mission of the formation, involving key duties for providing national security.

Keywords: border guard, national security, border guard tasks.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.28

Tekst złożono w redakcji: maj 2013

Przyjęto do druku: listopad 2013

Adriana KASZUBA – PERZ¹
Paweł PERZ²

ROLA ALTERNATYWNYCH SYSTEMÓW OBROTU AKCJAMI W PROCESIE POZYSKANIA KAPITAŁU W ROZWIJAJĄCYCH SIĘ PRZEDSIĘBIORSTWACH

Naturalnym procesem rozwoju organizacji i przedsiębiorstw jest przechodzenie w kolejne fazy: od inicjacji działalności począwszy poprzez wzrost, stabilizację, aż po przełom, który może być upadkiem lub dynamiczną zmianą. Taka przemiana, której źródłem jest szereg czynników zewnętrznych i wewnętrznych, wymaga poniesienia nakładów inwestycyjnych. Od kondycji finansowej podmiotu oraz celów i sposobów realizacji takiej przemiany, będzie zależał sposób finansowania procesu wdrażania zmian i przejścia do kolejnej fazy wzrostu przedsiębiorstwa. Często środki własne przedsiębiorstwa nie są wystarczające aby zrealizować zaplanowane w przedsiębiorstwie zmiany. W takiej sytuacji należy rozważyć pozyskanie zewnętrznych środków finansowych. Wybór najbardziej odpowiedniego sposobu pozyskania środków zewnętrznych, wymaga starannego rozważenia wad i zalet związanych z określonymi sposobami finansowania. Jednym ze sposobów pozyskania zewnętrznych środków finansowych jest emisja akcji na rynku NewConnect. Emisja akcji w ofercie prywatnej pozwala firmom na różnym etapie rozwoju stosunkowo szybko i tanio pozyskać nawet znaczne środki finansowe. Dla przedsiębiorstw na wczesnym etapie rozwoju zazwyczaj stanowi atrakcyjniejsze źródło finansowania względem funduszy venture capital. W porównaniu do emisji publicznej na GPW w Warszawie, emisja prywatna jest prostsza, szybsza oraz wolna od rygorystycznych wymogów związanych z obowiązkami informacyjnymi. Ze względu na liczne zalety emisje akcji na alternatywnych systemach obrotu stają się ważnym i coraz częściej wybieranym przez przedsiębiorstwa sposobem pozyskania kapitału.

Słowa kluczowe: pozyskiwanie kapitału, emisja akcji, alternatywne systemy obrotu.

1. WPROWADZENIE

Nowe przedsięwzięcia gospodarcze, które odnoszą sukces rynkowy przeobrażają się z małych organizacji w coraz większe podmioty. Proces ten wymaga odpowiednich nakładów inwestycyjnych. Większość podmiotów nie jest w stanie sfinansować wszystkich wydatków ze źródeł wewnętrznych. Koniecznością staje się pozyskiwanie kapitału zewnętrznego – zarówno w formie kapitału obcego jak i własnego. W artykule podjęto próbę analizy porównawczej różnych możliwości pozyskania kapitału własnego, ze szczególnym uwzględnieniem możliwości oferowanych przez alternatywne systemy

---

¹ Dr inż. Adriana Kaszuba-Perz (autor korespondencyjny), Zakład Finansów i Bankowości, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, tel. (017)8651914, e-mail: aperz@prz.edu.pl

² Dr inż. Paweł Perz, Zakład Finansów i Bankowości, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, tel. (017)8651914.

obrotu akcjami. Zaprezentowano rolę i znaczenie alternatywnych systemów obrotu akcjami w procesie pozyskiwania kapitału przez spółki w Polsce i w Europie.

2. WYBRANE MODELE WZROSTU PRZEDSIĘBIORSTWA

Cechą charakterystyczną małych firm jest konieczność ciągłego dostosowywania się do zmieniających się warunków działania, zależność od odbiorców, dostawców, kontrahentów, dużych firm współpracujących. Małe i średnie firmy, osiągając pewien poziom obrotów i zysków, w sposób naturalny (często poprzez inwestycje w nową technologię, zwiększenie mocy produkcyjnych, nowy produkt) przechodzą do następnego etapu rozwoju. Procesy wzrostu małego przedsiębiorstwa wynikają często z cech osobowych samego przedsiębiorcy, potrzeby zaspokojenia ambicji, dążenia do uzyskania całkowitej niezależności bądź stabilizacji. Warto podkreślić, iż wiele podmiotów, przeżywa pewien przełom zwłaszcza w momentach zmiany struktury zarządzania (przekazanie kompetencji decyzyjnych menedżerom, poza dotychczasowe ściśle związane z właścicielami podmiotu, grono – często najbliższej rodziny). Innym przypadkiem, przełomu i przejścia w kolejną fazę rozwoju małej i średniej firmy, a w konsekwencji również nagłej zmiany sposobu zarządzania - może być fakt przekazania firmy młodszemu pokoleniu właścicieli. Praktyka wskazuje, iż w wielu przypadkach bywa to powiązane z zupełną zmianą strategii takiego przedsiębiorstwa i stylu nim zarządzania.

W literaturze wielokrotnie opisywane były procesy wzrostu organizacji i przedsiębiorstw. Wydaje się więc naturalne, iż rozwijając się przechodzą one przez kolejne fazy wzrostu, do których najczęściej zalicza się: powstanie i wzrost (inicjacja rozwoju), stabilizację i dynamiczną równowagę, zmianę lub upadek i rozwiązanie³. Przechodzenie w kolejne etapy jest związane z przemianami będącymi skutkiem pewnych czynników wewnętrznych lub zewnętrznych.

Istnieje bardzo wiele znanych koncepcji rozwoju organizacji. Na podstawie przeprowadzonych studiów literatury, poniżej nawiązano jedynie do wybranych idei, które z punktu widzenia celu niniejszego opracowania, będą miały istotne znaczenie. Jedną z ciekawszych jest zaproponowana przez R. E. Quinn'a i K. Cameron'a, którzy po szerszej analizie zdefiniowali je w sposób następujący: faza przedsiębiorczości, faza kolektywności, faza formalizacji i sterowania, faza przekształcenia struktury⁴. Innym przykładem modelu rozwoju organizacji jest ten zaprezentowany przez L.E. Greiner'a, który wyodrębnił pięć charakterystycznych etapów wzrostu organizacji, przy czym każdy z etapów kończy się swego rodzaju „rewolucją” powodującą zmianę⁵. Te pięć etapów to: faza 1 – kreatywność, a następnie kolejno druga – formalizacja, delegacja uprawnień, koordynacja, i ostatnia - współdziałanie. Jakkolwiek w tych dwóch koncepcjach możemy znaleźć wspólne podłoże, zwłaszcza jeśli chodzi o pierwsze fazy życia podmiotu, w których olbrzymią rolę odgrywa pomysłowość i zaangażowanie organizatorów (przedsiębiorcy), i dalej rozbudowa i formalizacja działalności, jednak warto zwrócić

³ H. Jacson, C.P. Morgan, *Organization Theory. A Macro Perspective for Management*, Prentice-Hall, New York 198, podają za: Targalski J., *Przedsiębiorczość i rozwój firmy*, Wydawnictwo AE w Krakowie, 1999, s.89.

⁴ J.W. Gościński, *Cykl życia organizacji*, PWE, Warszawa 1989, str.141-142.

⁵ Szerzej na ten temat piszą m.in. J.W. Gościński, *Cykl życia organizacji*, PWE, Warszawa 1989, s. 23-26; oraz S. Sirko, *Funkcje zarządzania*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Celnej, Warszawa 2002, s. 24.

uwagę na szczególną rolę kryzysów w koncepcji Greiner'a, które warunkują dalszą ewolucję. W koncepcjach wzrostu organizacji pojawiają się modele w kształcie litery S, spirali lub dendrogramu, tak jak u R.E. Quinn'a, K. Cameron'a oraz N. Churchil'a, V. Lewis'a⁶. Autorzy tym samym podkreślają dążenie podmiotu do schyłku kończącego się często upadkiem przedsiębiorstwa, ale także możliwość „odnowy”. Znanym jest również w literaturze m.in. model rozwoju przedsiębiorstwa wg I. Adizesa, który oparty jest na koncepcji czterech obszarów będących źródłem rozwoju przedsiębiorstwa, a mianowicie: obszar produkcji, obszar administracji (zarządzanie, czyli tworzenie formalnego porządku w zakresie struktur i procesów), obszar przedsiębiorczości związany z kreowaniem zmian i wdrażaniem innowacji oraz integrację przejawiającą się poprzez współdziałanie „uczestników organizacji”⁷.

Inny model rozwoju przedsiębiorstwa przedstawiają Sahlam W.A. i Stevenson H.H., wyodrębniając pięć faz: powstania, przetrwania, faza 3 sukcesu, która może przebiegać jako sukces przez wydzielanie lub jako wzrost, faza kolejna czyli rozwój i ostatnia – dojrzałość przedsiębiorstwa⁸. Każdy z wymienionych etapów różni się stylem zarządzania, celami strategicznymi, i rolą przedsiębiorcy- właściciela w zarządzaniu. Według tej koncepcji w pierwszej fazie życia przedsiębiorstwa jest ono zarządzane bezpośrednio przez przedsiębiorcę i jego rola w podejmowaniu decyzji strategicznych i operacyjnych jest dominująca. Przedsiębiorstwo jest wówczas nastawione przede wszystkim na zaistnienie. W fazie drugiej przemiany związane ze wzrostem podmiotu powodują również zmianę w stylu zarządzania na pośredni, zaś głównym celem jest przetrwanie. Faza sukcesu charakteryzuje się funkcjonalnym stylem zarządzania, natomiast z punktu widzenia strategii przedsiębiorstwo pragnie utrzymać pozycję konkurencyjną i oczywiście w perspektywie długofalowej rozwijać działalność, toteż nastawione jest na gromadzenie kapitałów. W kolejnych etapach wzrostu style zarządzania, wg autorów koncepcji, zmieniają się odpowiednio na dywizjonalny i sztabowo-liniowy, zaś główne cele strategiczne to ustawiczny wzrost przez inwestowanie.

Ze względu na fakt iż w pierwszych latach życia przedsiębiorstwa, dużą rolę odgrywa sam przedsiębiorca warto przytoczyć w tym miejscu - koncepcję przedsiębiorczości organizacyjnej i jej rozwoju⁹. Zazwyczaj przypisuje się jej dwa etapy, a mianowicie przedsiębiorczość indywidualną, której cechą charakterystyczną jest właśnie wspomniana powyżej, znacząca rola przedsiębiorcy- właściciela, drugi etap to – przedsiębiorczość kulturowa, która wyróżnia się zazwyczaj postępującą instytucjonalizacją i rozwojem struktur organizacyjnych przedsiębiorstwa. Niektórzy autorzy¹⁰ rozbudowują tę koncepcję

⁶ R. E. Quinn, K. Cameron, *Organizational Life Cycle and Shifting Criteria of Effectiveness: Some Preliminary Evidence*, *Management Science* 1983, vol.29, no.1, s. 32; N. Churchill, V. Lewis, *The Five Stages of Small Business Growth*, *Harvard Business Review* 1983, Vol. 29, No. 1, s. 33-51.

⁷ Zob. E. Kozień, *Przedsiębiorczość w rozwoju przedsiębiorstw*, w: J. Targalski [red.] *Przedsiębiorczość a lokalny i regionalny rozwój gospodarczy*, Wydawnictwo AE w Krakowie, Kraków 1999, s. 136.

⁸ W.A. Sahlam, H.H. Stevenson, *The Entrepreneurial Venture*, Harvard Business School Publications, Boston, Massachusetts, 1991, s. 266.

⁹ Y. Allaire, M.E. Firsirotu, *Myślenie strategiczne*, PWN, Warszawa 2000.

¹⁰ Zob. również M. Bratnicki, *Sprawdzanie teorii przedsiębiorczości*, w: *Przedsiębiorstwo przyszłości* nr 3(8) lipiec 2011 oraz M. Mroziewski, *Styl zarządzania jako instytucjonalny czynnik kreowania kapitału przedsiębiorczości organizacyjnej. Koncepcja ewolucyjno-normatywna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2010.

i wyróżniają w ramach fazy przedsiębiorczości indywidualnej dodatkowe etapy, a wśród nich: rozpoczęcie działalności, wzrostu przedsiębiorczości indywidualnej i etap dojrzałości i schyłku. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, iż w ostatnim z wymienionych etapów następuje swego rodzaju przełom, w którym przedsiębiorstwo jest zazwyczaj ukierunkowane na ugruntowanie swojej pozycji rynkowej poprzez skuteczne zarządzanie menedżerskie kształtowanie i konsekwentne realizowanie strategii. To właśnie na tym etapie wiele zależy od przedsiębiorcy- jeśli bowiem w dalszym ciągu będzie on próbował wykorzystywać dotychczasowe techniki zarządzania polegające głównie na przywództwie indywidualnym – może to prowadzić do upadku przedsiębiorstwa. M. Mroziewski podkreśla, iż przedsiębiorstwo nastawione na rozwój przedsiębiorczości kulturowej, w sposób naturalny przechodzi do etapu „długowieczności”¹¹.

Przełom we wzroście małej i średniej firmy, związany z faktem przejścia do kolejnego etapu jej rozwoju, jest zawsze związany z niezwykle trudnymi procesami decyzyjnymi co do zmian struktury organizacyjnej, przekazania kompetencji decyzyjnych, wdrożeniem nowych technik zarządzania, lub pozyskaniem kapitału na dokonanie tych lub innych gruntownych zmian. Małe i średnie przedsiębiorstwa uważane są za innowacyjne i elastyczne. Cechy te wynikają z charakteru działalności przez nie prowadzonych. Przedsiębiorstwa te bowiem wykonują zazwyczaj zadania krótkoterminowe, będące niepowtarzalnymi zleceniami. Stąd też bywają zmuszane do wprowadzania udoskonaleń i nowych rozwiązań. Mniejsze firmy są bardziej podatne na zmiany rynkowe, stąd ich wysoka dynamika w dostosowywaniu się do zmieniających się warunków. Systemy organizacyjne w małych przedsiębiorstwach są natomiast uwarunkowane dominacją pracy zespołowej, zaś decyzje są podejmowane przez właściciela lub niewielką grupę zarządzających osób (centralizacja decyzji). W małych firmach dominującą rolę odgrywają struktury operacyjne. Wraz z rozwojem firmy schematy zarządzania ulegają zmianom, a w ślad za tym również struktura organizacyjna i systemy pracy. Warto podkreślić iż niedostateczne wyposażenie przedsiębiorstwa w struktury funkcjonalne wcześniej czy później pociąga za sobą utratę kontaktu z otoczeniem.

W kontekście przyjętych celów artykułu, to właśnie proces przejścia przedsiębiorstwa w fazę dynamicznego wzrostu po osiągnięciu już sukcesu rynkowego zasługuje na szczególną analizę. Etap ten w świetle zaprezentowanych powyżej koncepcji, charakteryzuje się przede wszystkim wewnętrzną potrzebą ugruntowania i realizacji strategii ciągłego wzrostu dla utrzymania lub wzmocnienia pozycji konkurencyjnej. Nie mniej jednak, może być on również skutkiem zewnętrznych uwarunkowań rynkowych. Konkurencyjność przedsiębiorstwa¹² jest w dużym stopniu podyktowana wewnętrznymi procesami zachodzącymi w przedsiębiorstwie takim jak m.in: procesy projektowania i

---

¹¹ M. Mroziewski, *Styl zarządzania jako instytucjonalny czynnik kreowania kapitału przedsiębiorczości organizacyjnej. Koncepcja ewolucyjno-normatywna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2010.

¹² W literaturze istnieje wiele definicji konkurencyjności, warto przytoczyć w tym miejscu M. Blauga, który określa ją jako stan spoczynku we współzawodnictwie, lub jako proces rywalizacji pomiędzy podmiotami, które walczą o uzyskanie przewagi na rynku. Szerzej na ten temat m.in.: M. Blaug, *Konkurencja jako stan końcowy i jako proces*, Rector's Lectures nr 44, AE w Krakowie, Kraków 2000; M. Blaug, *Teoria ekonomii, ujęcie retrospektywne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 629-631.

wytwarzania, procesy sprzedaży, marketingowe, dystrybucji, badań i rozwoju i inne. Warto podkreślić, iż proces rozwoju przedsiębiorstwa, a także wypracowanie przez nie ustabilizowanej pozycji na rynku (uzyskanie przewag konkurencyjnych), jest niewątpliwie uzależnione od czynników finansowych. Uważa się, że przedsiębiorstwa wykazujące większą skłonność do podejmowania ryzykownych decyzji (a za takie uważa się niewątpliwie małe i średnie przedsiębiorstwa), częściej osiągają sukces, szybciej rozwijają się. A. Damodaran wymienia kilka cech wspólnych przedsiębiorstw, które zdobywają przewagę konkurencyjną dzięki podejmowaniu ryzyka, są nimi¹³:

- Konsensus interesów menedżerów i właścicieli przedsiębiorstwa
- Dobieranie odpowiedniej kadry zarządzającej ryzykiem i podejmującej decyzje
- Wdrożony system motywacyjny – kompatybilny z procesami eliminowania złych decyzji i ryzyka
- Kultura organizacyjna i struktura przedsiębiorstwa wspomagające procesy zarządzania ryzykiem.

Proces przejścia w kolejny etap wzrostu może przebiegać płynnie, wówczas jest jedynie konsekwencją działań zarządzających firmą. Jednakże, wielu badaczy podkreśla iż moment ten jest swego rodzaju przełomem lub nawet rewolucją dla dotychczasowej formuły działania przedsiębiorstwa. W kontekście przeprowadzonej wyżej analizy literatury, warto w tym miejscu przypomnieć o istotnej roli przedsiębiorcy - pojawiające się kryzysy mogą być wywołane brakiem zrozumienia z jego strony potrzeby przekształcenia struktury i modelu zarządzania. Innymi ograniczeniami, które mogą powodować utrudnienia w procesie przejścia w kolejną fazę są: niewystarczające kwalifikacje kadry zarządzającej, brak zrozumienia potrzeby zmian ze strony pracowników, czynniki organizacyjno-prawne oraz finansowe.

3. SPOSOBY POZYSKIWANIA KAPITAŁU W PROCESIE WZROSTU FIRMY

Zgodnie z tym co zostało powiedziane o procesach wzrostu przedsiębiorstw wcześniej - realizacja planów rozwoju przedsiębiorstwa wymaga posiadania odpowiedniego kapitału. Zgodnie z teorią hierarchii źródeł finansowania przedsiębiorstwa zazwyczaj w pierwszej kolejności wykorzystują kapitał własny wewnętrzny (wynikający z generowanych przez firmę przepływów pieniężnych), w drugiej kolejności próbują pozyskać kapitał obcy (w przypadku MŚP zazwyczaj w postaci kredytu bankowego lub pożyczki) w ostatniej kolejności rozważane jest pozyskanie kapitału własnego (zasilenie kapitałowe dokonane przez właścicieli, pozyskanie nowych wspólników, udziałowców). W planie strategicznym właściciele firmy powinni skonfrontować przyszłe potrzeby inwestycyjne z możliwościami finansowymi wynikającymi z przyszłych przepływów pieniężnych. Jeśli planowane nakłady inwestycyjne nie będą mogły być sfinansowane ze źródeł wewnętrznych firma musi rozważyć pozyskanie kapitału zewnętrznego. Kłopoty z dostępem do kapitału zewnętrznego są jedną z istotnych barier w rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw.

W przypadku braku możliwości pozyskania kapitału obcego (zbyt duży poziom zadłużenia, krótka historia działalności firmy, brak wystarczających zabezpieczeń itp.)

¹³ A. Damodaran, *Ryzyko strategiczne*, Wydawnictwo Przedsiębiorczość i Zarządzanie Koźmiński, Warszawa 2009, s. 423-424.

często jedynym sposobem na realizację planów staje się pozyskanie kapitału własnego. Wybór sposobu pozyskania kapitału własnego oraz rodzaju inwestorów do których skierowana jest oferta ma kluczowe znaczenie. Pozyskanie kapitału od dotychczasowych właścicieli jest dla spółki najłatwiejsze i najszybsze, zazwyczaj jest pierwszą opcją którą spółka rozważa. Głównym ograniczeniem jest brak wystarczającego kapitału przez dotychczasowych właścicieli. Inne alternatywne sposoby pozyskania kapitału to pozyskanie inwestora branżowego lub finansowego, prywatna lub publiczna emisja akcji. W tabeli 1 podsumowano najistotniejsze cechy różnych sposobów pozyskania kapitału własnego.

Tabela 1 Charakterystyka wybranych sposobów pozyskiwania kapitału przez przedsiębiorstwa

	Dotychczasowi właściciele	Inwestor branżowy	Inwestor finansowy (fundusze PE/VC; bussines angels)	Emisja akcji typu private placement (NewConnect)	Publiczna emisja akcji (NewConnect lub GPW)
Ilość kapitału który można pozyskać	Ograniczona możliwościami finansowymi właścicieli	Zależna od sytuacji finansowej i perspektyw spółki	Zależna od sytuacji finansowej i perspektyw spółki, oraz sytuacji na rynku kapitałowym	Zależna od sytuacji finansowej i perspektyw spółki, oraz sytuacji na rynku kapitałowym	Zależna od sytuacji finansowej i perspektyw spółki, oraz sytuacji na rynku kapitałowym
Łatwość pozyskania kapitału	Bardzo duża przy założeniu posiadania niezbędnego kapitału przez właścicieli	Zazwyczaj bardzo trudno znaleźć zainteresowane podmioty	Procedura selekcji podmiotów w które inwestują fundusze jest bardzo rygorystyczna	Spora, jeśli firma potrafi przedstawić przekonujący plan dalszego rozwoju	Wymaga zgody KNF, procedura pozyskania kapitału jest skomplikowana
Kontrola nad spółką	Utrzymana	Zazwyczaj inwestor branżowy żąda uzyskania kontroli nad spółką	Inwestorzy finansowi zazwyczaj chcą mieć istotny wpływ na działalność spółki	Zazwyczaj dotychczasowi właściciele utrzymują kontrolę nad spółką	Zazwyczaj dotychczasowi właściciele utrzymują kontrolę nad spółką
Koszty	Bardzo małe	Bardzo małe	Bardzo małe	Małe	Duże

Dodatko we korzyści	Brak	Pozyskanie know-how, dostęp do sieci dystrybucji, wspólne projekty	Wsparcie w procesie zarządzania firmą, aktywne uczestnictwo w opracowaniu strategii rozwoju, pomoc w pozyskaniu dalszego finansowania	Możliwość w miarę łatwego dokapitalizowania spółki w przyszłości, wzrost wiarygodności spółki, efekt marketingowy i promocyjny	Możliwość w miarę łatwego dokapitalizowania spółki w przyszłości, wzrost wiarygodności spółki, efekt marketingowy i promocyjny
Pozostałe koszty	Brak	Brak	Brak	Konieczność wypełniania określonych obowiązków informacyjnych	Konieczność wypełniania bardzo rygorystycznych obowiązków informacyjnych

Źródło: opracowanie własne.

Pozyskanie kapitału poprzez sprzedaż akcji inwestorom zewnętrznym rodzi liczne poważne konsekwencje dla spółki. Jeśli jest to inwestor branżowy oznacza to zazwyczaj akceptację utraty części niezależności. Zazwyczaj małe spółki sprzedają swoje akcje inwestorowi branżowemu, który jest spółką większą. W zamian za pozyskanie know-how, dostęp do sieci dystrybucji, czy możliwość kooperacji spółka pozyskująca kapitał akceptuje oddanie często znaczącej kontroli nad spółką. Podobnie jest zazwyczaj w przypadku inwestora finansowego jakim są fundusze PE/VC. Fundusze tego typu najczęściej chcą posiadać znaczący wpływ na zarządzanie w spółkach w które inwestują. Im mniejszy jest to podmiot tym zazwyczaj warunki stawiane przez fundusze są ostrzejsze. Fundusze PE/VC bardzo twardo negocjują warunki wejścia do spółki w sposób szczególny dotyczy to ceny za jaką chcą nabyć udziały w spółce. Umiejętne pozyskanie kapitału poprzez sprzedaż akcji w ofercie typu private placement pozwala właścicielom zachować pełną kontrolę nad działalnością spółki, jednocześnie z reguły cena sprzedawanych akcji będzie wyższa niż w przypadku objęcia akcji przez fundusze PE/VC. Wynika to z faktu, że spółka ma możliwości ich zaoferowania szerszej grupie inwestorów, którzy łącznie są w stanie wygenerować wyższy popyt na sprzedawane akcje. Wyższy popyt na sprzedawane akcje powinien przełożyć się na możliwość osiągnięcia lepszej ceny (z punktu widzenia spółki) za oferowane do objęcia akcje.

4. ALTERNATYWNE SYSTEMY OBROTU AKCJAMI W PROCESIE POZYSKIWANIA KAPITAŁU

Alternatywny system obrotu NewConnect to rynek prowadzony przez Giełdę Papierów Wartościowych w Warszawie. Pierwsze notowanie spółek na tym rynku odbyło się 30 sierpnia 2007 roku. Drogę do utworzenia tego rynku otworzyło uchwalenie ustawy z dnia 25 lipca 2005 o obrocie instrumentami finansowymi, która umożliwiła powstanie

alternatywnego systemu obrotu (ryнку prowadzonego przez podmiot prowadzący rynek regulowany). Rynek powstał po to aby umożliwić pozyskiwanie kapitału przedsiębiorstwom małym i średnim nie mogącym spełnić kryteriów stawianych firmom przez główny parkiet GPW w Warszawie. Jednym z poważnych atutów tego rynku jest możliwość skorzystania ze stosunkowo łatwej i taniej procedury wprowadzania akcji do obrotu. Tak uproszczona procedura dopuszczeniowa ma miejsce w przypadku skierowania oferty do nie więcej niż 100 inwestorów (oferta prywatna – private placement). Zdecydowana większość spółek korzysta właśnie z takiego sposobu pozyskania kapitału. Oczywiście zamiast oferty prywatnej firma może również przed wprowadzeniem swoich akcji na rynek NewConnect sprzedać je w trybie oferty publicznej. Jest to jednak znacznie kosztowniejszy i dłużej trwający proces niż emisja prywatna. W takim przypadku konieczne jest również uzyskanie zgody Komisji Nadzoru Finansowego na wprowadzenie akcji do obrotu publicznego.

Tabela 2 Liczba debiutów i wartość pozyskanego kapitału na rynkach regulowanych i alternatywnych w Europie w latach 2004-2009

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2004-2012
Liczba debiutów rynki alternatywne	284	389	507	435	180	85	250	312	185	2627
Liczba debiutów rynki regulowane	149	214	331	378	115	41	130	118	78	1554
Wartość oferowanych akcji rynki alternatywne (w milionach EURO)	3546	6911	17430	14346	2217	2772	2696	1796	1472	53186
Wartość oferowanych akcji rynki regulowane (w milionach EURO)	24133	43766	70419	66021	11736	4340	23590	24695	9456	278156

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: IPO Watch Europe, PriceWaterhouseCoopers.

Powstanie tego rynku wpisuje się w ogólnoeuropejską tendencję do wzrostu znaczenia rynków alternatywnych. Na koniec pierwszego kwartału 2013 roku w Europie funkcjonowało w sumie 11 alternatywnych rynków akcji. Najstarszym i największym jest stworzony w 1995 roku przez London Stock Exchange - Alternative Investment Market w Londynie. Jest to zdecydowanie największy pod względem liczby notowanych spółek rynek (według danych z końca stycznia 2013 są na nim notowane 1094 spółki). Oprócz niego działają następujące rynki alternatywne (w nawiasie giełda organizująca rynek): Specialist Fund Market (London Stock Exchange), EuroMTF (Luxembourg Stock Exchange), Oslo Axess (Oslo Børs), AIM Italia (Borsa Italiana), MAB (Spanish

Exchanges), Entry Standard (Deutsche Börse), First North (Nasdaq OMX) oraz Alternext (NYSE Euronext). Od kilku lat liczba przeprowadzanych emisji na rynkach alternatywnych przekracza liczbę emisji akcji (na rynkach regulowanych). Tabela 1 zawiera zestawienie liczby debiutów i pozyskanego przez spółki kapitału na rynkach alternatywnych i rynkach regulowanych w Europie w latach 2004-2009.

We wszystkich analizowanych okresach liczba debiutów na rynkach alternatywnych przekraczała liczbę debiutów na rynkach regulowanych. Ponieważ jednak spółki pozyskujące kapitał na rynkach alternatywnych są zdecydowanie mniejsze wartość oferowanych akcji na rynkach alternatywnych była we wszystkich badanych okresach mniejsza niż na rynkach regulowanych. Choć w niektórych latach 2009 stanowiła istotną część kapitału pozyskanego ogółem przez spółki. Na przykład w roku 2009 środki pozyskane na rynkach alternatywnych stanowiły ponad 63% środków pozyskanych na rynku regulowanym. Średnia wartość oferty akcji przeprowadzanej na rynkach alternatywnych dla całego badanego okresu wynosiła 18,6 miliona Euro, dla rynków regulowanych średnia wartość przeprowadzonej oferty była znacznie wyższa i osiągnęła wartość 163,8 miliona Euro. Szczegółowe dane dotyczące średnich wartości przeprowadzonych ofert znajdują się w tabeli 3.

Tabela 3 Średnie wartości ofert sprzedaży akcji przeprowadzonych na rynkach regulowanych i alternatywnych w Europie w latach 2004-2012

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	Średnia
Średnia wartość oferty na rynkach alternatywnych (w milionach Euro)	12,5	17,8	34,4	33,0	12,3	32,6	10,8	5,8	8,0	18,6
Średnia wartość oferty na rynkach regulowanych (w milionach Euro)	162,0	204,5	212,7	174,7	102,1	105,9	181,5	209,3	121,2	163,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie, IPO Watch Europe, PriceWaterhouseCoopers.

Na tle rynków europejskich polski rynek alternatywny odznaczał się bardzo wysoką liczbą spółek, którym udało się pozyskać kapitał. W tabeli 4 zaprezentowano dane dotyczące liczby debiutów na rynku NewConnect w poszczególnych latach oraz wartość kapitału pozyskanego tą drogą przez spółki.

Tabela 4 Liczba debiutów oraz wartość pozyskanego przez spółki kapitału w alternatywnym systemie obrotu w Polsce w okresie 2007-2012

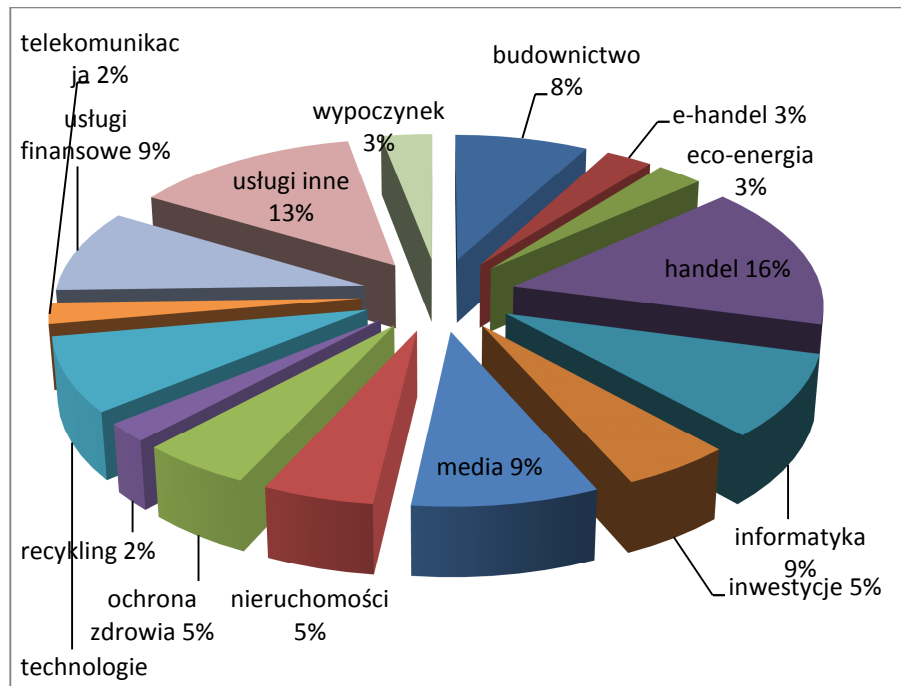
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2007-2012
Liczba debiutów	24	61	26	86	172	89	458
Liczba debiutów w Polsce do liczby debiutów na wszystkich rynkach alternatywnych w Europie	6%	34%	31%	34%	55%	48%	32%
Wartość sprzedanych nowych akcji (miliony PLN)	145,4	176,5	52,3	146,0	592,4	205,7	1318,4
Wartość sprzedanych dotychczasowych akcji (miliony PLN)	5,2	3,9	0,1	13,3	120,7	16,3	159,5
Łączna wartość przeprowadzonych ofert (nowe akcje+sprzedaż dotychczasowych, miliony PLN)	150,6	180,4	52,4	159,3	713,1	222,0	1477,8
Średnia wartość przeprowadzonej oferty (miliony PLN)	6,3	3,0	2,0	1,9	4,1	2,5	3,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie statystyk rynku NewConnect.

Liczba debiutów w Polsce stanowiła (z wyjątkiem roku 2007 kiedy rynek Rozpoczął swoją działalność i funkcjonował jedynie przez 5 miesięcy) od 31% do 55% wszystkich ofert na rynkach alternatywnych w Europie. Jednocześnie cechą charakterystyczną rynku polskiego była niewielka wartość przeprowadzanych ofert. Średnia wartość pozyskanego przez spółki kapitału wynosi 3,2 miliona złotych (czyli niecałe 800 tysięcy Euro), podczas gdy w całej Europie średnia wartość oferty wyniosła 18,6 miliona Euro. Tak nieduża kwota pozyskiwanego kapitału oznacza, że rynek NewConnect umożliwia przeprowadzenia oferty nawet stosunkowo małym spółkom. Nie oznacza to wcale, że na rynku alternatywnym w Polsce nie da się przeprowadzić dużych ofert. Największa dotychczas przeprowadzona oferta na rynku alternatywnym spółki TMS miała wartość 85,1 miliona złotych. Obecnie (dane z 9.04.2013) na rynku NewConnect notowanych jest 439 spółek.

Na rynku występuje bardzo duże zróżnicowanie branżowe spółek. Zestawienie dotyczące przynależności branżowej spółek notowanych na NewConnect zaprezentowano na rysunku 1.

Rysunek 1 Struktura branżowa spółek notowanych na rynku NewConnect (według stanu na 09.04.2013)

Źródło: opracowanie własne na podstawie statystyk NewConnect

Pomimo tego, iż rynek w założeniach miał być miejscem pozyskiwania kapitału przez spółki działające w sektorach zaawansowanych technologicznie (informatyka, biotechnologia), w praktyce okazało się, że z powodzeniem kapitał są w stanie pozyskiwać podmioty praktycznie ze wszystkich sektorów. Najliczniej reprezentowanym sektorem (według klasyfikacji stosowanej przez NewConnect) jest handel.

5. PODSUMOWANIE

Proces wzrostu przedsiębiorstwa z małej firmy do średniego i dużego podmiotu wymaga poniesienia znaczących nakładów inwestycyjnych. Sfinansowanie tego procesu niesie ze sobą z reguły konieczność wykorzystania zewnętrznych źródeł finansowania. Emisja akcji na rynkach alternatywnych jest jednym z możliwych sposobów pozyskania środków niezbędny do dalszego rozwoju przez małe i średnie przedsiębiorstwa będące w fazie wzrostu. W porównaniu z innymi źródłami pozyskania kapitału emisja akcji na rynkach alternatywnych posiada liczne zalety. Do głównych zaliczyć można stosunkowo łatwe procedury związane z tym procesem. Istotną z punktu widzenia przedsiębiorstw jest też szybkość tego procesu oraz stosunkowo niewysokie koszty ponoszone przez

emitentów. Ważne są również niezbyt wygórowane wymogi informacyjne, którym podlegają notowane na tych rynkach spółki. Rynki alternatywne są organizowane najczęściej przez największe krajowe giełdy papierów wartościowych. Dzięki temu zyskują szeroką ekspozycję na potencjalnych inwestorów już operujących na danym rynku, to pozwala nowym przedsiębiorstwom sprzedającym swoje akcje na dotarcie z ofertą nabycia akcji do stosunkowo dużej grupy potencjalnych nabywców. Renoma podmiotów organizujących rynki alternatywne sprawia, iż cieszą się one dużym zaufaniem emitentów i inwestorów. Rosnąca liczba debiutujących na rynkach alternatywnych spółek potwierdza zainteresowanie spółek taką formą pozyskania kapitału.

LITERATURA

- [1] Allaire Y., Firsirotu M.E., *Myślenie strategiczne*, PWN, Warszawa 2000.
- [2] Bratnicki M., *Sprawdzanie teorii przedsiębiorczości*, w: *Przedsiębiorstwo przyszłości* nr 3(8) lipiec 2011.
- [3] Blaug M., *Konkurencja jako stan końcowy i jako proces*, Rector's Lectures nr 44, AE w Krakowie, Kraków 2000.
- [4] Blaug M., *Teoria ekonomii, ujęcie retrospektywne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- [5] Damodaran A., *Ryzyko strategiczne*, Wydawnictwo Przedsiębiorczość i Zarządzanie Koźmiński, Warszawa 2009.
- [6] Fournier Ch., *Techniki zarządzania małym i średnim przedsiębiorstwem*, Poltext, Warszawa 1993.
- [7] Mroziewski M., *Styl zarządzania jako instytucjonalny czynnik kreowania kapitału przedsiębiorczości organizacyjnej. Koncepcja ewolucyjno-normatywna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2010.
- [8] Sahlam W.A., Stevenson H.H., *The Entrepreneurial Venture*, Harvard Business School Publications, Boston, Massachusetts, 1991.
- [9] Sibińska A., *Zachowania marketingowe małych i średnich firm a styl kierowania ich właścicielami*, w: *Przegląd organizacji* 4/2001.
- [10] Targalski J., *Przedsiębiorczość i rozwój firmy*, Wyd.AE w Krakowie 1999.

ROLE OF ALTERNATIVE INVESTMENT MARKETS IN THE PROCESS OF RAISING CAPITAL BY GROWING COMPANIES

The natural process of the development of organizations and companies is the passage through successive phases: the initiation of activities, growth, stabilization, until the turn, which can be falling or dynamic change. Such a transformation, which is result of a number of external and internal factors, requires capital expenditures. Financial condition of the company and the goals and methods of implementation of such changes will influence the method of financing the implementation of change and transition to the next phase of growth of the company. Quite often enterprise's own resources are not sufficient to achieve the planned changes in the company. In such situation, company should consider obtaining external funds. Selecting the most appropriate way of obtaining external funds, requires

careful consideration of the advantages and disadvantages associated with certain ways of financing. One of the ways to obtain external funding is the issue of shares on NewConnect. Issue of shares in a private placement allows companies at various stages of development relatively quickly and cheaply obtain even a substantial financial resources. For companies at an early stage of development is usually a more attractive source of funding relative to venture capital funds. Compared to a Initial Public Offering on the Warsaw Stock Exchange, private placement is simpler, faster and free from stringent requirements of public disclosure. Because of the many advantages raising capital through selling shares on alternative investment markets is becoming increasingly important and it is chosen by the more and more companies.

Keywords: raising capital, issue of shares, alternative investment market.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.29

Tekst złożono w redakcji: maj 2013

Przyjęto do druku: listopad 2013

Marlena LOREK¹
Leszek PAWLIKOWICZ²
Krzysztof SUROWIEC³

BEZPIECZEŃSTWO NARODOWE I WEWNĘTRZNE – TEORIA I PRAKTYKA NA PRZYKŁADZIE WYBRANYCH ZAGADNIEŃ W DRUGIEJ RZECZPOSPOLITEJ (1918–1939)

Artykuł przedstawia zagadnienia związane z bezpieczeństwem, a w szczególności charakterystykę bezpieczeństwa narodowego i wewnętrznego II Rzeczypospolitej w latach 1918–1939 na przykładzie wybranych problemów ze wspomnianego okresu. Zapewnienie obydwu rodzajów bezpieczeństwa było bardzo ważne dla ówczesnej Polski, podobnie jak w każdym współczesnym państwie. Zagadnienia bezpieczeństwa narodowego musiały nabrać dużego znaczenia, od kiedy Polska odzyskała niepodległość w listopadzie 1918 r. Obrona granic nowego państwa; zagwarantowanie silnej pozycji na arenie międzynarodowej; szczególnie w stosunku do swoich dwóch, silnych sąsiadów Niemiec i Rosji było kluczowe dla utrzymania niezależności i pozycji Polski wśród narodów Europy. Oprócz bezpieczeństwa narodowego ważną rolę w funkcjonowaniu państwa odgrywało bezpieczeństwo wewnętrzne. Polska w okresie międzywojennym musiała sobie poradzić z wieloma wyzwaniami, jakie stanęły przed nowo powstałym podmiotem stosunków międzynarodowych. Dodatkowym utrudnieniem dla Polski był brak tradycji państwowej, ponieważ przez ponad sto lat, kraj nie istniał w wyniku rozbiorów. Pierwszy okres 1918–1926 charakteryzował się wystąpieniami społecznymi, które były związane z trudnymi warunkami życiowymi po zakończeniu I wojny światowej, występowała w tym czasie również duża przestępczość, problemy ze zdemobilizowanymi żołnierzami, ale także walki z sąsiadkami (szczególnie zagrażająca bytowi państwowemu była wojna z Rosją bolszewicką, zakończona w 1921 r. traktatem w Rydze) oraz konflikty narodowościowe na Kresach wschodnich. Następny okres 1926–1939 charakteryzował się mimo uspokojenia sytuacji społecznej i stosunków z sąsiednimi państwami, nadal trudnościami wewnątrz kraju, spowodowanymi między innymi zamachem majowym Józefa Piłsudskiego z 1926 r. i konfliktami z mniejszościami narodowymi, głównie z Niemcami i Ukraińcami. Nowym problemem, który pojawił się w latach trzydziestych XX wieku były nasilające się akty terrorystyczne wobec Polaków, głównie ze strony Ukraińców i komunistów.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo narodowe, bezpieczeństwo wewnętrzne, Polska w latach 1918–1939, policja.

---

¹ Mgr Marlena Lorek, Katedra Systemów Zarządzania i Logistyki, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska.

² Dr Leszek Pawlikowicz, Zakład Historii Państwa i Prawa, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Rzeszowski.

³ Mgr Krzysztof Surowiec, Katedra Prawa i Administracji, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, al. Powstańców Warszawy 6, 35-959 Rzeszów, tel. (017) 8524442, autor korespondencyjny, e-mail: ks@prz.edu.pl

1. WPROWADZENIE

Bezpieczeństwo wewnętrzne jest jednym z fundamentalnych zagadnień w każdym nowoczesnym państwie. Wchodzi ono w skład szerzej pojmowanego znaczenia bezpieczeństwa narodowego. To ostatnie pojawiło się w starożytności wraz z uformowaniem się pierwszych państw. Wtedy nakierowane było głównie na wszystkie czynniki zagrażające w pewien sposób państwu jako całości i jego instytucjom. Wraz z rozwojem cywilizacji znaczenie tego terminu uległo znacznemu rozszerzeniu. Obecnie bezpieczeństwo nakierowane jest również na stosunki wewnętrzne w państwie. Występuje wiele rodzajów bezpieczeństwa narodowego, które są ze sobą ściśle powiązane. Koncepcje te mają wspólną podstawę, czyli np. podmiot bezpieczeństwa (państwo, jego instytucje, rynek, człowiek, społeczeństwo), wyzwania i zagrożenia, które mogą oddziaływać na przyjęte w danym społeczeństwie wartości. Można wyróżnić następujące rodzaje bezpieczeństwa narodowego: polityczne, ekonomiczne, społeczne, ekologiczne, kulturowe, ideologiczne, powszechne i publiczne. Lista ta nie jest zamknięta, gdyż wymienione rodzaje są jednymi z możliwych. Wraz z rozwojem cywilizacji i postępem globalizacji, która zaczęła się kształtować od początku XX w., powstało wiele autonomicznych kategorii bezpieczeństwa narodowego. W ujęciu historycznym zarówno bezpieczeństwo wewnętrzne, jak i międzynarodowe zawierało się w aktach prawnych, które były wydawane przez poszczególne kraje. W połowie XX w. dziedziny te usamodzielniały się na dobre. Bezpieczeństwo międzynarodowe tworzone jest głównie od tego momentu przez struktury międzynarodowe, natomiast wewnętrzne jest głównie priorytetem poszczególnych państw i ich wewnętrznych polityk.

2. OGÓLNE POJĘCIE BEZPIECZEŃSTWA

W rozważaniach na temat bezpieczeństwa warto podkreślić, że bardzo ciężko zdefiniować to pojęcie, gdyż bezpieczeństwo obejmuje wiele dyscyplin i specjalności naukowych. W literaturze można napotkać wiele interesujących definicji określających, czym jest bezpieczeństwo i jak je pojmować. Najprościej można zdefiniować bezpieczeństwo jako stan pewności, poczucie bezpieczeństwa, zabezpieczenie od jakichkolwiek zagrożeń⁴. Ponadto Daniel Lerner w słowniku nauk społecznych określa pojęcie bezpieczeństwa jako pewność (*safety*) i oznacza je jako brak zagrożenia (*danger*) albo ochronę przed nim. Bezpieczeństwo jest również związane z wieloma sferami życia ludzkiego. Najprościej mówiąc, każde społeczeństwo chce czuć się bezpiecznie zarówno lokalnie, jak i globalnie. Bezpieczeństwo jest wartościowane jako pozytywne i zawiera się w nim poczucie bezpieczeństwa, a jeśli wystąpi jakiegokolwiek zagrożenie, należy dążyć do zwalczania, unikania i eliminowania go na poszczególnych szczeblach życia społecznego. W społeczeństwie niebezpieczeństwo jest różnie odbierane: może ono występować w zakresie zdrowia i godności, a podstawowym zadaniem jest walka z takimi zagrożeniami. Wyjaśniając pojęcie bezpieczeństwa, warto nadmienić, że jest ono ściśle powiązane z zagrożeniami, jakie powstają na skutek niebezpieczeństwa, zagrażającego danemu społeczeństwu. Zagrożenie to także stan niepewności, jaki pojawia się w psychice człowieka lub świadomości na skutek zjawisk zachodzących wokół jednostek uczestniczących w danym niebezpieczeństwie. Bezpieczeństwo w ujęciu „zagrożenia”

⁴ R. Zięba, *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, Warszawa 1997, s. 3–4.

ciągle podlega analizie, gdyż powstają nowe wątki określania i ujmowania bezpieczeństwa w szerokim zakresie. Wiele tych prób zrozumienia pojęcia zagrożenia jest częścią rozważań związanych z aksjologią terminu „bezpieczeństwo”. Warto również spojrzeć na to zagadnienie pod względem wyzwań stojących przed każdym współczesnym państwem. Wyzwania i wiele związanych z tym procesem działań mają charakter potrzeb wymagających odpowiedzi i podjęcia działań, jakie będą mogły jasno i wyraźnie poprawić sytuację w zakresie szeroko pojętego bezpieczeństwa⁵.

3. BEZPIECZEŃSTWO NARODOWE

Rozważając istotę bezpieczeństwa, warto zwrócić uwagę na pewne różnice występujące w postrzeganiu problematyki bezpieczeństwa narodowego. Na początku warto podkreślić, że istnieje różnorodne podejście do istoty narodu jako podmiotu owego bezpieczeństwa. Konkluzje, jakie będą poddane uwadze w dalszym opracowaniu, ukazane będą poprzez pytanie o istotę narodu, prezentowanej od strony teoretycznej. Jednym z wielu poglądów wyrażających bezpieczeństwo jest pogląd socjologiczny, kulturowy i etniczny. To ujęcie problematyki odnosi się do istoty narodu, który ma swoją tradycję, gdyż od tysięcy lat kształtują się zbiorowości społeczne bezpośrednio połączone wspólnym: terytorium, językiem, kulturą, a także doświadczeniami zarówno pozytywnymi, jak i negatywnymi. Świadomość narodowa jest również nazywana tożsamością narodową i jest często pojmowana w kategoriach jednorodnego etnicznie państwa. Inne postrzeganie wiąże się z poglądem narodu jako wspólnoty politycznej, zbiorowości złożonej z różnych ludów, narodowości, które można określić jako: wspólnoty polityczne wszystkich mieszkających ludzi na tym samym terytorium, zarządzającym i rządzącym na mocy jednolitego prawa, tworzącego jednolite społeczeństwo obywatelskie. Czesław Znamierowski zalicza do istotnych cech narodu poczucie narodowe. W ich skład wchodzi między innymi przeświadczenie o pochodzeniu od wspólnych przodków, świadomość i zgodna ocena wspólnych dziejów, poczucie wspólnych interesów życiowych obecnie i w przyszłości. Najważniejsze jest, aby wszyscy członkowie tworzyli wspólne relacje, wzajemnie ich przyporządkowujące do zbiorowości, z którą chcą się utożsamiać⁶.

Marczak i Pawłowski twierdzą, że naród jest trwałą wspólnotą ludzi, która uformowała się w trakcie tworzenia historycznych losów wspólnoty na gruncie powiązań związanych z kulturą języka, terytorium i życia ekonomicznego⁷. Terytorium nie jest jednak warunkiem niezbędnym do wyróżnienia narodowej cechy danej zbiorowości. Wyróżnia się to szczególnie przy próbie znalezienia związków między państwem a narodem. Jest wiele narodów które nie mają własnego państwa, ale dążą do terytorialnego samostanowienia. Ponadto istnieje też wiele państw, w których zamieszkuje wiele narodów, są one bardziej lub mniej odmienne kulturowo, językowo oraz historycznie. Wiele grup zamieszkujących różne państwa stara się integrować poprzez zastosowanie równych instrumentów takich jak: polityka, gospodarka,

⁵ J. Kukułka, *Nowe uwarunkowania i wymiary bezpieczeństwa międzynarodowego Polski*, „Wieś i Państwo” 1995/1, s. 198–199.

⁶ C. Znamierowski, *Szkola prawa. Rozważanie o państwie*, Wydawnictwo Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1999, s. 3.

⁷ J. Marczak, J. Pawłowski, *O obronie militarnej Polski przełomu XX–XXI wieku*, Bellona, Warszawa 1995, s. 75.

dyplomacja. Połączenie tych różnych więzi kulturowych jest związane ze wspólnym dorobkiem intelektualnym i materialnym całej zbiorowości.

Istnieje wiele rozwiązań, połączeń pomiędzy relacjami państwo–naród. Warto sobie jednak zadać pytanie o pierwotne relacje, jakie zachodzą między naturalną definicją narodu a definicją narodu utożsamiającego się ze zbiorowością społeczną, która zamieszkuje dane terytorium, tożsame z terytorium państwa. Na podstawie tego poglądu można stwierdzić, że naród oznacza tyle samo co ludność, społeczeństwo, a najdokładniej i najprościej można to zdefiniować jako obywatele danego państwa⁸. Niejednokrotnie wielu autorów opracowań na temat bezpieczeństwa nie zawsze zgadza się z opinią utożsamiania obywateli państwa z danym narodem. Najczęściej dotyczy to rozważań na temat bezpieczeństwa narodowego. Dwa pojęcia – zarówno bezpieczeństwo narodowe, jak i bezpieczeństwo państwa – są ze sobą utożsamiane. Tożsamość taka jest najczęściej kojarzona z jednym państwem i tworzona przez jedną grupę obywateli. Najprostszym przykładem jest Polska, gdyż strukturę tworzy praktycznie jeden naród. Natomiast wyodrębnienie narodowości w państwie z wielonarodowymi nacjami jest bardziej skomplikowane i utożsamienie bezpieczeństwa narodowego z bezpieczeństwem państwa jest bardzo trudne⁹. Problem naród a państwo jest ściśle powiązany z tożsamością narodową. Tożsamość jednego państwa może być wiązana poprzez wyróżnienie cech wspólnych jednej grupy ludzi i odróżnieniem ich od cech innych grup. Natomiast jeżeli chce się analizować jakiegokolwiek zagadnienia związane z tożsamością narodową, warto odnieść się do skali kontynentu lub świata. Podstawowym kryterium do tej analizy będzie stwierdzenie, czy obywatel danego kraju ma obywatelstwo jakiegoś państwa, a narodowe akcenty staną się równoznaczne z akcentami państwowymi. Naród w pozytywnym znaczeniu jest połączeniem wszystkich obywateli zamieszkujących dane terytorium, który zarówno jednoczy kulturowo, jak i zawęża więzi gospodarcze, polityczne oraz społeczne. Wszystkie te łączniki poprzez dobór są ściśle powiązane gęstą siecią wartości z obszaru wspólnego bezpieczeństwa. Zatarcie granic ma wielki wpływ na jednoczenie się ludności i zacieśnienie się więzi kulturowych, a także na rozwój globalizacji, która nieuchronnie wpływa na życie jednostek zamieszkujących dany teren. Wzrost pozycji bezpieczeństwa w państwie także wzbudza w obywatelach większą moc jednoczenia się i nieuchronnie prowadzi to do obywatelskiej postaci narodu, czyli społeczności, jaka zamieszkuje dane państwo. Warto podkreślić, że państwo jest wyposażone w organy władzy, które są odpowiedzialne za bezpieczeństwo społeczności zamieszkującej dane terytorium. Obywatele ponadto są zobowiązani do przestrzegania norm i zasad, jakie wpływają na ład wewnętrzny, który pozwala na swobodne kierowanie i rozwiązywanie problemów powstających na skutek jakichkolwiek problematycznych zdarzeń, wpływających na bezpieczeństwo narodowe.

Pojęcie bezpieczeństwa rozszerza swoje tradycyjne rozumienie, ale występuje wiele wspólnych relacji pomiędzy różnymi wymiarami pojmowania bezpieczeństwa. Zarówno bezpieczeństwo narodowe, jak i międzynarodowe mają podobne naturalne wspólne cechy, które mogą wyrażać również sprzeczność interesów w tej materii. Bezpieczeństwo narodowe skupia się wyłącznie na wyzwaniach związanych z jednostką i daną grupą społeczną. Wszelkie działania podejmowane przez państwo skupiają się na wyzwaniach

⁸ W. Kitler, *Bezpieczeństwo Narodowe RP*, Wydawnictwo AON, Warszawa 2011, s. 17.

⁹ *Prognoza warunków obronności Rzeczypospolitej Polskiej w latach 2001–2020. Część pierwsza: analityczno-badawcza*, red. B. Ney, PAN, Warszawa 1998, s. 9.

i zagrożeniach spowodowanych zarówno przez człowieka, jak i przeciwko człowiekowi lub prawom natury. Osiągnięcia i rozwój technologiczny często nie mają wpływu na działanie i przeciwdziałanie powstaniu zagrożeń, ponieważ ludzkość nie wymyśliła odpowiednich technicznych rozwiązań¹⁰. Bezpieczeństwo narodowe ulega ciągłej ewolucji, gdyż wzbudza w obywatelach coraz to nowe wymagania związane z obronnością¹¹. Definiując bezpieczeństwo narodowe, można się spotkać z poważnymi wątpliwościami, jakie budzi zbyt dowolne postrzeganie relacji zachodzących pomiędzy treściami nad bezpieczeństwem narodowym a obronnością narodową. Największym błędem jest takie podejście w rozumieniu tych dwóch pojęć, według którego stanowią one zupełnie odmienne i wzajemnie niezależne zjawiska. W takim znaczeniu bezpieczeństwo narodowe utożsamia się z bezpieczeństwem wewnętrznym, a obronność narodową z bezpieczeństwem zewnętrznym. Istnieje wiele odmiennych twierdzeń, wedle których „Bezpieczeństwo narodowe to bezpieczeństwo zewnętrzne, bezpieczeństwo indywidualne państwa w stosunkach międzynarodowych, wyznające jego zorganizowaną politykę bezpieczeństwa”¹². Po takiej analizie terminu warto się zastanowić, jak może wyglądać nowatorskie podejście do tej problematyki rozumienia bezpieczeństwa. Józef Marczak, który jest odpowiedzialny za innowacyjne podejście do bezpieczeństwa, wprowadził nowe pojęcie i rozszerzył je o termin ochrona i obrona narodowa¹³. Próba zrozumienia i wyjaśnienia tych połączeń jest tylko jedna – kwestia ochrony narodowej skłania się do zapobiegania i przeciwdziałania zagrożeniom militarnym. Kolejnym krokiem jest uściślenie, czy bezpieczeństwo narodowe jest najważniejszą potrzebą i wartością dla narodu oraz czy głównym celem działania państwa są ochrona i obrona narodowa. Obrona narodowa jest najważniejszą funkcją, gdyż jej zadaniem jest chronić i bronić wartości narodowych przed zagrożeniami, zarówno zewnętrznymi, jak i wewnętrznymi, militarnymi i niemilitarnymi¹⁴. Autor podkreśla, że ochrona i obrona narodowa są warunkiem koniecznym dla pozostałych działań, tworząc w ten sposób bezpieczeństwo narodowe, z którym związane są rozwój kulturalny i materialny. Ta różnorodność podejścia do bezpieczeństwa jest równocześnie rozumiana w ten sposób, że ochrona i obrona narodowa stanowią podstawową skuteczność i wiarygodność polityki zagranicznej w tworzeniu zewnętrznych warunków bezpieczeństwa narodowego¹⁵.

W bezpieczeństwie narodowym nie chodzi tylko o ochronę i obronę istnienia państwa, ale też o pomyślny byt czy rozwój oraz ochronę wartości bliskich poszczególnych członków społeczności, która nawet bez istnienia państwa ma wielkie znaczenie. Termin bezpieczeństwo narodowe odnosi się wyłącznie do jednego państwa i nie można utożsamiać z tym pojęciem wielu państw. Można zatem mniemać, że bezpieczeństwo narodowe stanowi:

¹⁰ D. Mierzejewski, *Bezpieczeństwo Europy ery globalizacji*, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Pile, Piła 2007, s. 39–41.

¹¹ S. Dworecki, *Zagrożenia bezpieczeństwa państwa*, AON, Warszawa 1994, s. 16.

¹² M. Brzeziński, *Rodzaje bezpieczeństwa państwa*, [w:] *Bezpieczeństwo wewnętrzne państwa. Wybrane zagadnienia*, red. S. Sulowski, M. Brzeziński, Elipsa, Warszawa 2009, s. 38–39.

¹³ K. Chałubińska-Jętkiewicz, *Zagrożenie bezpieczeństwa narodowego w rozwój technologii w dziedzinie mediów*, „Zeszyty Naukowe AON” 2012/3, s. 277–293.

¹⁴ J. Marczak, *Powszechna ochrona i obrona narodowa*, [w:] *Podstawy bezpieczeństwa narodowego Polski w erze globalizacji*, red. R. Jakubczak, J. Marczak, K. Gąsiorek, W. Jakubczak, AON, Warszawa 2008, s. 164.

¹⁵ *Ibidem*.

- wartość nadrzędną pośród innych celów państw i przesądza o pomyślności w ich realizacji,
- dotyczy celów obejmujących takie wartości jak:
  - życiowe – decydujące o trwałości państwa, dobrobycie narodowym i rozwoju, a także o poczuciu bezpieczeństwa,
  - ważne – są to wartości, które mają bezpośredni wpływ na losy państwa i narodu jako całości, których realizacja wpływa na bezpieczny byt narodowy i rozwój państwa,
  - inne (drugorzędne) – są to wartości, które z punktu widzenia bytu narodowego i rozwoju państwa nie mają na nie większego wpływu,
- określa poziom swobody w osiągnięciu tych celów,
- jest zapewnieniem bezpieczeństwa państwa jako instytucji politycznej,
- jest ochroną społeczeństwa wobec zagrożeń, które znacząco negatywnie wpływają na funkcjonowanie narodu,
- dotyczy ponadto warunków do realizacji celów narodowych w świecie, w którym można się spotkać z ostrą konkurencją i rywalizacją między innymi na tle politycznym, ekonomicznym, kulturowym oraz militarnym.

Pojęcie bezpieczeństwa narodowego jest szersze znaczeniowo, gdyż bezpieczeństwo państwa jest związane z realizacją funkcji państwa na rzecz: przetrwania narodu, zachowania terytorium, suwerennej władzy oraz ładu wewnętrznego i porządku prawnego, ochrony i obrony wartości, potrzeb, a także wsparcia realizacji celów i interesów właściwych jednostek i grup społecznych z grupą państwową łącznie.

Bezpieczeństwo narodowe pojmowane jest również jako wartość narodowa. Jest więc wartością nieautoteliczną, utylitarną i instrumentalną, a wręcz użytkową dla innych wartości, które są bliskie człowiekowi i państwu w całości. Dla ludzkości od samego początku najcenniejsze są wartości materialne czy intelektualne, ale tracą one na wartości w momencie, gdy zostaje zagrożona sfera bezpieczeństwa danej populacji. Według Klaus Neuman pojmowanie bezpieczeństwa można wyrazić następująco: „Bezpieczeństwo nie jest wszystkim, lecz bez bezpieczeństwa wszystko jest niczym”¹⁶. Zacytowana sentencja ukazuje, że pojęcie bezpieczeństwa ma charakter subiektywny i nie można przyjąć jednej i jednolitej kwalifikacji wszystkich celów bezpieczeństwa dla poszczególnych państw, ale da się ustalić jednolite, uniwersalne cele dla wszystkich. Każde państwo ustala indywidualnie, jaki jest dla niego odpowiedni poziom bezpieczeństwa, decydują najczęściej o tym takie czynniki jak: jakość życia, losy państwa, ekonomia, rozwój społeczeństw. Jest wiele podobnych celów, lecz występuje też wiele różnic w wysoko rozwiniętych państwach demokratycznych, które inaczej pojmują i rozpatrują swoje bezpieczeństwo narodowe. Najważniejszym podmiotem w każdym państwie jest człowiek w konsekwencji społeczeństwo, a naród a państwo ma służyć do realizacji jego potrzebom lub odwrotnie. To ukazuje, że nie zawsze pojęcia bezpieczeństwa narodowego są tożsame z pojęciem bezpieczeństwa państwa.

Przy rozważaniach o bezpieczeństwie pojawi się wiele nieścisłości co do stosowania terminu bezpieczeństwo i jego skonkretyzowanych rodzajów. Wyróżnia się kilka rodzajów bezpieczeństwa. Do najważniejszych z nich zaliczyć można: bezpieczeństwo narodowe, międzynarodowe, społeczne, kulturowe, ekologiczne, militarne i ekonomiczne.

¹⁶ K. Neuman, *Die Bundeswehr in einer Welt im Umbruch*, Wolf Jobst Verlag GmbH, Berlin 1994, [w:] B. Ferenz, *O bezpieczeństwie w Europie*, „Myśl Wojskowa” 1996/2, s. 149.

Rozszerzenie problematyki prowadzi do poważnego zamieszania w rozumieniu, które kończy się sporami kompetencyjnymi w trakcie przygotowywania dokumentacji projektów ustaw lub rozporządzeń o charakterze doktrynalnym¹⁷. Globalizacja ma wielki wpływ na rozwój tej dyscypliny naukowej i można ją rozpatrywać w wielu aspektach pod względem kwestii bezpieczeństwa. Bezpieczeństwo państwa wynika z organizacji społeczeństwa i łączy się to z niezakłóconym funkcjonowaniem i rozwojem państwa. Jest wiele czynników, które powodują zdarzenia negatywne i dezorganizują codzienne funkcjonowanie danej społeczności. Wszystkie zjawiska, jakie funkcjonują w społeczeństwie, a nawet niektóre formy przestępczości zorganizowanej, lokalne katastrofy żywiołowe, a także zamieszki i imprezy masowe, nie wpisują się w szeroko pojęte rozumienie bezpieczeństwa narodowego.

Bezpieczeństwo narodowe jest najważniejszą wartością dla każdego państwa. Ponadto obejmuje wiele procesów, które gwarantują trwałą i wolną od zakłóceń byt i rozwój państwa. Szczególną ochroną objęte jest całe społeczeństwo, a także instytucje polityczne oraz środowisko naturalne, które nie może ulec jakimkolwiek zagrożeniom, znacząco ograniczającym funkcjonowanie danego kraju. Na zakończenie warto nadmienić, że bezpieczeństwo narodowe jako dziedzina wiedzy obejmuje szeroki zakres problemów, który nie można rozpatrywać, wykorzystując jeden schemat.

4. POWSTANIE, STRUKTURY I DZIAŁALNOŚĆ POLSKICH ORGANÓW BEZPIECZEŃSTWA WEWNĘTRZNEGO DO 1926 ROKU

Odzyskanie suwerenności przez Polskę w listopadzie 1918 r. zapoczątkowało rozwój koncepcji i instytucji, które miały zapewnić bezpieczeństwo społeczeństwu polskiemu. W niniejszej pracy nie poruszono zagadnień związanych z szeroko rozumianym bezpieczeństwem zewnętrznym, główny nacisk położono na aspektach bezpieczeństwa o charakterze wewnętrznym. Dużą uwagę na tym temacie skupiały nie tylko poszczególne rządy II RP, odpowiedni ministrowie, sejm i senat, ale także partie polityczne. Przed nowo powstałym państwem stanęły wyzwania, w jaki sposób zapewnić spokój polityczny, etniczno-narodowy, społeczny, prawny czy wyznaniowy. Wypracowany kompromis przez konkretne siły polityczne musiał być także możliwy do zastosowania w praktyce. Szczególnie trudne w realizacji tego procesu było zachowanie obiektywizmu i bezstronności na Kresach, gdzie spory narodowościowe i religijne z większością, zwłaszcza ukraińską, pokazywały ułomność polskiego systemu bezpieczeństwa wewnętrznego oraz załamywały kolejne koncepcje mające na celu ulepszenie porządku wewnątrz państwa. Dodatkowo sytuację w kraju komplikowały różne koncepcje polityczne dwóch obozów, piłsudczyków i Narodowej Demokracji. Odmienne spojrzenie na wiele kwestii związanych z bezpieczeństwem wewnętrznym opóźniało podjęcie określonych działań lub powodowało częste zmiany w już przyjętych programach¹⁸.

Od momentu powstania pierwszych władz polskich w listopadzie 1918 r. rozpoczęła się żmudna praca nad ustrojem nowej Polski. Państwo brało na siebie obowiązek zapewnienia bezpieczeństwa obywateli pod każdym względem. Na bazie tradycji historycznej z I Rzeczypospolitej wyrosła republika konstytucyjna, która opierała swoje

¹⁷ J. Solna, *Unia Europejska i NATO, Strategiczne państwo*, www.1.gazeta.pl.

¹⁸ R. Wapiński, *Myśl polityczna Narodowej Demokracji wobec problemów bezpieczeństwa II Rzeczypospolitej*, [w:] *Na warsztatach historyków polskiej myśli politycznej. Polska myśl polityczna w XIX i XX w.*, t. IV, red. H. Zieliński, Wrocław 2003, s. 203–206.

istnienie także na europejskim dorobku wypracowanym w XIX w. państwa liberalnego. Początki i fundamenty tych koncepcji sięgały natomiast czasów oświecenia i czerpały z dorobku: Monteskiusza, Rousseau, Locke'a, Smitha, Staszica, Kołłątaja, Leszczyńskiego, Konarskiego i Andrzeja Zamoyskiego. Polska miała być w założeniach i praktyce państwem prawa, co zostało przeciwstawione państwu policyjnemu, które w szczególności uosabiały by państwa zaborcze: Rosja, Niemcy i Austro-Węgry. Zyskujący wtedy na popularności, konstruktywizm prawniczy wymusił działanie przez organy państwa wyłącznie w ramach prawa lub na podstawie przepisów prawa.

Jedną z zasad nowo powstałego państwa była apolityczność administracji państwowej. Do jej zachowania zobowiązane były także wojsko oraz policja państwowa. Z wymienioną zasadą wiązały się: zasada *incompatibilitas* oraz monteskiuszowska zasada podziału władz. Funkcjonariusze państwowi mieli zakaz przynależenia do partii politycznych oraz wyrażania ich interesów w czasie służby państwowej. Takie zasady ustanowiono w ramach demokracji parlamentarnej w latach 1918–1926. Ich wyznacznikami były Mała Konstytucja z 1919 r. i Konstytucja z marca 1921 r.¹⁹

Zapewnienie bezpieczeństwa wewnętrznego na początku istnienia państwa wiązało się w szczególności z rolą Wojska Polskiego, które tworzone od podstaw miało szerokie uprawnienia i wiele zadań do zrealizowania również wewnątrz kraju. Przez cały okres dwudziestolecia wojsko cieszyło wśród społeczeństwa wielką estymą, nawet po zamachu majowym z 1926 r. i pod koniec lat trzydziestych w okresie największego zagrożenia hitlerowskiego²⁰.

Prezydent Polski jako najważniejsza osoba w państwie sprawował nadzór nad bezpieczeństwem zarówno wewnętrznym, jak i zewnętrznym. Odbywało się to w postaci zwoływanych narad kierowniczych, którym przewodniczył, wypowiadanych opinii oraz wskazywania odpowiednich rozwiązań na przyszłość. W okresie tworzenia ustroju Polski oraz walk o granice w dziedzinie bezpieczeństwa doniosłą rolę odgrywał Józef Piłsudski, który przed zwołaniem Sejmu Ustawodawczego sprawował *de facto* nieograniczoną władzę. Dzięki temu pierwsze koncepcje bezpieczeństwa wewnętrznego wywodziły się okresu zaborów, a w szczególności z doświadczeń austriackich i niemieckich, które Piłsudski dobrze znał. Drugim najważniejszym ośrodkiem władzy do czasu zamachu majowego w 1926 r. były sejm i senat. Parlament jako najważniejszy organ ustawodawczy zajmował się często sprawami bezpieczeństwa narodowego i wewnętrznego. Oprócz tego do organów zajmujących kwestiami bezpieczeństwa narodowego w różnych okresach II Rzeczypospolitej należały: Rada Wojenna i Ścisła Rada Wojenna (do 1926 r.), Komitet Obrony Państwa (w latach 1926–1935) oraz Komitet Obrony Rzeczypospolitej (w latach 1936–1939). Wspomniane organy państwa nie zajmowały się natomiast bezpieczeństwem wewnętrznym²¹. Wśród organów wykonawczych państwa ze sprawami bezpieczeństwa (nie tylko wewnętrznego) miała do

¹⁹ Por. W. Komarnicki, *Ustrój państwowy Polski współczesnej. Geneza i system*, Warszawa 2008, s. 207–238.

²⁰ Zob. szerzej L. Wyszczelski, *Wojsko Polskie w latach 1918–1921*, Warszawa 2006, s. 16 n.

²¹ J. Zalewski, *Bezpieczeństwo polityczne Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa-Belchatów 2012, s. 24–27.

czynienia Rada Ministrów. Sprawy te były w większości rozpatrywane podczas posiedzeń Komitetu Politycznego Rady Ministrów²².

Najważniejszym jednak organem mającym wpływ na kierunki bezpieczeństwa wewnątrz kraju było Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW), wraz z wspomagającą go terenową administracją państwową. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych podlegała Policja Państwowa od momentu powstania w 1924 r., Korpus Ochrony Pogranicza oraz Policja Polityczna zajmująca się głównie kontrwywiadem cywilnym. Sprawami bezpieczeństwa publicznego i politycznego zajmował się w samym MSW Departament Bezpieczeństwa Publicznego, na szczeblu województw Wydziały Bezpieczeństwa, natomiast w powiatach Referaty Bezpieczeństwa. Uzupełnieniem MSW w zakresie omawianej działalności było Ministerstwo Sprawiedliwości, które realizowało swoje zadania za pomocą podległych mu sieci sądów i prokuratur.

Państwo polskie od momentu powstania przez kilka pierwszych lat było narażone na zagrożenia, które oddziaływały na jego bezpieczeństwo wewnętrzne. Wynikało to z tego, że dość silne były organizacje komunistyczne oraz działania szpiegowskie ze strony innych państw. Prowadzone przez nie akcje wywrotowe, przestępcze oraz antypaństwowe zdarzały się dość często. Dopiero po 1926 r. zaobserwowano spadek podobnych akcji. Wśród najbardziej narażonych na podobne działania były tereny, gdzie występowały mniejszości narodowe. W szczególności dotyczyło to Ukraińców, ale także i o Białorusinów, Niemców, Litwinów oraz Rosjan. Aby ułatwić polskim organom lepsze zapobieganie i rozpoznawanie podobnych zagrożeń, w 1935 r. powołano Komitet do Spraw Narodowościowych Rady Ministrów. Jego powstanie wpłynęło na doskonalszą koordynację działań podejmowanych przez polskie władze, w szczególności wobec agitacji komunistycznej na polskich Kresach Wschodnich organizowanej przez Moskwę i działalności ukraińskich nacjonalistów spod znaku Ukraińskiej Organizacji Nacjonalistów OUN, którą od lat trzydziestych XX wieku aktywnie wspierał Berlin²³.

Bezpieczeństwo wewnętrzne było i jest bardzo ważne do utrzymania spokoju w danym kraju, wzmocnienia więzi społecznych i poczucia bezpieczeństwa wśród obywateli oraz powagi samego państwa²⁴. Odgrywało ono ważną rolę także w czasie istnienia II Rzeczypospolitej, młode państwo polskie musiało sobie poradzić z wieloma niebezpieczeństwami, które mogłyby rozluźnić więzi społeczne i wiarę w państwo.

Głównym celem podmiotów mających zapewnić bezpieczeństwo wewnętrzne w państwie była walka z przestępczością, zarówno pospolitą, jak i polityczną. Wszystkie te sprawy leżały w gestii ministra spraw wewnętrznych, który realizował swoje zadania poprzez struktury administracyjne i policyjne. Na początku niepodległości do sierpnia 1919 r. odpowiedzialnymi za porządek publiczny byli starostowie (komisarze rządowi), następnie wojewodowie, mający wsparcie starostów jako urzędników niższego szczebla. Do pomocy tym organom przeznaczone były jednostki porządkowe takie jak: milicja

²² M. Wiśniewska, L. Wyszczelski, *Bezpieczeństwo narodowe Polski w latach 1918–1939. Teoria i praktyka*, Toruń 2009, s. 287–288.

²³ W. Śleszyński, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007, s. 32–36.

²⁴ Problematyka bezpieczeństwa obejmuje szeroki zakres dziedzin życia. Występują także różnice gatunkowe bezpieczeństwa. Por. J. Świniarski, *Bezpieczeństwo w ujęciu aksjologicznym*, [w:] *Zarządzanie bezpieczeństwem – wyzwania XXI wieku*, red. M. Lisiecki, Warszawa 2008, s. 62 n.

ludowa, policja komunalna czy żandarmeria krajowa. W lecie 1919 r. utworzono jednolitą policję państwową²⁵.

Zaraz po odzyskaniu niepodległości walka z przestępczością była prowadzona głównie przez struktury policyjne i żandarmerii wojskowej. Nie była to walka jeszcze w pełni profesjonalna, dopiero tworzyły się organy bardziej wyspecjalizowane takie jak: policja śledcza oraz kryminalna. Kierował nimi z ramienia Komendy Głównej Policji Państwowej IV Wydział. Po wojnie polsko-bolszewickiej rozwijano sieć okręgowych urzędów śledczych, a w powiatach ekspozytury śledcze. Pierwszym znacznym sukcesem polskiej policji było zlikwidowanie dwóch antypolskich stowarzyszeń niemieckich, które działały w Bydgoszczy i w Łodzi. Jednocześnie policja wspomagała w województwach zachodnich organizacje niemieckie, które dążyły do osiągnięcia porozumienia z Polakami. Równie na kresach północno-wschodnich, na Wileńszczyźnie i województwie białostockim MSW i policja przeciwstawiały się nasilającej się akcji propagandowej państwa litewskiego, które było skierowane do zamieszkującej tam mniejszości litewskiej. Policja polska na miała na ten cel specjalnie wyznaczone pieniądze, a m.in. minister spraw wewnętrznych Władysław Raczkiewicz silnie wspierał organa polskie w celu likwidacji antypolskiej propagandy płynącej z Kowna. W celu zastraszenia dywersantów stosowano sądy doraźne, które wydawały surowe wyroki.

Ważnym zadaniem do zrealizowania, które stało przed ministrem spraw wewnętrznych, było zapobieganie przedostawaniu się na teren Polski osób z innych państw ościennych, którzy działali przeciwko polskiej administracji. Szczególnie trudna sytuacja występowała w tym zakresie na granicy z Rosją bolszewicką, a później z Związkiem Radzieckim²⁶. Dlatego odpowiednie regulacje dotyczące ruchu granicznego i ochrony granic polskich podjęto już w lecie 1919 r. Powołano m.in. Bataliony Celne. Stan kadrowy polskiej policji na początku jej istnienia nie był najlepszy, jednak z czasem następowały zmiany na lepsze, funkcjonariusze nieradzący sobie ze służbą lub popełniający wykroczenia byli wykluczani ze służby. Starano się też, aby policjanci czy celnicy nie pochodzili z miejscowości, w których pracowali. W 1920 r. Komenda Główna Policji Państwowej wyróżniała już ponad 80 kategorii przestępstw popełnianych w kraju.

Zakończenie działań wojennych w 1921 r. oznaczało dla Polski kolejne kłopoty, tym razem w związku ze zdemobilizowanymi żołnierzami, których około 100 tys. nie mogło znaleźć pracy po powrocie z koszar. Coraz częściej w tym okresie zdarzały się napady na dwory i wsie organizowane przez byłych żołnierzy, z którymi państwo nie mogło sobie poradzić. Jeszcze gorsza sytuacja panowała w tym względzie na Kresach Wschodnich, gdzie wiele osób odwróciło się od państwowości polskiej, a istniejące na tamtych terenach odpowiednie służby nie potrafiły zapanować nad trudnościami. W 1921 r. premier Witos w celu uspokojenia sytuacji w województwach wschodnich wysłał ponad trzy tysiące policjantów. We wrześniu 1922 r. minister spraw wewnętrznych przejął ochronę granicy wschodniej, do tej pory działające tam Bataliony Celne uległy likwidacji. Na ich miejsce powołano straż graniczną. Na terenach całego kraju na porządku dziennym były kradzieże i bandytyzm.

²⁵ A. Pepłoński, *Policja Państwowa w systemie organów bezpieczeństwa Drugiej Rzeczypospolite*, Szczytno 1991, s. 71 n.

²⁶ W. Materski, *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005, s. 258–259.

Trudna sytuacja w kraju zmusiła ministra spraw wewnętrznych do powołania Jana Zakrzewskiego na funkcję specjalnego delegata do zwalczania przestępczości w centrum kraju. Nadkomisarz policji Zakrzewski, mimo wielu pełnomocnictw, miał utrudnione warunki działania ze względu na brak środków finansowych. Po kilku latach niepodległości wykształciły się już kompetencje policji. Zajmowała się ona dochodzeniami w sprawach o morderstwo, zabójstwo, o poważne czyny przeciw bezpieczeństwu życia, ciała i mienia, fałszerstwa, oszustwa itp. Swoje zadania policja wykonywała stosując m.in. obserwację środowisk przestępczych, inwigilację, rewizje, przesłuchania czy znajdując konfidentów chętnych do współpracy. W latach dwudziestych XX wieku często dochodziło do konfliktów i sporów kompetencyjnych między strukturami policyjnymi a mającymi je nadzorować szczeblami administracji politycznej. Faktycznie policja państwowa była niezależna organizacyjnie od administracji państwowej, merytorycznie podlegała natomiast administracji politycznej. Komendanci musieli słuchać poleceń starostów i wojewodów w sprawach związanych z zakresem bezpieczeństwa i porządku publicznego²⁷.

Mimo podjętych prób i zwiększenia środków finansowych nadal największe kłopoty występowały na polskiej granicy wschodniej. Poszczególne rządy nie potrafiły temu zaradzić nawet od momentu zawarcia pokoju ryskiego w 1921 r. Rząd Władysława Sikorskiego zaproponował zniesienie straży granicznej MSW i przejęcie kontroli na granicach przez policję państwową. Utworzono specjalną jednostkę – policję graniczną – jednak nie potrafiła ona sprostać powierzonym jej zadaniom, aż w końcu została rozwiązana. Kulminacją pracy nad zabezpieczeniem granicy wschodniej było powołanie we wrześniu 1924 r. Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP). Korpus podporządkowano dwóm resortom: Ministerstwu Spraw Wojskowych – pod względem personalnym, organizacyjnym, operacyjnym i wyszkolenia – oraz Ministerstwu Spraw Wewnętrznych – pod względem ochrony granicy, bezpieczeństwa w pasie granicznym oraz budżetu²⁸. Od maja 1938 r. w sprawach wywiadu oraz przygotowań do zadań wojennych KOP podlegał również Generalnemu Inspektorowi Sił Zbrojnych.

Od 1924 r. poprawiła się działalność policji, choć występowały różnego rodzaju trudności, to coraz lepiej i z sukcesami radziła sobie ona z przestępczością. W styczniu 1924 r. zanotowano ponad 134 tys. przestępstw, z czego wykryto 128 tys. (96%) wszystkich zgłoszonych²⁹. Ten wynik oznaczał wielką pozytywną zmianę. Dokonały się także inne zmiany – kraj podzielono na 16 okręgów oraz jeden autonomiczny okręg Policji Województwa Śląskiego. Zniesiono także urzędy śledcze, w ich miejsce powołano referaty kryminalne. Zaczęto organizować również rezerwowe oddziały policji państwowej. Wzrost bezrobocia i trudna sytuacja ekonomiczna Polski po 1923 r. powodowała wzrastanie przestępczości.

Policja państwowa była odpowiedzialna za ochronę dygnitarzy państwowych, choć faktycznie z przepisów prawa ten obowiązek spoczywał na wojewodach. Zamach na Józefa Piłsudskiego we Lwowie z 1921 r. zmusił władze MSW do lepszego działania

²⁷ W. Kozyra, *Polityka administracyjna ministrów spraw wewnętrznych RP w latach 1918–1939*, Lublin 2009, s. 286.

²⁸ Por. M. Jabłonowski, W. Janowski, J. Prochwicz, *Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. O niepodległą i granice. Wybór dokumentów*, Warszawa-Pułtusk 2001, s. 15–34.

²⁹ Archiwum Akt Nowych (AAN), KG PP, Dop., sygn. 1157, *Przestępczość – styczeń 1924*.

w tym zakresie. Rok 1925 był jednym z lepszych w działalności policji państwowej – zmniejszyła się liczba przestępstw.

Należy podkreślić, że policja państwowa w pierwszym okresie swojej działalności (1919–1925), mimo przeszkód, pracowała ofiarnie, tracąc w trakcie służby około 463 funkcjonariuszy.

5. BEZPIECZEŃSTWO WEWNĘTRZNE POLSKI W LATACH 1926–1939

W okresie 1926–1930 ministrowie spraw wewnętrznych prowadzili swoją politykę w zakresie bezpieczeństwa za pomocą policji państwowej. Nadal istniała policja śledcza, w kwietniu 1927 minister MSW Felicjan Sławoj Składkowski zreformował Wydział IV KG PP, zmieniając także jego nazwę na Centralną Służbę Śledczą. Na niższym szczeblu przy komendach wojewódzkich, którymi zarządzali komendanci wojewódzcy, istniały urzędy śledcze, z naczelnikami na czele. W komendach powiatowych i miejskich istniały wydziały śledcze z kierownikami na czele, którzy zastępowali komendantów powiatowych i miejskich³⁰.

Przejęcie władzy w maju 1926 r. przez Piłsudczyków oznaczało wprowadzenie zmian w bezpieczeństwie wewnętrznym państwa w stronę dalszej centralizacji kraju, szczególnie Kresów Wschodnich, umacniania aparatu władzy (sanacji), osłabienia opozycji, także w wyniku akcji administracyjnych skierowanych przeciwko niej. Nowa władza dzięki dobrej koniunkturze ekonomicznej w latach 1926–1929 nie odczuwała tak jak w poprzednim okresie niepokoju społecznego. Jedyne kłopoty z opozycją parlamentarną skupioną w Centrolewie osłabiały wewnętrzną spójność państwa polskiego i prowadziły do niepotrzebnych akcji policji i wojska wobec opozycji.

Mimo lepszej organizacji i finansowania przestępczość w kraju wzrosła po 1926 r. o ok. 2%.

Sytuacja wewnętrzna i zewnętrzna Polski w latach trzydziestych w dziedzinie bezpieczeństwa stale się pogarszała. Dużym wyzwaniem, które stało przed władzami, były wystąpienia Ukraińców, skupionych Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), która to organizacja została utworzona w na zjeździe w Berlinie w 1929 r. Dzięki pomocy z Niemiec OUN mogła prowadzić na terenie Polski działalność terrorystyczną, głównie w Galicji Wschodniej. Odpowiedzią władz polskich były szeroko przeprowadzone pacyfikacje, kończące się aresztowaniami i zarekwirowaniem dużych ilości różnego rodzaju broni. Dalsze pogorszenie sytuacji nastąpiło w wyniku zamordowania Tadeusza Hołówwki 29 sierpnia 1931 r. przez ukraińskich nacjonalistów, który opowiadał się za pokojowym współdziałaniem Polaków i Ukraińców³¹. Rezultatem kłopotów na wschodnich rubieżach państwa było wprowadzenie bardziej surowego prawa w kraju. Nowy kodeks karny z 1932 r. ustanawiał surowsze prawa, w tym odpowiedzialność za strajki w urzędach użyteczności publicznej. Nadal istniała też kara śmierci za istotne przestępstwa polityczne. O ile sytuacja w Galicji Wschodniej była pod wieloma względami niestabilna, o tyle np. na Wołyniu polityka tamtejszego wojewody Henryka Józewskiego przynosiła pozytywne owoce po obu stronach konfliktu, zarówno wśród Polaków, jak i Ukraińców.

³⁰ W. Kozyra, *op. cit.*, s. 380–381.

³¹ L. Kulińska, *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922–1939*, Kraków 2009, s. 250–254.

Jeszcze większe wrażenie na władzach zrobiło zabójstwo ministra spraw wewnętrznych Bolesława Pierackiego dokonane 15 czerwca 1934 r., prawdopodobnie zamachu dokonała OUN³². Skutkiem tych wydarzeń było powołanie w Berezie Kartuskiej obozu odosobnienia³³. Osadzani byli tam na początku głównie nacjonałiści ukraińscy i komuniści, z czasem w Berezie znaleźli się także polscy politycy z opozycji sejmowej występującej przeciw Józefowi Piłsudskiemu i sanacji. Pewne uspokojenie w Galicji Wschodniej nastąpiło dopiero w 1935 r., kiedy obóz rządzący zawarł porozumienie z największą partią ukraińską, a mianowicie z Ukraińsko Narodowo-Demokratycznym Zjednoczeniem (UNDO)³⁴.

Lata 1930–1935 w zakresie bezpieczeństwa i porządku publicznego były szczególnie trudnym okresem dla Polski ze względu na trwający od 1929 r. wieki kryzys ekonomiczny, który doprowadził wręcz do katastrofalnej sytuacji ekonomicznej kraju. Miało to swoje przełożenie także na stan i skuteczność policji, MSW czy innych służb. Komenda Główna Policji starała się kierować do działań wykonawczych jak najwięcej policjantów, ograniczając tym samym obsadę biur policyjnych. Oprócz zwykłej przestępczości szczególną uwagę zwrócono w tym czasie na walkę z przemytem, który koncentrował się głównie granicy z Litwą, Łotwą, Niemcami i Rumunią. Organizowano też policję kobiecą, wchodzące w jej skład szeregowo były odpowiednio szkolone, głównie pod względem przeciwdziałania prostytucji i przestępczości nieletnich. Polska policja nawiązała też kontakty z Instytutem Policji Naukowej przy Uniwersytecie w Lozannie, gdzie kilkuset funkcjonariuszy ukończyło specjalne kursy.

Niestety w latach trzydziestych na obrazie policji państwowej pojawiły się pewne skazy. Władze wykorzystywały ją m.in. do tłumienia demonstracji publicznych. Aresztowani byli nieraz bici w celu wymuszenia zeznań. Informowali o tym posłowie, np. socjalista Zygmunt Żuławski. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych broniło się, że wszelkie naruszenia nietykalności osobistej obywateli, w postaci bicia i znęcania się przez policjantów są natychmiast karane i więcej się nie zdarzą.

Śmierć Józefa Piłsudskiego w maju 1935 r. zaostriżyła konflikty w obozie sanacyjnym oraz wpłynęła także na sytuację wewnętrzną i międzynarodową Polski. Ukształtowały się dwa obozy polityczne, które rywalizowały o zdobycie władzy w kraju. Pierwsza z nich, zwana grupą zamkową, skupiona była wokół Prezydenta RP Ignacego Mościckiego. Drugą bardziej zdeterminowaną tworzyli zwolennicy marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego. Oni to rozwiązali Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem i rozpoczęli od 1937 r. tworzenie nowej partii władzy – Obozu Zjednoczenia Narodowego³⁵.

Największym problemem drugiej połowy lat trzydziestych było wzrastające zagrożenie agresją ze strony Niemiec i Związku Radzieckiego. Ta obawa wpływała również na sytuację wewnątrz kraju. Ogólna retoryka wojenna władz prowadzona była w celu wzmocnienia własnych pozycji oraz skonsolidowania społeczeństwa wobec niepodległości i marszałka Rydza-Śmigłego. Celowi temu służyło m.in. powołanie Funduszu Obrony Narodowej (FON), który gromadził pieniądze na dozbrojenie armii.

³² *Ibidem*, s. 273–283.

³³ W. Śleszyński, *Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej 1934–1939*, Białystok 2003, s. 70–81.

³⁴ W. Żeleński, *Zabójstwo ministra Pierackiego*, „Zeszyty Historyczne Instytutu Literackiego w Paryżu” 1973/25, s. 3 i n.

³⁵ H. i T. Jędruszczak, *Ostatnie lata Drugiej Rzeczypospolitej (1935–1939)*, Warszawa 1970, s. 230.

Władze w Warszawie szczególne obawy wiązały postawą mniejszości narodowych na wypadek potencjalnego konfliktu z którymś z sąsiadów. Od 1935 r. funkcjonował przy rządzie Komitet do Spraw Narodowościowych. Dużą uwagę w tym czasie przywiązywano do polonizacji ludności Kresów, czemu miała sprzyjać prowadzona kolonizacja tych ziem głównie przez rodziny wojskowe. Akcja ta nie przyniosła jednak większych rezultatów. Nadal dochodziło do wystąpień i demonstracji ludności, szczególnie ukraińskiej.

W Polsce, mimo zakończenia wielkiego kryzysu w 1935 r. i pewnego ożywienia gospodarczego, faktyczna sytuacja materialna ludności się nie zmieniła. Cały czas dochodziło do różnego rodzaju wystąpień społecznych, które były połączone z wystąpieniami antyrządowymi. Wrzenie ogarnęło także polską wieś, strajk chłopski w 1937 r. doprowadził do reakcji ze strony władz i akcji policji, w których wyniku zginęło kilkudziesięciu chłopów, a wielu zostało rannych. Masowy charakter wystąpień chłopskich miał wpływ na bezpieczeństwo wewnętrzne Polski i zaskoczył swoim zasięgiem władze rządowe. Mimo prób zastraszania ze strony sanacji, opozycja konsolidowała swoje szeregi. Powstały Front Morges oraz Stronnictwo Pracy – partie te dążyły do przywrócenia w Polsce rządów parlamentarnych. Wraz ze wzrostem pozycji III Rzeszy uaktywniała się ludność niemiecka na terenach zachodniej Polski, notowano jawne wystąpienia przeciwko państwu polskiemu w postaci akcji sabotażowych, wywiadowczych oraz szkoleniowych przygotowujących przyszłych kandydatów na żołnierzy w przypadku wojny. Nasilały się także aresztowania szpiegów niemieckich i dywersantów przez polskie służby, co zadrażniało i napięte stosunki z Berlinem. Zbliżająca się wojna wyciszała w 1939 r. spory wewnątrz kraju, nawet opozycja w imię wyższych racji wspierała rząd w sprawach modernizacji armii.

W ostatnich kilku latach istnienia II Rzeczypospolitej policja państwowa, mimo znacznych nakładów finansowych i technicznych, pozostawała najmniej liczną i najslabiej wyposażoną policją w Europie. Systematycznie zwiększano jednak etaty i modernizowano sprzęt, pojawiły się także w wyposażeniu niektórych komend samochody³⁶.

Bezpieczeństwo wewnętrzne II Rzeczypospolitej miało duży wpływ na pozycję Polski na arenie międzynarodowej oraz na bezpieczeństwo narodowe. Jego poziom nie był stały i zmieniał się w różnych okresach. Istniało wiele negatywnych czynników, które osłabiały ówczesną Polskę. Należały do nich: niepokoje społeczne, walka o władzę czasem z użyciem sił zbrojnych, niestabilna sytuacja wśród mniejszości narodowych, akcje terrorystyczne przeprowadzane głównie przez mniejszość ukraińską oraz walka z opozycją – szczególnie po 1926 r. Mimo tych trudności trzeba stwierdzić, że polskie społeczeństwo przystąpiło do wojny w 1939 r. zintegrowane i ofiarnie walczyło o byt niepodległego państwa, popierając także ówczesne władze polityczne i wojskowe.

LITERATURA

- [1] Archiwum Akt Nowych (AAN), KG PP, Dop., sygn. 1157, Przystępczość – styczeń 1924.
- [2] Brzeziński M., *Rodzaje bezpieczeństwa państwa*, [w:] *Bezpieczeństwo wewnętrzne państwa. Wybrane zagadnienia*, red. S. Sulowski, M. Brzeziński, Warszawa 2009.

³⁶ W. Kozyra, *op. cit.*, s. 568–573.

- [3] Chałubińska-Jętkiewicz K., *Zagrożenie bezpieczeństwa narodowego w rozwój technologii w dziedzinie mediów*, Warszawa 2012.
- [4] Dworecki S., *Zagrożenia bezpieczeństwa państwa*, Warszawa 1994.
- [5] Jabłonowski M., Janowski W., Prochwicz J., *Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. O niepodległą i granice. Wybór dokumentów*, Warszawa-Pułtusk 2001.
- [6] Jędruszczak H. i T., *Ostatnie lata Drugiej Rzeczypospolitej (1935–1939)*, Warszawa 1970.
- [7] Kitler W., *Bezpieczeństwo Narodowe RP*, Warszawa 2011.
- [8] Komarnicki W., *Ustrój państwowy Polski współczesnej. Geneza i system*, Warszawa 2008.
- [9] Kozyra W., *Polityka administracyjna ministrów spraw wewnętrznych RP w latach 1918–1939*, Lublin 2009.
- [10] Kukułka J., *Nowe uwarunkowania i wymiary bezpieczeństwa międzynarodowego Polski*, Warszawa 1995.
- [11] Kulińska L., *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922–1939*, Kraków 2009.
- [12] Marczak J., Pawłowski J., *O obronie militarnej Polski przelotem XX–XXI wieku*, Warszawa 1995.
- [13] Marczak J., *Powszechna ochrona i obrona narodowa*, [w:] R. Jakubczak, J. Marczak, K. Gąsiorek, W. Jakubczak, *Podstawy bezpieczeństwa narodowego Polski w erze globalizacji*, Warszawa 2008.
- [14] Materski W., *Na widocie. II Rzeczpospolita wobec Sowieców 1918–1943*, Warszawa 2005.
- [15] Mierzejewski D., *Bezpieczeństwo Europy ery globalizacji*, Piła 2007.
- [16] Neuman K., *Die Bundsrwehr in einer Welt im Umbruch*, Wolf Jobst Verlag GmbH, Berlin 1994, [w:] B. Ferenz, *O bezpieczeństwie w Europie, Myśl Wojskowa*, Warszawa 1996.
- [17] Peplowski A., *Policja Państwowa w systemie organów bezpieczeństwa Drugiej Rzeczypospolitej*, Szczytno 1991.
- [18] *Prognoza warunków obronności Rzeczypospolitej Polskiej w latach 2001–2020. Część pierwsza: analityczno-badawcza*, red. Ney B., Warszawa 1998.
- [19] Solna J., *Unia Europejska i NATO, Strategiczne państwo*, www.1.gazeta.pl.
- [20] Śleszyński W., *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007.
- [21] Śleszyński W., *Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej 1934–1939*, Białystok 2003.
- [22] Świniarski J., *Bezpieczeństwo w ujęciu aksjologicznym*, [w:] *Zarządzanie bezpieczeństwem – wyzwania XXI wieku*, red. M. Lisiecki, Warszawa 2008.
- [23] Wapiński R., *Myśl polityczna Narodowej Demokracji wobec problemów bezpieczeństwa II Rzeczypospolitej*, [w:] *Na warsztatach historyków polskiej myśli politycznej. Polska myśl polityczna w XIX i XX w.*, t. IV, red. H. Zieliński, Wrocław 2003.
- [24] Wiśniewska M., Wyszczelski L., *Bezpieczeństwo narodowe Polski w latach 1918–1939. Teoria i praktyka*, Toruń 2009.
- [25] Wyszczelski L., *Wojsko Polskie w latach 1918–1921*, Warszawa 2006.

- [26] Zalewski J., *Bezpieczeństwo polityczne Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa-Bełchatów 2012.
- [27] Zięba R., *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, Warszawa 1997.
- [28] Znamierowski C., *Szkoła prawa. Rozważanie o państwie*, Warszawa 1999.
- [29] Żeleński W., *Zabójstwo ministra Pierackiego*, „Zeszyty Historyczne Instytutu Literackiego w Paryżu” 1973/25.

NATIONAL AND INTERNAL SECURITY – THEORY AND PRACTICE, THE EXAMPLE OF SOME ISSUES IN THE SECOND REPUBLIC (1918–1939)

The article presents the issues related to security, in particular the characteristics of national security and internal Second Republic in the years 1918-1939, based on selected problems of that period. Providing both types of safety was very important for the then Polish, as in any modern country. Issues of national security need to acquire great importance, since Poland regained its independence in November 1918, the Defense borders of the new state; ensure a strong position in the international arena, especially in relation to its two powerful neighbors, Germany and Russia were critical to maintaining independence and position of the Polish among the peoples of Europe. In addition to national security an important role in the functioning of the internal security of the state played. Poland in the interwar period had to deal with many problems that faced the newly formed entity in international relations. The first period of 1918-1926 was characterized by social occurrences that were associated with difficult living conditions after the end of World War I, there was at that time also a big crime problems demobilized soldiers, but also to fight with the neighbors and the ethnic conflicts in the eastern borderlands. The next period of 1926-1939 was characterized by calm despite the social situation and relations with neighboring countries, still difficulties in the interior of the country, caused among other things, the May assassination of Joseph Pilsudski in 1926 and conflicts with ethnic minorities, mainly Germans and Ukrainians. New problem, which appeared in the thirties of the twentieth century was the increasing acts of terrorism against the Poles, mainly from the Ukrainians and the Communists.

Keywords: national security, homeland security, Poland in the years 1918–1939, the police.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.30

Tekst złożono w redakcji: czerwiec 2013
Przyjęto do druku: listopad 2013

Paweł MERŁO¹

IMPLICATIONS OF DISCOUNTING METHODS AND RELATIONS BETWEEN NPV, IRR AND MIRR FOR EFFICIENCY EVALUATION OF INVESTMENT PROJECTS

Efficiency evaluation of investment projects in market economy ought to be based mainly on the use of indices based on discount method. These indices, in spite of being known for many years, in many cases are used incorrectly. The discount technique used in the indices requires the selection of a uniform moment of time for which cash flows are discounted as well as the inclusion of the total value of planned/realized investment along with its residual value. The use of the aforementioned indices without proper knowledge regarding not only economics but mathematics as well can result in an inappropriate efficiency evaluation of analyzed investment projects and, as a consequence, lead to undertaking wrong decisions that may put the company at the risk of making considerable losses. This article outlines the consequences of choosing discounting for various moments of time for discounted indices of efficiency evaluation of investments – NPV, IRR and MIRR. It also presents mathematical relations between these methods and the consequences of such relations for the evaluation of investment profitability. The article concludes that as for IRR method, it is of no significance for what period we discount as IRR values, irrespectively of the selected moment of time, will be always equal. Nonetheless, this does not apply to the use of a modified version of IRR method, i.e. MIRR. Here the choice of the moment for which cash surplus will be discounted is of no significance in only one case, i.e. when MIRR equals IRR. The applied conception of calculating MIRR ought to result from the accepted conception of calculating NPV; nonetheless, it does not function this way in practice.

Keywords: investments, investment efficiency, investment project evaluation methods

1. INTRODUCTION

Discounting methods include the time variability of money value. These methods use the method of discount which brings cash surplus value from various years to the present value in the base year so it is possible to compare them in time. The most frequently used in economy practice investment efficiency measures that use discount account are NPV methods (net present value) and IRR (internal rate of return) as well as its modified version MIRR (modified internal rate of return) [8], [10], [18], [19], [23], [24], [27], [28]. These methods, though very simple as far as their mathematical construction is concerned, due to assumed theses may vary to such a substantial degree that an analysis conducted with their use may lead to erroneous conclusions.

---

¹PhD Paweł Merło, Assistant Professor, Faculty of Economics, Department of Macroeconomics, University of Warmia and Mazury in Olsztyn, ul. Prawocheńskiego 19/210, 10-720, Olsztyn, Poland, phone: +48895233210, merlo@uwm.edu.pl

2. RESEARCH RESULTS AND DISCUSSION

NPV is defined as the sum of discounted for a particular moment *difference* between revenues and expenditure connected with an investment project. In literature one may find various formula forms of this index:

- a) the sum of discounted cash flow, discounted from $t=0$ [9], [11], [21], [25], [26], [29]:

$$NPV = \sum_{t=0}^n \frac{NCF_t}{(1+r)^t} \quad (1)$$

- b) the difference between the sum of discounted cash flow and discounted investment outlays, discounted from period $t=0$ [16], [21], [29]:

$$NPV = \sum_{t=0}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} - \sum_{t=0}^m \frac{I_t}{(1+r)^t} \quad (2)$$

which de facto is an alternative to formula (1), or when the total sum of outlays is incurred in one year – year zero (t_0) as:

$$NPV = \sum_{t=0}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} - I_0 \quad (3)$$

- c) the sum of discounted net cash flow from period $t=1$ [7], [20]:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{NCF_t}{(1+r)^t} \quad (4)$$

- d) the difference between discounted cash flow from period $t=1$ and not discounted investment outlays [15], [17]:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} - I \quad (5)$$

- e) the difference between discounted net cash flow and investment outlays from period $t=0$ [1], [32]:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{NCF_t}{(1+r)^t} - \sum_{t=1}^m \frac{I_t}{(1+r)^t} \quad (6)$$

- f) the difference between discounted cash flow and investment outlays from period $t=1$ [22], [35], [36], [37], [38]:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} - \sum_{t=1}^m \frac{I_t}{(1+r)^t} \quad (7)$$

while if the total sum of outlays is incurred in one year – year zero (t_0), as:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} - I_0 \quad (8)$$

Some of these formulas are very similar to others and an unskilled researcher may not notice the differences between them. Nevertheless, they are highly significant and the failure to notice them can result in an incorrectly conducted efficiency analysis with the use of this index.

Formula (1) and (2) are de facto, according to the cited authors, two alternatives. Formula (1) can be written as follows:

$$NPV = NCF_0 a_0 + NCF_1 a_1 + NCF_2 a_2 + \dots + NCF_n a_n \quad (9)$$

where:

a – discount factor;

whereas formula (2):

$$NPV = CF_0 a_0 + CF_1 a_1 + \dots + CF_n a_n - (I_0 a_0 + I_1 a_1 + \dots + I_m a_m) \quad (10)$$

$$NPV = CF_0 a_0 - I_0 a_0 + CF_1 a_1 - I_1 a_1 + \dots + CF_n a_n - I_m a_m \quad (11)$$

Because $NCF=CF-I$, formula (10) is equivalent to formula (11). They allow to calculate NPV value when the investment outlay is incurred on a one-off basis as well as when it is not so (formula (3) is nothing else than a special case of formula (1) and (2)). However, the moment of discounting cash flow may seem strange; i.e. the end of year zero, or, in other words, the beginning of year one.

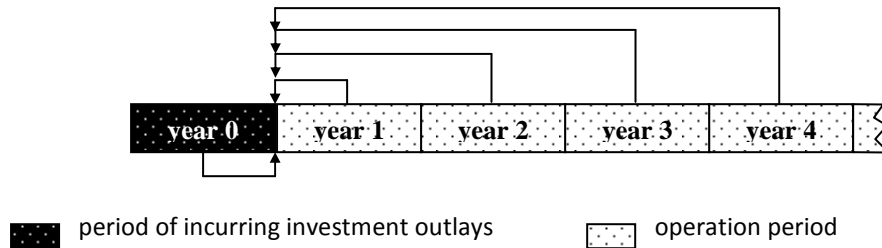
One may observe that the first NCF value (NCF_0) is not updated at all (or in other words, updated at the end of year zero) while the other values are updated at the beginning of year one – i.e. the end of year zero.

If outlays are incurred on a one-off basis², this moment is the beginning of investment operation, which fully justifies the selection of a particular moment of time. The selection of investment operation beginning facilitates exact estimation of the scale of essential investment outlays (Fig. 1).

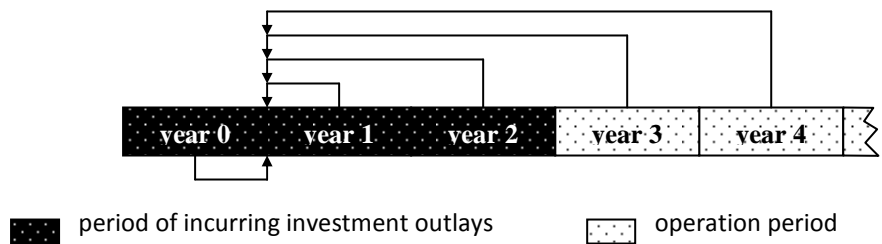
² Often in literature one uses an alternative statement „one-off incurred investment outlays – construction period shorter than one year”. Such a statement is correct only when the total sum of investment outlays is incurred from one's own funds. In the case of external financing, for instance a credit, investment outlays are spread out over more than one year, although construction period is under one year.

Fig. 1. Discounting at the end of year zero (outlays incurred on one-off basis)

Nonetheless, if (as assumed in the formula) this formula serves to calculate NPV value, when outlays are not incurred on a one-off basis, this moment is not a special one in the period of investment functioning (Fig. 2).

Fig. 2. Discounting at the end of year zero (outlays incurred over few years)

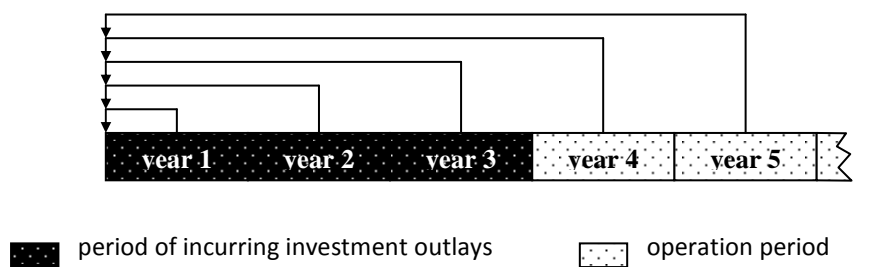

However, having in mind the fact of bringing all values to one moment of time, they are of course summable, so the formulas are mathematically correct.

Formula (4) and its equivalent formula (7)³ are based on discounting cash flow at the beginning of construction period (Fig. 3). It can be developed as follows:

$$NPV = NCF_1 a_1 + NCF_2 a_2 + \dots + NCF_n a_n \quad (12)$$

Fig. 3. Discounting at the beginning of construction (outlays incurred over few years)

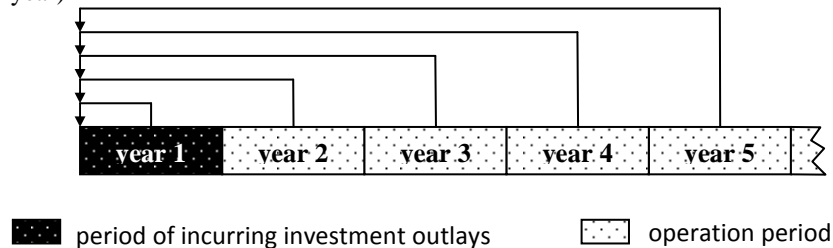

³ Compare formulas (9-11).

As compared with other methods, its advantage is the fact that irrespectively of the period of outlays (one-off or longer), this period on which cash flow is updated can be always identified in one way – as the beginning of construction period. It was not so in previous cases - when investment outlays were incurred on a one-off basis – it was the beginning of operation period, whereas when the outlays were spread out over a longer period of time, this moment could not be logically estimated – it is the beginning of the first year and it is still puzzling why this particular moment was chosen by the authors⁴.

In formula (5) „I” is termed as investment outlays, yet there is no information regarding the period of incurring these costs. This formula is correct only when outlays are incurred on a one-off basis. Then it becomes equivalent to formula (8) and means discounting all cash flows at the beginning of construction period (Fig 4).

Fig 4. Discounting at the beginning of construction (outlays incurred in one year)

Formula (6) is barely acceptable as correct if cash flow net (NCF), understood as the difference between cash flow (CF) and investment outlays I. Taking that investment

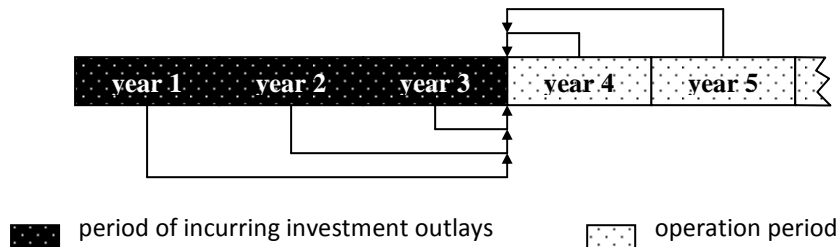
outlays in this formula are clearly distinguished in the form of $\sum_{t=1}^m \frac{I_t}{(1+r)^t}$ expression, the

first fraction of the formula can include only CF. Such a notation would cause double subtraction of investment outlays, which would give an erroneous NPV value.

As mentioned before, taking into consideration the possibility to distinguish preliminary investment outlays in discount formula, it is optimal to discount all elements of NCF at the beginning of operation period. Such a solution is proposed by K. Leszczyński [14]. He argues the simultaneous use of discount method and capitalization in NPV technique. The result is capitalization of investment outlays incurred in particular years and discounting CF, which leads to an update of all components at the beginning of operation period – the end of construction period (Fig. 5).

⁴ One may assume that the intention of the authors was the update at the beginning of operation period, as it is in the case of formula (3), and formula (1) and (2) were created as a generalized form of formula (3) (there, however, this condition is not fulfilled). Nonetheless, such attitude does not seem right as the situation when outlays are incurred on a one-off basis is a special case of a situation when it is not so, formula (3) ought to be a special case of formula (1) and (2) and lead to the same conclusions.

Fig. 5. Discounting at the beginning of operation period (outlays incurred over a few years)

Such a conception would be fully justified if the period of incurring investment outlays equaled the construction period. Nonetheless, it is possible that during construction period there might appear investment operation. As a result, there would be discrepancies between the term of the end of construction period and the beginning of operation period, consequently it would be extremely difficult to use this conception.

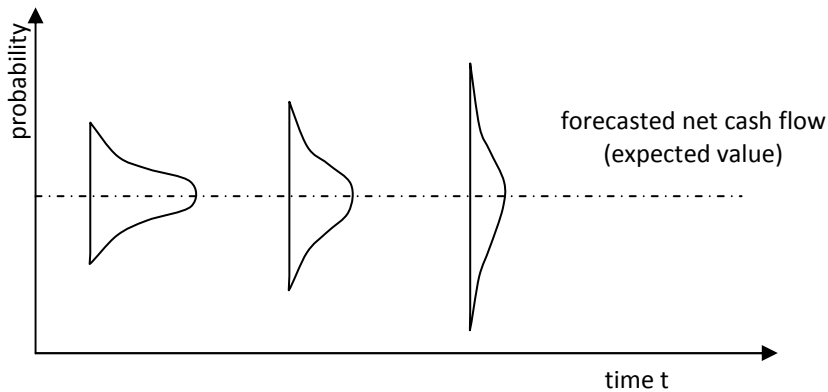
One ought to stress that formulas to calculate NPV proposed in various sources very rarely include the RV (residual value). Applying formula (7) and including RV, the formula serving to calculate NPV can be written as:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} - \sum_{t=1}^m \frac{I_t}{(1+r)^t} + \frac{RV}{(1+r)^t} \quad (13)$$

It is a very significant component of NPV equation and failure to include it may lead to an erroneous efficiency evaluation of a given investment project – the shorter discount period we assume, the greater RV remains. It is certainly important to bear in mind that comparison of investment projects using NPV criterion requires identical discounting periods. Otherwise calculated NPV values will be incomparable. Concluding, one faces a problem with choosing the length of discount period. Often it is assumed that discount period should be equal to the period of project realization and operation. As it is difficult to precisely estimate these values, it is recommended to choose discount period equal to operation period of the component that is of key value to a given business activity [11]. Applying such premises when selecting discount period does not seem correct, though. For various investments such components may be completely different with various operation periods, which may lead to choosing a different discount period for various investments, which has been acknowledged as a substantially wrong assumption when using NPV index. Therefore, it would be better to choose discount period including the start-up period and a few years of regular operation of a facility – the remaining value will increase the RV. Another argument supporting such a choice is the increasing level of uncertainty regarding future values of CF components and, accordingly, the risk incurred along with passing time (Fig 6).

Fig 6. Risk level and time [29]

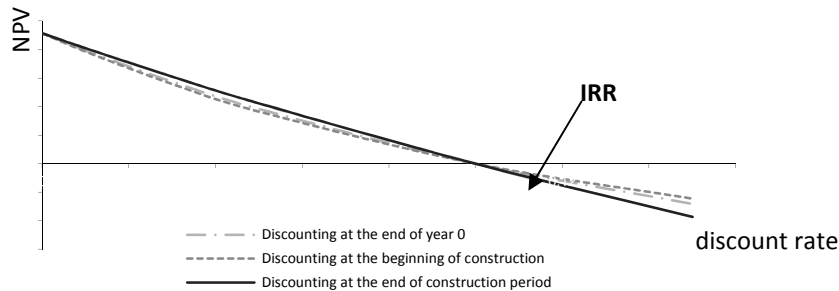
Too long discount period may lead to erroneous estimations of cash flow value and, as a result, give NPV value which is significantly different from the real one. Accepting a project to be realized using NPV method means selecting projects which satisfy the equation $NPV \geq 0$. It implies that selected projects have profitability higher or equal to minimum, estimated by the assumed discount rate. In case of a number of variants satisfying this inequality, one ought to choose a project with the highest NPV value ($NPV \rightarrow \max$).

The second method under question is the IRR method (Internal Rate of Return). IRR is defined as a discount rate where the present value of cash flow levels up with investment outlays. Accordingly it is a discount rate where $NPV=0$ [2], [4], [5], [12], [13], [30], [33], [34]. Using formula (13), one can write:

$$\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+IRR)^t} - \sum_{t=1}^m \frac{I_t}{(1+IRR)^t} + \frac{RV}{(1+IRR)^t} = 0 \quad (14)$$

Accepting a project to be realized using IRR method occurs when the estimated IRR value is higher or equal to discount rate, referred to as the border profit rate below which it is not profitable to invest in a given MAAR project (minimum acceptable rate of return) $IRR \geq MARR$. When estimating the internal rate of return it is irrelevant on what moment cash flow is updated. In the point where $NPV=0$, IRR estimated with various formulas using various moments of time, bringing the value of cash flow to one moment of time, it will have the same value (Fig 7).

Fig 7. Relation between NPV and discount rate for discounting for various moments of time

The very conception of IRR method itself raises doubts of many economists. From its construction one may conclude that retrieved financial resources are reinvested according to the same IRR rate. As a result, it gives an inflated value of rate of return from a given business activity. However, when comparing internal rates of return of a few projects, such doubts are rather unjustified. Reinvesting with IRR rate concerns all researched internal rates of return, so the choice of a project with higher IRR indicates a project with higher efficiency.

These doubts have grounds in the case of discrepancies between evaluation criteria. There the conception regarding reinvesting with internal rate of return may give inflated results. If so, it is advisable to use MIRR method (modified internal rate of return). This method assumes that it is possible to estimate the rate with which financial resources are reinvested [5].

There are many formulas available in sources, alike there are numerous NPV formulas. The most frequently observed form is formula (15) (and its mathematical transformations) [5], [5], [37]⁵.

$$\sum_{t=0}^n \frac{COF_t}{(1+r)^t} = \frac{\sum_{t=0}^n CIF_t(1+r)^{n-t}}{(1+MIRR)^n} \quad (15)$$

where:

COF – cash outflow,

CIF – cash inflow.

Relatively rarely one observes formula (16) (and its mathematical transformations) [3], [31].

$$\sum_{t=1}^n \frac{COF_t}{(1+r)^t} = \frac{\sum_{t=1}^n CIF_t(1+r)^{n-t}}{(1+MIRR)^n} \quad (16)$$

⁵ Disregarding the differences in symbols used by the authors

Used formulations of CIF and COF are not very fortunate – analyzing their mathematical and economic sense as well as the authors' intentions, CIF do not constitute cash inflow but cash surplus gained in particular years whereas COF constitutes negative values of net cash flow (NCF). More fortunate are terms used by Nowak E. Pielichaty E. and Poszwa M. – NCF^+ and NCF^- [21]⁶, i.e. positive and negative net cash flow.

Using these symbols formula (15) can be written as follows:

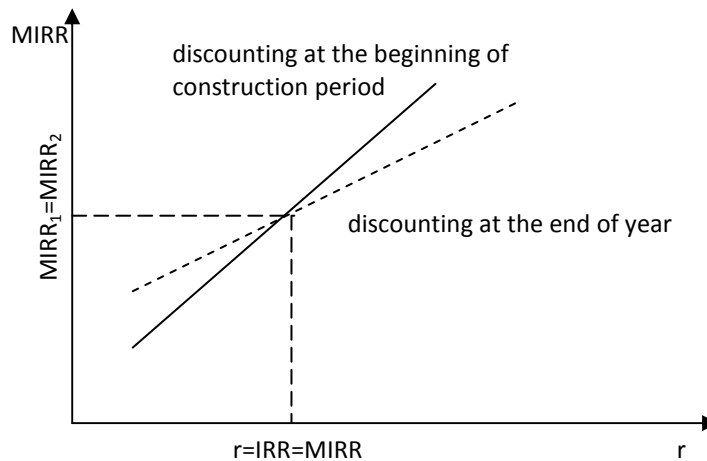
$$\sum_{t=0}^n \frac{NCF_t^-}{(1+r)^t} = \frac{\sum_{t=0}^n NCF_t^+ (1+r)^{n-t}}{(1+MIRR)^n} \tag{17}$$

and formula (16) as:

$$\sum_{t=1}^n \frac{NCF_t^-}{(1+r)^t} = \frac{\sum_{t=1}^n NCF_t^+ (1+r)^{n-t}}{(1+MIRR)^n} \tag{18}$$

Both formulas in this form allow discounting of cash outflows and capitalization of cash inflow with the rate which is freely estimated by the governing body. However, both formulas differ with regard to moments for which cash outflows are discounted. In formula (14) they are discounted at the end of year zero, whereas in formula (15) at the beginning of construction. Applying these formulas gives different results so it is of importance which formula one applies. These formulas give the same result in only one case – when the rate equals the internal rate IRR, i.e. MIRR will equal IRR (Fig. 8).

Fig. 8. Comparison of MIRR conception depending on the period for which cash outflow is discounted

⁶ Unfortunately, MIRR formula in this publication is not mathematically correct

With r rate lower than IRR of the project, application of formula (15) gives higher results than formula (16). The used conception of MIRR calculation ought to result from the accepted conception of calculating NPV. Nonetheless, it is not often seen in practice.⁷ It is strange as MIRR formula (alike IRR) mathematically results from NPV formula. Both formulas do not include the residual value (RV). Including RV, one may write:

$$\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} - \sum_{t=1}^m \frac{I_t}{(1+r)^t} + \frac{RV}{(1+r)^t} = 0 \quad (19)$$

$$\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} = \sum_{t=1}^m \frac{I_t}{(1+r)^t} - \frac{RV}{(1+r)^t} \quad (20)$$

multiplying both forms of equation by $(1+r)^n$ one obtains:

$$\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} (1+r)^n = \left(\sum_{t=1}^m \frac{I_t}{(1+r)^t} - \frac{RV}{(1+r)^t} \right) (1+r)^n \quad (21)$$

Formula (21) is equivalent to formula (22):

$$\sum_{t=1}^n CF_t (1+r)^{n-t} = \left(\sum_{t=1}^m \frac{I_t}{(1+r)^t} - \frac{RV}{(1+r)^t} \right) (1+r)^n \quad (22)$$

This way one obtains an equivalent between capitalized cash flows CF and a product of the term $(1+r)^n$ and discounted at the beginning of construction sum of investment outlays reduced by discounted residual value RV. Rate r in the term $(1+r)^n$ is the wanted MIRR rate. One may therefore write:

$$\sum_{t=1}^n CF_t (1+r)^{n-t} = \left(\sum_{t=1}^m \frac{I_t}{(1+r)^t} - \frac{RV}{(1+r)^t} \right) (1 + MIRR)^n \quad (23)$$

Dividing both sides by the term $(1+MIRR)^n$ one obtains:

$$\frac{\sum_{t=1}^n CF_t (1+r)^{n-t}}{(1 + MIRR)^n} = \sum_{t=1}^m \frac{I_t}{(1+r)^t} - \frac{RV}{(1+r)^t} \quad (24)$$

which is equivalent to formula (25):

⁷ Inconsistencies of discounting for one moment of time are observed not only in literature, but also in Excel Spreadsheet where in formula NPV cash flows are discounted at the beginning of construction period and in MIRR formula at the end of year zero.

$$\sum_{t=1}^m \frac{I_t}{(1+r)^t} - \frac{RV}{(1+r)^t} = \frac{\sum_{t=1}^n CF_t (1+r)^{n-t}}{(1+MIRR)^n} \quad (25)$$

The rate used for discounting may, but does not need to, equal the rate used for capitalization. One can therefore write that:

$$\sum_{t=1}^m \frac{I_t}{(1+r_1)^t} - \frac{RV}{(1+r_1)^t} = \frac{\sum_{t=1}^n CF_t (1+r_2)^{n-t}}{(1+MIRR)^n} \quad (26)$$

where:

r1 – discount rate

r2 – capitalization rate (reinvestment).

In this formula, as compared with formula (17) and (18), the residual value RV was included. Moreover it needs to be stressed that in the aforementioned formulas preliminary investment outlays I were replaced with the term of negative net cash flows NCF⁻, and cash flows CF with the term of positive cash flows NCF⁺. Yet, applying such a conception raises some doubts. If debit balance of cash flow occurs, the balance is treated as investment outlay and it is included on the left side of equation, i.e. discounted. According to formula (26) all – either positive or negative balance of cash flow – should be capitalized with r₂ rate.

Such a modification has its advantages – it points to actual cash surplus which can be reinvested in the company with r₂ rate. Therefore, modifying this formula (26) one obtains:

$$\sum_{t=1}^n \frac{NCF_t^-}{(1+r_1)^t} - \frac{RV}{(1+r_1)^t} = \frac{\sum_{t=1}^n NCF_t^+ \cdot (1+r_2)^{n-t}}{(1+MIRR)^n} \quad (27)$$

Formula (27) assures correct calculation of MIRR index with varied or equal discounting and reinvestment rates. It also includes discounted residual value of the investment.

3. CONCLUSIONS

The majority of formulas provided in literature serving to calculate NPV value is mathematically correct, so *de facto* the period of discounting is of no relevance. However, due to the fact that these formulas bring NCF components to various moments of time, one ought to bear in mind that when comparing investment variants using this method it is recommended to use only one method of calculating NPV. Information regarding NPV value of a given investment variant, without the information concerning the type of used formula, can lead to selection of a non-optimal investment variant. As for IRR method, the period of discounting is of no relevance as IRR values will be equivalent regardless of selected moment of time. Nonetheless, the result will be different with the use of a modified version of IRR method. Using MIRR it is important to remember that selection

of the moment for which cash surplus will be discounted is of no relevance in only one case, i.e. when MIRR equals IRR. The applied conception of calculating MIRR ought to result from the assumed conception of calculating NPV, however, it is not common in practice. What is more, it ought to be stressed that for correct investment efficiency evaluation it is of key significance to include the total value of investment in the analysis along with its residual value. Nonetheless, it is alarming that most formulas provided in literature do not include this component. As a result, calculations produce a changeable value of investment efficiency indices depending on the length of discounting period. The shorter discounting period one assumes, the greater residual value is obtained.

REFERENCES:

- [1] Akalu M.M. (2001): Re-examining project appraisal and control: developing a focus on wealth creation. *International Journal of Project Management*, no 19;
- [2] Allen D. E. (1983): *Finance, a theoretical introduction*. Oxford: Robertson;
- [3] Anderson G.A., Barber J.R. (1994): Project holding-period rate of return and the MIRR. *Journal of Business Finance & Accounting*, June 1994, no. 21 (4);
- [4] Archer S. H., D'Ambrosio C. A. (1972): *Business finance: theory and management*. 2d ed. N.Y.: Macmillan;
- [5] Brigham E. F., Gapenski L. C. (1994): *Financial management: theory and practice*. 7th ed. Fort Worth; London: Dryden Press;
- [6] Chang C. E., Swales Jr.,G.S. (1999): A pedagogical note on modified internal rate of return. *Financial Practice & Education*. Fall/Winter 1999, vol.9;
- [7] Ciborowski R.W., Gruszewska E., Meredyk K. (2001): *Podstawy rachunku efektywności inwestycji*. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku. Białystok;
- [8] Epps R. W., Mitchem, C. E. (1994): A Comparison of Capital Budgeting Techniques Used in the United States with Those Used in Japan and Korea. *Advances in International Accounting*, Volume 7;
- [9] Felis P. (2005): *Metody i procedury oceny efektywności inwestycji rzeczowych przedsiębiorstw*. Wydawnictwo Szkoły Ekonomiczno-Informatycznej w Warszawie. Warszawa;
- [10] Gitman L.J. Mercurio V.A. (1982): Cost of Capital Techniques Used by Major U.S. Firms: Survey and Analysis of Fortune's 1000. *Financial Management* Vol. 11, No. 4;
- [11] Gostkowska-Drzewicka T. (1999): *Ośrodek Doradztwa i Doskonalenia Kadr*. Gdańsk;
- [12] Jean W. H. (1970): *The analytical theory of finance : a study of the investment decision process of the individual and the firm*. New York. Holt, Rinehart and Winston;
- [13] Lerner E. M. (1971): *Managerial finance : a systems approach*. New York: Harcourt Brace Jovanovich;
- [14] Leszczyński K. (1993): *Metody oceny projektów inwestycyjnych*. SGH. Warszawa;
- [15] Luenberger D.G. (1997): *Investment science*. Oxford University Press, New York;

- [16] Marcinek K. (1998): Finansowa ocena przedsięwzięć inwestycyjnych przedsiębiorstw. Wydawnictwo Uczelniane Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego w Katowicach. Katowice;
- [17] Marshall J.F., Bansal K. (1992): Financial engineering. A Complete Guide to Financial Innovation. Allyn & Bacon, Inc., New York;
- [18] McIntyre A.D., Coulthurst N.J. (1985): Theory and practice in capital budgeting. *British Accounting Review*, Autumn;
- [19] Merło P. (2005): Metody oceny efektywności inwestycji w praktyce gospodarczej [w:] *Finanse przedsiębiorstwa*, red. J.Ostaszewski. Monografie i opracowania SGH, Warszawa;
- [20] Nahotko S. (1996): Efektywność i ryzyko w procesach inwestycyjnych. TNOiK. Bydgoszcz;
- [21] Nowak E., Pielichaty E., Poszwa M. (1999): *Rachunek opłacalności inwestowania*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa;
- [22] Pastusiak R. (2003): *Ocena efektywności inwestycji*. CeDeWu. Warszawa;
- [23] Pike R.H. (1988): An empirical study of the adoption of sophisticated capital budgeting practices and decision – making effectiveness. *Accounting and Business Research*, 18(72);
- [24] Pike, R.H. (1996): A longitudinal survey of capital budgeting practices', *Journal of Business Finance and Accounting*, 23(1), January;
- [25] Rogowski W. (2008): *Rachunek efektywności inwestycji*. Oficyna a Wolters Kluwer business. Kraków;
- [26] Różański J., Czerwiński M. (1999): *Inwestycje rzeczowe i kapitałowe*. Przedsiębiorstwo Specjalistyczne Absolwent. Łódź;
- [27] Sangster A. (1993): Capital Investment Appraisal Techniques: a Survey of Current Usage. *Business Finance & Accounting*., 20(3) April;
- [28] Shao A.T. (1996): Risk Analysis and capital budgeting Techniques of U.S. Multinational Enterprises, *Managerial Finance* Vol.22 No.1;
- [29] Sierpińska M., Jachna T. (2011): *Ocena przedsiębiorstwa według standardów światowych*. PWN. Warszawa;
- [30] Spiro H. T. (1977): *Finance for the nonfinancial manager*. New York: Wiley;
- [31] Szałański M. (1997): *Metody oceny opłacalności przedsięwzięć inwestycyjnych*. Dom Wydawniczy ELIPSA. Warszawa;
- [32] Turner J.R. (1995): *The commercial project manager*. McGraw-Hill. London;
- [33] Wert J. E., Henderson G. V. (1979): *Financing business firms*. 6th ed. Homewood, Ill.: R. D. Irwin;
- [34] Weston J. F., Brigham E. F. (1985): *Essentials of managerial finance*. 7th ed. Chicago: Dryden Press;
- [35] Бочаров В. В. (2003): *Инвестиции. Инвестиционный портфель. Источники финансирования. Выбор стратегии*. ПИТЕР. Москва;
- [36] Бузова И.А., Маховикова Г.А., Терехова В.В. (2003): *Коммерческая оценка инвестиций*. Питер. Москва;
- [37] Ковалев В. В. (2001): *Методы оценки инвестиционных проектов*. Финансы и статистика. Москва;
- [38] Мелкумов Я. С. (2002): *Финансовые вычисления. Теория и практика*. ИНФРА-М. Москва;

IMPLIKACJE SPOSOBU DYSKONTOWANIA I ZWIĄZKÓW MIĘDZY NPV, IRR I MIRR DLA OCENY EFEKTYWNOŚCI PROJEKTÓW INWESTYCYJNYCH

Ocena efektywności inwestycji projektów inwestycyjnych w gospodarce rynkowej opierać się powinna w głównej mierze na wykorzystaniu wskaźników opartych na technice dyskonta. Wskaźniki te, mimo iż znane są od wielu lat, w wielu przypadkach stosowane są niewłaściwie. Technika dyskonta wykorzystywana w tych wskaźnikach wymaga wyboru jednolitego momentu czasowego, na które są dyskontowane przepływy pieniężne jak również uwzględnienia wartości całej planowanej/realizowanej inwestycji wraz z jej wartością rezydualną. Wykorzystywanie tych wskaźników bez odpowiedniej wiedzy z zakresu nie tylko ekonomii ale i matematyki skutkować może niewłaściwą oceną efektywności analizowanych projektów inwestycyjnych, czego skutkiem może być podjęcie niewłaściwej decyzji i w konsekwencji narażenie firmy na straty. W artykule przedstawiono konsekwencje wyboru dyskontowania na różne momenty w czasie, dla dyskontowych wskaźników oceny efektywności inwestycji – NPV, IRR i MIRR. Zaprezentowano związki matematyczne zachodzące między tymi metodami oraz konsekwencje tych związków dla oceny opłacalności inwestycji. Wykazano, iż w przypadku metody IRR, nie ma znaczenia na jaki okres dyskontujemy, gdyż bez względu na wybrany moment czasowy wartości IRR będą zawsze sobie równe. Nie jest tak jednak przy wykorzystaniu zmodyfikowanej wersji metody IRR - MIRR. W tym przypadku, wybór momentu, na który zostaną zdyskontowane nadwyżki pieniężne nie ma znaczenia tylko w jednym przypadku, tj. gdy MIRR jest równa IRR. Wykorzystana koncepcja liczenia MIRR wynikać powinna z przyjętej koncepcji liczenia NPV, jednakże jak pokazuje praktyka w wielu przypadkach tak nie jest.

Słowa kluczowe: inwestycje, efektywność inwestycji, metody oceny efektywności inwestycji.

DOI:10.7862/rz.2013.hss. 31

Tekst złożono w redakcji: lipiec 2013

Przyjęto do druku: listopad 2013

Barbara OCHAB¹
Agata WARMIŃSKA²

“PODKARPACIE COUNTRY – LIFE QUALITY CLUSTER” AS AN EXAMPLE OF INTEGRATED SUSTAINABILITY SOLUTION ESTABLISHED IN SOUTH-EAST PART OF POLAND

Sustainable development is a progressively significant subject for a wide range of regions and organizations all over the world. The integration of sustainability has improved in the past decade, especially through the extensive varieties of management strategies. This has a vast impact on decisions associated with management process, including strategy, design and improvement. Also regions have integrated social, economic and ecological sustainability in their development strategies.

The example of integrated sustainability solution in the region of south-eastern Poland is The Life Quality Cluster “Podkarpacie Country”. The cluster was established to construct valuable surroundings for development and growth in south-east district. It became an answer for external pressure made by societal concerns about sustainable growth and natural environment. The unique surroundings of Podkarpacie region create an opportunity for growth of sustainable tourism, health recovery sector and green technology industry.

The article proves that the Life Quality Cluster “Podkarpacie Country”, along with its initiatives meets the foundations of the Regional Development Strategy. Projects submitted by the cluster, such as Village Senior, Medical Tourism and Green Buildings, described by the authors, promote the concept of quality of life, which is inextricably linked with sustainable development. The Life Quality Cluster “Podkarpacie Country” undoubtedly contributes to the promotion of sustainable development in south-eastern Poland.

Keywords: Sustainable development, Regional Development Strategy, life quality, Podkarpacie Country Cluster

1. INTRODUCTION

The concept of sustainability development accompanies the European Union for over three decades. During this time, the strategy has been inextricably linked to the idea of quality of life and its many factors. Correspondingly, the concept of sustainability development was accepted in Poland as a Constitutional Principle, what has opened the

---

¹ MSc Barbara Ochab, The Rzeszow University of Technology, The Faculty of Management, Department of Enterprise, Management and Ecoinnovation, Al. Powstańców Warszawy 12, 35-959 Rzeszów, Poland, phone: +48 17 865 1165, e-mail: b_ochab@prz.edu.pl

² MSc, Eng Agata Warmińska, The Rzeszow University of Technology, The Faculty of Management, Department of Enterprise, Management and Ecoinnovation, Al. Powstańców Warszawy 12, 35-959 Rzeszów, Poland, phone: +48 17 865 1736, e-mail: agataw@prz.edu.pl

debate and gave rise to the introduction of a number of solutions to the idea of quality of life in all regions of Poland.

The purpose of this article is to examine the extent to which the objectives set in the Strategy of Sustainable Development have been achieved in the Podkarpackie Province. The main aim is to study the influence of the cluster “Podkarpackie Country” to promote integration of the concept of sustainability and its impact on development of the Life Quality sector in south-eastern Poland.

The first part of the article, describes the theoretical basis for the introduction of Strategy of Sustainable Development and the concept of quality of life in both, The European Union and in Poland. Afterwards, the assumptions of the cluster “Podkarpackie Country” and the analysis of its effective implementation was presented. The article is based on the secondary sources that have been interpreted by the descriptive methods. The Authors have used a qualitative method - a case study and they also conducted interviews with members of the cluster in order to clarify the specific activities of the Association.

2. EVOLUTION OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT STRATEGY IN THE EUROPEAN UNION

Sustainable development is a fundamental goal of European Union strategy which seeks to continuously progress the quality of life. The definition of sustainable development is “development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs”³. On the one hand this definition presents sustainability as a large concept which contains the extensive varieties of management strategies that ensure economic growth, environmental protection and social integration. But, on the other hand this description shows also a wider concept of a broad set of quality of life ideas, which should be improved by the local community as well as society at large⁴.

The first document that specified the character of sustainable development strategies in the European Union was Agenda 21, adopted in 1992. This important policy document called on all countries to develop a strategy together with a broad variety of stakeholders and became the beginning of the process of creating National Sustainable Development Strategies which were presented at the Johannesburg World Summit in 2002. In 2006, after enlargement of European Union, The European Council adopted a renewed Sustainable Development Strategy, that names goals for seven key challenges in the field of sustainable development: climate change and clean energy, transport sector, consumption and production, conservation and management of natural resources, public health, global challenges relating to poverty, social inclusion, demography and migration. Furthermore, the renewed strategy identified the principles and governance challenges that should be addressed by sustainable development strategies such as⁵:

1. Common long-term vision and strategic objectives.

---

³ Quotation is taken from the document: Our Common Future, World Commission on Environment and Development, 1987, www.un-documents.net/wced.ocf.htm.

⁴ A. Bettley, S. Burnley, *Towards Sustainable Operations Management. Integrating Sustainability Management into Operations Management. Strategies and Practices*, Springer Link, 2008, p. 875-904, (http://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-1-84800-131-2_53#page-1 accessed 01.08.2013).

⁵ Towards a global partnership for sustainable development, Eurolex-Access to European Union Law, Brussels 13.2.2002, [www. http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52002DC0082:EN:NOT](http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52002DC0082:EN:NOT).

2. High-level political commitment.
3. Horizontal integration of economic, environmental and social issues.
4. Vertical integration at all levels of governments (EU, national/federal, regional, local).
5. Participation of different stakeholder groups.
6. Implementation mechanisms and capacity-building.
7. Monitoring, evaluation and strategy renewal.

Three years later, The European Commission published the review of European Union Strategy for Sustainable Development. On the basis of the report, the European Council confirmed that sustainable development remains a fundamental approach which continues to form under Lisbon Strategy. These two strategies recognize that economic, social and environment objectives can reinforce each other and they should be therefore advance together. Both strategies aim at supporting the structural changes can ensure social equity, healthy environment and innovative entrepreneurship.

The follow-up to the Lisbon Strategy, EU Strategy 2020, was adopted in 2010. This new approach was designed as a European appeal to the global economic and financial crisis that started in 2008. EU Strategy 2020 aims at achieving “smart, sustainable and inclusive” growth, which is driving by knowledge and innovation, a greener and more efficient use of resources and higher employment combined with social and territorial cohesion⁶. According to the principles of the EU Strategy 2020, all regions in the European Union should concentrate financial support on a small number of priorities that are linked with the objectives of smart, sustainable and inclusive growth, which are known as Smart Specialization Strategies⁷. The idea of this kind of strategy is based on the notion that regions cannot achieve everything in science, technology and innovation and thus it is crucial to concentrate resources in certain domains of expertise based on the needs and available resources of each region⁸.

3. EVOLUTION OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT STRATEGY IN POLAND AND ITS IMPACT ON PODKARPACKIE REGION

In Poland the idea of sustainable development strategy is accepted as a Constitutional Principle. It is defined as a socio-economic development in which process of integrating political, economic and social actions to guarantee the possibility of fulfilling basic needs of society or citizens not only of present generation but for future as well. Article 5 of the Constitution requires the state administration, local governments, businesses, and individual citizens to give the nature of sustainable development of the country⁹. The objective record is the basis for a model of sustainable development at the national, regional and local levels

⁶ L. Jansen, *The Challenge of Sustainable development*, Journal of Cleaner Production, 2003, 11(3), p. 231-245.

⁷ R. Ortega-Argiles, *Economic Transformation Strategies. Smart Specialisation Case Study*, Smart Specialisation Platform, 2012, http://s3platform.jrc.ec.europa.eu/c/document_library/get_file?uuid=1f05532a-9ab5-4324-8eeb-4acb7b72e17f&groupId=10157 accessed 10.08.2013).

⁸ *Ibidem*.

⁹ Act of 2 April 1997, the Polish Constitution, Acts. Laws 1997, No. 78, item. 483.

of governance. According to T. Borys¹⁰ the concept of sustainable development is in Polish legal regulations, relating in particular to:

- environmental order (environment),
- spatial order (planning and zoning).

Originally the Polish legislation concerning the protection and development of environment and spatial planning used the concept of "sustainability". Currently, The Act adopted on 27.04.2001 - Environmental Protection Law – have changed the concept of sustainable development which is defined in Article 3, as "the socio-economic development, in which the process of integrating political, economic and social, with the delicate balance of nature and the sustainability of basic natural processes in order to ensure the possibility of meeting the basic needs of communities or citizens of both the present and future generations¹¹. The consequence of such record is that any action aimed at socio - economic development should be based on the principle of sustainable development. In connection with the strategic documents supporting or stimulating, the development should contain provisions consistent with the Polish Strategy for Sustainable Development.

This approach is described in numerous strategic documents that shows socio-economic aims and directions according to the rule of stable and sustainable development. The most important document is called the Strategy for Sustainable Development of Poland to 2025, which do not replace the strictly specialized policies, strategies or sector programs, however it dictates directions and framework for development of the country. Sustainable Development Strategy adopted by the Polish Ministry of the Environment, is a document which sets out the relationship between economic, social and ecological direction until 2025. The basis for the formulation was adopted in May 10, 1991, by the Polish Parliament. This first strategic document, National Environmental Policy, treats the environment as an important component of integrated governance. In accordance with the assumptions of policy, Poland belongs to the group of countries that do not have to create the basis for sustainable development but should shape the global sustainable development¹². In addition to these documents, the policy of sustainable development of the country should be governed by a multitude of other legislation, strategies and action programs. According to B. Ziolkowski in most of these documents are records that relate directly to sustainability or indirectly, by reference to the environment, economy and society.

The responsibility for creating the conditions for sustainable development lies not only in central government but also in the local government. Records relating to sustainable development are also reflected in the forming of regional policy. The most important document is a provincial government program called Development Strategy. The basic idea of Podkarpackie Region Development Strategy for the period 2000 - 2006 was the rapid development of the region and the improvement of living standards among residents of Podkarpackie region. According to the Strategy, the process of the development of the region should take place with the principle of sustainable development¹³.

Podkarpackie Development Strategy for 2007-2020 has set the goals and activities that were aimed at overcoming structural economic and social problems and to improve the

---

¹⁰ T. Borys (red.), *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Warszawa-Białystok 2005, s. 59.

¹¹ Act of 27 April 2001, the Law on Environmental Protection, 2008 No. 25, item. 150.

¹² *Polish Sustainable Development Strategy 2025*, the Ministry of Environment, Warsaw 1999, p. 3.

¹³ *Carpathian Region Development Strategy for the period 2000 – 2006*, Rzeszow 2000, <http://www.wrota.podkarpackie.pl/pl/bip/wojewodztwo-podkarpackie/strategia/strategia1>.

competitiveness of the region. Podkarpackie Province in the vision of the strategy is defined as "the area of sustainable development that aims to integrate social, environmental and economic feasibility and ensures the needs of society and achieves a high standard of living"¹⁴. In June 2013, taking into account the change in the development policy and the need to adjust the provisions of the national and EU strategic documents, the Carpathian Region Development Strategy for 2007-2020 have been updated¹⁵.

In certain scenarios based on changes as prospective vision of the development of the region, Podkarpackie region is shown as the area of sustainable and smart economic development, which uses internal resources to ensure a high quality of life. The main objective indicates that the way to improve the quality of life is the effective use of internal and external potential for sustainable socio - economic development¹⁶.

The basic tool for local government policy is set out in the Regional Development Strategy is Carpathian's Regional Innovation Strategy (RSI). The RSI Strategy for the years 2005 - 2013 both, the vision, mission as well as primary objective relates to the principles of sustainable development: "The vision of the RSI is ecologically sustainable, innovative and competitive economy of Podkarpackie region, which is a leader in the creation of eco-innovation. The mission of the Strategy is the development of an innovative and competitive economy in the region, aimed at social good. The general goal is to build an effective and efficient regional innovation system in order to achieve the sustainable development of the region"¹⁷. In 2011, this document was updated however, as the authors of the report suggest, the vision, mission and strategic objectives have not changed, only conditions of their implementation have been modified. Currently, the public consultation will be transferred to Regional Innovation Strategy for Podkarpackie 2014 - 2020 for smart specialization (RIS3), which according to the directions of development adopted by the European Union, noted the two leading smart specialization: aerospace and quality of life and a smart supporting specialization: computer science and telecommunications. The aviation industry through the development of low-carbon technologies, helps to minimize the negative impact on the environment, which supports sustainable development. However, the area of quality of life is part of our economy, strengthening sustainable development. According to RIS3 vision of development, Podkarpackie is the region with the highest quality of life, characterized by environmental and social sustainability, and innovative and competitive economy.

---

¹⁴ Carpathian Region Development Strategy for the period 2007 - 2020, Rzeszów 2006, p. 5, http://www.wrota.podkarpackie.pl/res/bip/um/pp/strategia_rozwoju_woj._podkarpackiego_2007_2020.pdf.

¹⁵ Carpathian Region Development Strategy for the years 2007-2020. Update for the period 2013-2020. The project, Rzeszow, June 2013 <http://www.si.podkarpackie.pl/images/stories/res/um/pp/strategia-po-zarzadzcie-25-06.pdf>.

¹⁶ Carpathian Region Development Strategy for the years 2007-2020. Update for the period 2013-2020. The project, Rzeszow, June 2013, p. 29, <http://www.si.podkarpackie.pl/images/stories/res/um/pp/strategia-po-zarzadzcie-25-06.pdf>.

¹⁷ L. Woźniak, T. Pasterz, M. Cierpień-Wolan, B. Trala, K. Drozd, S. Dziedzic, M. Woźniak, A. Sobkowiak, *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2005-2013*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, Rzeszów 2004, s. 13.

4. THE CONCEPT OF QUALITY OF LIFE IN THE SCIENTIFIC LITERATURE AND RESEARCH

The main objective of sustainable development is the high quality of life. In the literature, the concept of standard of living and quality of life, are often used interchangeably. The difference between these two terms was shown by Finnish sociologist Allardt, who assumed that the standard of living is related to material needs (ownership), and quality of life is coherent with immaterial needs (feeling and existence)¹⁸.

Quality of life is an interdisciplinary term, which is of interest to researchers in the field of psychology, medicine, sociology, philosophy and the social economy. The literature offers plurality of definitions of quality of life. According to Kane "(...) for some it is a very broad term, meaning almost everything except the information about the death of individuals, for others it is only certain elements of life, and some emphasize the social and psychological aspects of quality of life"¹⁹.

The concept of quality of life has gradually evolved. Originally it meant a good life for the purposes of consumer - "have", then covered the area "to be". The effect of these changes was to assess the need for new criteria of quality of life like health, education, etc.²⁰. In the first half of the twentieth century, economic considerations focused on growth, development and prosperity of society. Quality of life was understood as a sociological category. The concept of quality of life began to be used in many areas in the 50s of the twentieth century. In the following decades, this term was used in the research of the level of satisfaction of basic needs. The 70s of the twentieth century initiated the process to determine the quality of life for the sociological, psychological and medical measurements. In that time the interrelationships occurring between quality of life and way of life, a sense of well-being, satisfaction of the conditions and capabilities to meet the needs were analyzed²¹. In 1972, Dalkey and Rourke formulated one of the first definition, which assumed that the quality of life consists of two elements: life satisfaction and happiness²². Thus quality of life concept is a complex category, which consists of many elements²³:

- the environment,
- wealth understood as access to education, culture and possessions,
- health,
- safety,
- sense of belonging to the community.

¹⁸ M. Dąbrowa, *Study in standard of living-methodology of structure of selected indicators*, The Małopolska School of Economics in Tarnów Research Papers Collection, 2011, ISSUE 1/2011, p.69.

¹⁹ R. A. Kane, *Quality of life* [in:] L. Breslow (eds.), *Encyclopaedia of Public Health* vol. 3, New York 2002, Macmillan Reference USA, p. 1003.

²⁰ SR. Cohen, *Existential Well-Being is an Important Determinant of Quality of Life*, *Cancer* 1996, 77(3), p. 1, cyt. Za D. Kochman, *Jakość życia. Analiza teoretyczna, Praca Poglądowa*, *Zdrowie publiczne* 2001, 117(2) s. 242.

²¹ D. Rybczyńska, *Jakość życia pokolenia wstępującego*, Wydawnictwo WSP, Zielona Góra 1995, s. 16.

²² N. C. Dalkey, D. L. Rourke, *The Delphi procedure and rating quality of life factors*, Univ. California LA 1972.

²³ J. Kusterka, *Jakość życia w aspekcie wybranych wskaźników ekorozwoju*, [w:] J. Tomczyk-Tołkarz (red.), *Jakość życia w perspektywie nauk humanistycznych, ekonomicznych i ekologii*, Akademia Ekonomiczna we Wrocławiu, Jelenia Góra 1990, s. 190.

According to Slaby²⁴ quality of life "contains all the elements of human life that are associated with the fact of human existence, and feeling different emotional states, arising from the fact of having a family, colleagues, friends". Miluska describes the quality of life as a concept of focusing on the different perceptions of the phenomenon, presenting them as an important objective conditions of life, crucial for the people's needs, and subjective states that show the degree of fulfillment of these needs²⁵.

An interesting approach presents Borys which describes the seven typologies of quality of life²⁶:

1. Evaluating and unevaluating quality of life.

Evaluating quality of life, answers the question "what is the assessment of life", and unevaluating quality focuses on the question "what is life".

2. Global and reduced quality of life.

Global refers to all areas of quality of life (physical, mental and spiritual). Reduced quality of life or partial, limited to a sphere of life.

3. Objective and subjective quality of life.

Objective quality of life issues with economic activity, the amount of income, housing conditions, children's education, insurance, etc. Subjective quality of life is the satisfaction of needs and includes the assessment of the material living standards, mental and physical health, happiness, empathy, unconditional love, etc.

4. Individual and collective quality of life.

The concept of individual quality of life concerns in the various spheres of human life. The collective quality of life is understood as a generalized effect of all surveys made on quality of life.

5. Direct and indirect quality of life.

Direct quality of life is determined on the basis of test. Indirect quality of life is defined mainly on the basis of observation of data statistics.

6. Sustainable and unsustainable quality of life.

Sustainable quality of life is described as a balance between "have", "be" or "have", "be" and "love". Unsustainable is a result of the change of sign of correlation from positive to negative, between objective and subjective quality.

7. Axiological quality of life.

The method of assessing the quality of life is determined by the value system.

The primary goal of the modern concept of socio-economic development is to improve the quality of life, and to reduce the large differences in material and social circumstances of different groups of the society. In the report, "Social Diagnosis. Conditions and Quality of Life of Poles"²⁷ the authors presented the results of the quality of life research of different socio-demographic groups. The measurement of quality of life has been made by a general indicators of quality of life, which take into account:

- Social capital, understood as an activity for the local community,
- Physical, mental and social development,

²⁴ T. Slaby, *Poziom życia, jakość życia*, Wiadomości statystyczne, 1990, no. 6, s. 8.

²⁵ J. Miluska, *Stereotypy i uprzedzenia jako determinanty jakości życia kobiet*, Ruch Prawny, Ekonomiczny i Socjologiczny, 1993, no. 4, s. 145.

²⁶ T. Borys, *Propozycje siedmiu typologii jakości życia*, Prace naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Gospodarka a Środowisko, Nr 22, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Wrocław 2008, s. 126-133.

²⁷ J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza społeczna 2011, Warunki i jakość życia Polaków, Raport*, Rada Monitoringu społecznego, Warszawa 2011, s. 356.

- The level of civilization,
- Material well-being,
- Life stress,
- Pathology.

The results of research show that, since the Polish access to the European Union in 2004, there was an increase in quality of life of people living in the largest cities in the age 25 - 34 years. However, quality of life undergo deterioration of the oldest and the least educated. Improving the quality of life of Poles occurs not at the expense of others but with others. The results also indicate that the quality of life index was higher for men than for women. Differences in quality of life for both sexes is conditioned by age. Another factor influencing the quality of life is education. Higher education weakens the effect of age on quality of life. The study also highlighted the relationship existing between the quality of life, education and socio-professional status. In the examined group of pensioners and the unemployed, life is better among those with higher education. Another element which determine the quality of life is sex. Among the unemployed, economically inactive and pensioners, the quality of life of women is much higher than of men. The opposite trend prevails among a group of public sector employees and pensioners. According to the authors, the quality of life understood as the good life, not only concerns objective standards (wealth, health, respect), but also the happiness of life²⁸.

Results of the research made by the Central Statistical Office conducted in 2013, where the object of the study was subjective side of quality of life, shows that the most important aspects of life that is shaping the overall level of satisfaction is the family situation and health status²⁹. Important for the quality of life was also the intensity of contacts with other people, with people outside their own household. No or limited number of contacts was indicated as an important factor that may lead to social isolation, and thus affect the growth of the degree of dissatisfaction with life. The basic measure of the subjective (perceived) quality of life was assumed as a rate of satisfaction with life in general. This survey shows that 74% of people in age of 16 years and more are satisfied with their lives.

Among the important factors affecting life satisfaction, mental health, being with someone in a relationship and frequency of contact with other people were included. According to the respondents who had satisfied the basic needs, little impact on quality of life (in comparison with other factors) had financial situation. From among three relevant aspects of financial situation such as income, living conditions and the budgetary situation of the household, the most important influence on the level of satisfaction had life conditions, and the least important current financial situation³⁰.

Another element that shapes the quality of life is the ability to cope with life, so-called resourcefulness in life. The main factors affecting the resourcefulness in life may include³¹:

- Relational capital - relationships with the environment.
- Experimental capital - "baggage" of all life experiences relating to the ability to learn.

---

²⁸ J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza społeczna 2011, Warunki i jakość życia Polaków, Raport*, Rada Monitoringu społecznego, Warszawa 2011, s. 373.

²⁹ *Jakość życia, kapitał społeczny, ubóstwo i wykluczenie społeczne w Polsce*, Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia, Urząd Statystyczny w Łodzi, Warszawa 2013, s. 33.

³⁰ *Ibidem*, p. 33.

³¹ M. Nowicki (red.), A. Hildebrandt, P. Susmarski, M. Tarkowski, W. Woźniak, *Atlas jakości życia w województwie pomorskim II edycja*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2012, s. 24.

- Knowledge capital - everything that man has learned, and what will help him in the process of coping with life.

In the era of globalization the impact of the classical factors of production: land, labor and capital to create economic development has decreased. In times of "knowledge economy" the importance of social capital is growing (knowledge, creativity, interpersonal relationships), and the determinant of success is the quality of life and its components like education, health, the environment, culture, recreation and security³².

Another area which has strongly affected the quality of life is the economy. The most important elements of the quality of life in the economy are work and satisfaction in the work, income and unemployment. Jobs indirectly affect both the community development and economic growth. The increase in the number of people working in the region has a positive effect on the overall quality of life and the attractiveness of the settlement of the area³³. The income allows to realize the needs, especially those related to the sense of security and self-realization.

Economic development enriched with qualitative factors such as social, natural and health is crucial to improve the quality of life. High impact on the assessment of life satisfaction and happiness has the state of human health. A common phenomenon is that negative impact on the quality of life have serious and chronic diseases. Diseases can affect the quality of life simultaneously for many levels. People suffering from a serious disease, often during treatment have to deal with the side effects such as physical, psychological, and sociological³⁴. However, there are cases where long-term illness can have a positive impact on the current quality of life. It is noticeable, especially when the sick person shall reevaluate the accepted system of values, which can help to find the meaning of life. The health status shapes the quality of life in a direct way, affecting the achievement of satisfaction with life, relationships and education. Factors which influence health status can be classified into four groups³⁵:

- biology and genetics;
- the health care system;
- behavior and lifestyles;
- environment (housing conditions, working conditions, spatial order, the attractiveness of the landscape, the availability of recreation areas, cleanliness of the components of the environment).

With increasing age of people, the effect of biological factors on the formation of health also increase. The importance of the economic environment for health is mainly related to the availability and security of work, salary levels, the balance between free time and work time, adjustment the type of work to person's competence and aspiration.

Fundamental importance to quality of life, now and in the future, has the local surroundings including the environment, technical infrastructure, availability of

---

³² *Ibidem*, s. 15.

³³ M. Nowicki (red.), A. Hildebrandt, P. Susmarski, M. Tarkowski, W. Woźniak, *Atrakcyjność inwestycyjna województw i podregionów Polski*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2012, s. 41.

³⁴ J. Trzebiatowski, *Jakość życia w perspektywie nauk społecznych i medycznych-systematyzacja ujęć definicyjnych*, *Hygeia Public Health*, 2011, 46(1), s. 6.

³⁵ M. Nowicki (red.), A. Hildebrandt, P. Susmarski, M. Tarkowski, W. Woźniak, *Atlas jakości życia w województwie pomorskim II edycja*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2012, s. 40.

transportation, housing, culture and recreation³⁶. Local governments can promote local development through the proper management of space (preparation of spatial plans), tax and investment policy (stable optimal use of fiscal policy) and infrastructure. European Union policy on the environment is to provide the same level of protection in all EU countries, while taking into account local conditions and the need to strike a balance between protecting the environment and preserving the competitiveness of companies in the global market.

5. THE RELATIONSHIP OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND THE CONCEPT OF QUALITY OF LIFE IN PODKARPACIE PROVINCE

An interesting example of the connection between sustainable development strategy and the concept of quality of life in Poland is the Cluster Quality of Life "Podkarpacie Country", established in June 2012. The idea of this cluster has born 2 years ago after Innovations Forum, where representatives of the world of science, members of local governments and businessmen discussed about the main factor that distinguished Podkarpackie region among other regions in Poland. It was concluded that this factor is undoubtedly the high quality of life. This was the first step followed by the establishment of the association called The Life Quality Cluster "Podkarpacie Country" and the recognition of this sector as smart specialization in the region, next to the Aviation Valley.

Podkarpackie Province was created on 1 January 1999, from the merger of the former provinces of Rzeszów, Przemyśl and Krosno, and the inclusion of the area of Tarnobrzeg and Tarnów. The region is located in the south-east part of Poland, covering an area of 17,900 sq m, which is 5 % of total country area, bordering with two countries: Ukraine from the east and Slovakia from the south. The province has an agricultural, industrial and touristic character and it is inhabited by 2 131 368 people which is about 5.5% of the total Polish population³⁷. The rural population consists of 1 259 466 people (59% of the total region population), while urban 871 902 people or 41% of the total population (the national rate shapes at the level of 61.8%).

The Region is considered in the country as the one of the poorest in the Poland. As the last research command, made by the Central Statistical Office, Podkarpackie province is distinguished by low wealth and a difficult financial situation of inhabitants. It occupies the last place among all the provinces in terms of GDP per capita, urbanization rate and unemployment. Additionally, it occupies one of the last place in terms of the amount o remuneration.

However, despite the difficult economic situation, many accepted indicators of quality of life, especially healthy, environmental and social, place him in a very high position. First of all, according to the research made by Central Statistical Office in 2012, here people live longest. The average age of residents is the highest in the country and amounts to 82.1 years for women and 74.3 years for men. Average for Polish is respectively 81 and 72.7 years, while the lowest rate is in Łódzkie Province, where the figures are 79.8 years for women and 70.6 years for men. Significant impact on life expectancy has the environmental and climatic conditions as well as social relations (there has been a very low divorce rate, compared to the national average). Secondly, the crime rate is the lowest in the country and it is maintained at the level of 1700 crimes per year, while the average for the

---

³⁶ European Environment Agency Report, *Ensuring quality of life Europe's cities and towns, Tackling the environmental challenges driven by European and global change*, Brussels 2009, no. 5, p. 13.

³⁷ Statistical Yearbook of Poland, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2013.

country is twice superior. Thirdly, the region has one of the highest birth rate on the level of 1.4, while the eight from sixteen provinces in Poland has a negative birth rate, and the average for Poland is 0.3. It is proper to note that in Mazowieckie Province, where the GDP per capita is the highest in Poland, birth rate is merely on the level of 0.8. Moreover, it is worth to underline that Podkarpackie Region has the highest number of students in relation to the population – they constitute 30% of the whole local population. This classified Podkarpackie Region in the first place in the whole European Union.

The most important asset of Podkarpackie Region is the concentration of industrial companies that have invested in innovation – this rate is higher than 36% and puts the region in the first place in the whole country. Podkarpackie Region has the strongest concentration of modern aerospace industry in Central Europe, scientific research centers and educational and training facilities - it is the location for the most advanced industrial cluster in Poland "Aviation Valley", which develops and fulfills aerospace projects. Although the Aviation Valley is growing rapidly contributing to thousands of high-tech job posts, the traditional values of inhabitants still have a vast impact. High work ethics, good education system, focusing on tradition and the use of owned resources make the region more and more competitive.

A very large impact on the character of the region has also the environment. Undoubtedly, this is due to the nature untouched by human hand, and vast expanses of protected areas. Almost 45% of the region's area is protected. Among them, there are two national parks: Magurski and Bieszczadzki, 94 nature reserves, 7 landscape parks and many more protected landscape areas. In addition to the nature, the region can boast of a variety of historic monuments, both religious and secular. Touristic routes cut across the length and breadth of the region, presenting temples, palaces and mansions. These unique qualities make it one of the most attractive tourist destinations in the country. Furthermore, according to data from the Central Statistical Office 2011, in terms of air pollution emitted by industrial sources, Podkarpackie region takes annually one of the last places in the country³⁸. Undoubtedly, this is one of the key factors by which the region is considered as the ecologically cleanest in Poland. Moreover, because of the great importance of the environment in the region, local authorities support the initiatives of residents and private companies to contribute environmental protection to their investments. Podkarpackie community is keen to take part in projects creating alternative energy sources such as wind and solar. The proportion of renewable energy sources increases year by year, which results in a vast number of investments in this area. However, even the latest technical solutions for energy acquiring from renewable sources, and excellent water treatment will not bring results if these activities do not connect to the environmental education of residents. Therefore, it is appreciated the role of local authorities to make an effort to educate the inhabitants in order to raise awareness on environmental issues and help them to take advantage of the proposed solutions concerning the environmental protection.

Podkarpackie Region is also a bastion of healthy food, produced in accordance with organic certification. It occupies currently the second place in Poland in terms of the area of all organic farms and third place in terms of the number of these farms. The region belongs to the Organic Food Valley Cluster, which promotes and develops organic food production in Eastern Poland, and it is the first association of this kind in the country.

---

³⁸ Report on the State of the Environment in Subcarpathian Province, The Provincial Inspectorate for Environmental Protection in Rzeszów,
http://www.wios.rzeszow.pl/pl/1,60,170,475/2/1046//raport_za_rok_2011.html

These examples are the major factors that place Podkarpackie Region in such high position due to quality of life. This unique surroundings have created an opportunity for growth of sustainable tourism, health recovery sector and green technology industry, which are the main goals of Life Quality Cluster “Podkarpackie Country”.

6. LIFE QUALITY CLUSTER “PODKARPACIE COUNTRY” AS AN EXAMPLE OF THE IMPLEMENTATION OF THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Life Quality Cluster „Podkarpackie Country” relies on beautiful nature with the multicultural tradition of the region and next to the Aviation Valley, it is becoming an important element of regional sustainable development. According to the Statute of the association, the cluster includes the following areas which affect the quality of life in the region³⁹:

- Medicine - this area includes both basic health care as well as specialized, dentistry, aesthetic medicine and rehabilitation, including the elderly.
- Tourism - this area consists of the services offered by the hotels, guesthouses, restaurants and open-air museums, architectural and historical objects and travel agencies.
- Agrotourism and organic food -this area consists of Agrotouristic farms, that offers the opportunity to spend leisure time with nature, and the organic food producers offering their products in direct sales, as well as through retail chains.
- Culture and entertainment - this area includes cinemas, theaters, music clubs, museums, and different kinds of school (like dance school, music school, acting school etc.)
- Sports and fitness – this area consists of sports clubs, swimming pools and centers providing services in the field of wellness – beauty spa, massage therapists, hairdressing, fitness clubs.

The main goal of The Life Quality Cluster is to build the brand of the region in a modern, scientific, organized and developed way using the experience, contacts and owned resources. This is the strategic purpose of the association, which is supposed to be achieved through the following activities⁴⁰:

- Supporting for businesses, especially SMEs, in the health and leisure sectors.
- Attracting domestic and foreign investors to build their presence in the Podkarpackie Region.
- Developing of cooperation between business and universities in the field of quality of life.
- Promoting quality of life sector as a smart specialization in the region, next to the aerospace industry and IT sector.
- Encouraging and supporting businesses in implementing new technologies and solutions which are environmentally friendly.
- Improving the qualifications of personnel necessary for the development of the region.

---

³⁹ Statute of Association Life Quality Cluster Podkarpackie Country (in Polish), <http://www.krainapodkarpacie.pl/en/about-us/statute>

⁴⁰ Statute of Association Life Quality Cluster Podkarpackie Country (in Polish), <http://www.krainapodkarpacie.pl/en/about-us/statute>

- Adapting the education system to the needs of entrepreneurs and investors in the sector of quality life.

Despite the fact that the cluster "Podkarpacie Country" exists only for one year, we can already indicate some initiatives taken by the association which affect sustainable development of the region. Undoubtedly they are compatible with the main aims of the association, which are sustainable tourism, health recovery and green technology. Below we present three major projects by which the Cluster shows its impact on development of the Life Quality sector in south-eastern Poland.

Senior Village

The aging of the population is widespread, both in Poland and other EU countries. Resources of population in the pre-working age are reduced, which over the next few years could lead to a reduction of potential labor resources and population growth in the retirement age. The effect of these changes is the need for continuous development of the social infrastructure (hospitals, rest homes, nursing homes) for the elderly⁴¹.

To meet the problem of aging population, the first joint project of the Life Quality Cluster "Podkarpacie Country" refers to the plan of building the village for people who will want to live in an active way on the retirement. The idea of the so-called "Senior Village" is famous in the world, including Germany, the Great Britain and the United States, but this is the first project of this kind in Poland. The village will be located in the vicinity of Głogów Malopolski, which is characterized by high natural and landscape values.

Taking into account the results of studies showing that aging is largely dependent on the way and living conditions, the project of "Senior Village" includes, in addition to the residential complex, also recreational complex. The members of the cluster in the IT area, to increase the sense of psychological safety of people living in the village, will design in houses the special electronic monitoring systems. In the construction of buildings in the village, the cluster will use the potential of members gathered in the technology group. All facilities will be designed for older people, often with mobility problems, vision, hearing and memory. The houses will be built using modern sustainable solutions, both technological and material. Such solutions, through the use of alternative energy sources and green building materials will affect not only on decrease of operating costs but the buildings will contribute to the comfort of older people.

Another issue that occurs with aging are diseases, and the limitation of mobility. The solution to this problem will be in the consideration of the members focused in the medical group. Entities associated with medicine will take care of the patient – the villager, in an interdisciplinary way assuring prevention, treatment, rehabilitation, and various therapies.

The biggest problem of the elderly is loneliness and lack of meaning in life. Those who decide to live in the "Senior Village" will be staying in an environment of pensioners, making it much easier to establish contacts and relationships. More and more older people, maintain intellectual and physical capabilities. Activity has a positive effect on improving the quality of life and mental as well as physical condition. Support for activities will be provided by the members of the Cluster associated in touristic area, by offering services in the field of recreation, health improvement and wellness. Additional, they will guarantee the ability to make use of existing sports facilities including tennis courts and golf fields.

The village is designed in such way that people do not feel alone and to ensure the maximum flexibility, convenience and a wide range of recreational activities at the same

---

⁴¹ D. Celińska-Janowicz, A. Miszczuk, A. Płoszaj, M. Smełkowski, *Raporty i analizy EUROREG 5/2010*, Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych EUROREG, Warszawa 2010, s. 5.

time. The village is an alternative to the currently existing nursing homes, where pensioners will be able to begin a new phase in their life, focusing on the health and better adaptation to the changes associated with aging.

Medical Tourism

Another project proposed by the Life Quality Cluster "Podkarpacie Country" is sustainable tourism and classified in the health sector - medical tourism. An opportunity for the development of medical tourism is the freedom to receive healthcare in the European Union guaranteed by the Directive of the European Parliament and of the Council 2011/24/EU of 9 March 2011⁴².

The European tourism industry is faced with the need of adaptation to social changes and restrictions that result from the current structure of the sector, its nature and the socio-economic development. One of the major social change is a continuous increase of the group of people over 65 years. In 2020 the group will constitute 20% of the total population⁴³. People included to this social group are characterized by both the free time and purchasing power, but due to their specific requirements, they need some adjustment from the part of the sector.

Due to increase of life expectancy and health consciousness of society, there is a high probability that the choice of purpose of journey, where people are going to spend their leisure time, will be considered for the health aspects. This results in the growth of popularity of tour packages to offering active recreation, wellness and the possibility of using high quality medical services.

Podkarpackie Region due to the tourist attractions and the natural environment is seen as a region attractive to this kind of visitors. Observing the emerging new trends in tourism related to the development of medical tourism, Cluster "Podkarpacie Country" in cooperation with the National Center for Research and Development is developing the project, which purpose is to identify the strengths, interest, necessary investments, changes and improvements in infrastructure and tourism development strategy for individual provinces and the whole region. According to the Coordinator of the Life Quality Cluster⁴⁴, the first strategy (pilot project) will be developed for the communities included in the Dynowskie Foothills. This model strategy can be duplicated in other lands of Podkarpackie Region. The next step which the cluster intends to establish is the cooperation with Austria, Germany and Scandinavia, where medical tourism is very popular. Activities taken by the cluster, seek to develop an attractive and professional tourist offer that will encourage foreign tourists to benefit from medical services and activities offered by the Podkarpackie Province. The structures of the Cluster "Podkarpacie Country" include representatives from sectors forming quality of life: travel, sports, medical, cultural, hotel industry and catering. Cluster members of the medical sector, will be offering medical services on a global level, including ophthalmology, aesthetic medicine, dentistry and orthopedics.

Members of the cluster focusing on the basic business activity, often do not have time for their promotional activities. Promotion activities on the tourism market, require both a large number of fixed-stakeholder cooperation and good communication system. Another

⁴² Dyrektywa 2011/24/UE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 9 marca 2011 r. w sprawie stosowania praw pacjentów w trans granicznej opiece zdrowotnej, Dz. U. L 88 z 4.4.2011, s. 45-65.

⁴³ B. Walas (red.), A. Cichońska, T. Buczek, D. Zientarska, M. Nalazek, K. Celuch, *Marketingowa Strategia Polski w Sektorze Turystyki na lata 2012-2020. Aktualizacja dokumentu z 2008 r.*, Polska Organizacja Turystyczna, 2011, s. 18-19.

⁴⁴ Po 'Dolinie Lotniczej' czas na „Krajinę Podkarpacie”, VIP B&S, wrzesień-październik 2012, s. 73.

action taken by the Cluster "Podkarpacie Country" will be conducting joint marketing activities, aimed at increasing the competitiveness of the medical tourism compatible with the principles of sustainable development. Considering that one of the key issues discussed in the public forum, facing the medical tourism industry, is the lack of reliable information about the quality of medical services in another country, marketing activities undertaken by the cluster should be considered as significant.

Green building

In the era of the maximum usage of energy from non-renewable sources, humanity became aware of the possibility of exhaustion of fossil fuels in the coming decades. That is why more and more stringent emissions standards were the reason for the emergence of new technologies acquiring renewable energy. In addition to generating energy from the sun, the most common source of power are wind turbines. However, there is also a possibility to use of geothermal waterways and biomass.

Polish temperate climate and geographical location of the Podkarpackie Region promotes the use of modern energy – efficient technology in the single and multi-family construction. Sunlight and the high number of sunny days in the region (the biggest in country) ensure the acquisition and processing of renewable energy in the form of solar radiation for heating and electricity generation (photovoltaic).

Growing popularity of energy-efficient construction is a perfect example of how technology can be combine with environmental protection⁴⁵. This is especially important for the Podkarpackie Region, which not only has more and more strongly developing industrial sector, but also a large extent of areas that are the basis for ecosystems. Therefore, sustainable development and human interaction with nature is the embodiment of the philosophy of the Life Quality Cluster.

The dynamic development of the surroundings of Podkarpackie Region and the creation of new housing construction is a great testing ground for new technologies. Therefore, due to the current economy situation, the cluster, for the correct development of the region, brings together the most important companies in the construction industry dealing with green technology to develop the appropriate public space and equip it with high-quality energy-saving solutions.

The aim of the cluster is not only to build energy-efficient buildings. Building objects should also refer to the tradition and culture of the region. Due to the nature of the region, their architecture cannot be accidental. The rich past of the region, which struggled with powerful history cannot be forgotten.

Podkarpackie Region is always referring to natural building materials as exemplified by wooden churches included in the list of UNESCO monuments. A passion for natural materials can result from the turbulent history of the region (poor financial situation over the years), however, the usage of natural materials can become a symbol of modern and green building.

7. CONCLUSIONS

The article demonstrates that Life Quality Cluster "Podkarpacie Country" takes deliberate actions which fit within the concept of sustainable development. Implemented cluster projects effect on the economic development of the Carpathian region. The use of

---

⁴⁵ S. Wall, *Potrzeba zrównoważonego budownictwa w Polsce i w Europie*, Instytut Techniki Budowlanej, Warszawa 2011, www.zb.itb.pl/publikacje/budownictwo-zrownowazone-harmonizacja-wymagan-i-metody-oceny accessed 22.08.2013.

innovative but green solutions, is consistent with the model of care for the environment. The concern for human health and future of older people improves the quality of life for residents in south-eastern Poland. The goals pursued by the cluster are part of the foundation of the EU, national and regional development policies.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Bettley A., Burnley S., *Towards Sustainable Operations Management. Integrating Sustainability Management into Operations Management. Strategies and Practices*, Springer Link, 2008, (http://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-1-84800-131-2_53#page-1 accessed 01.08.2013).
- [2] Borys T. (red.), *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Warszawa-Białystok 2005.
- [3] Borys T., *Propozycje siedmiu typologii jakości życia*, Prace naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Gospodarka a Środowisko, Nr 22, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Wrocław 2008.
- [4] *Carpathian Region Development Strategy for the period 2000 – 2006*, Rzeszów 2000, (www.wrota.podkarpackie.pl/pl/bip/wojewodztwo-podkarpackie/strategia/strategia1 accessed 31.07.2013).
- [5] *Carpathian Region Development Strategy for the period 2007 - 2020*, Rzeszów 2006, (www.wrota.podkarpackie.pl/res/bip/um/pp/strategia_rozwoju_woj._podkarpackiego_2007_2020.p accessed 31.07.2013).
- [6] *Carpathian Region Development Strategy for the years 2007-2020. Update for the period 2013-2020. The project*, Rzeszów, June 2013 (www.si.podkarpackie.pl/images/stories/res/um/pp/strategia-po-zarzadzcie-25-06.pdf accessed 31.07.2013).
- [7] Celińska – Janowicz D., Miszczuk A., Płoszaj A., Smętkowski M., *Raporty i analizy EUROREG 5/2010*, Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych EUROREG, Warszawa 2010.
- [8] *Concise Statistical Yearbook of Poland*, Central Statistical Office, Warsaw 2013.
- [9] Cohen SR., *Existential Well-Being is an Important Determinant of Quality of Life*, Cancer 1996, 77(3), p. 1, cyt. za D. Kochman, *Jakość życia. Analiza teoretyczna, Praca Poglądowa*, Zdrowie publiczne 2001, 117 (2).
- [10] Czapiński J., Panek T. (red.), *Diagnoza społeczna 2011, Warunki i jakość życia Polaków, Raport*, Rada Monitoringu społecznego, Warszawa 2011.
- [11] Dalkey N. C., Rourke D. L., *The Delphi procedure and rating quality of life factors*, Univ. California LA 1972.
- [12] Dąbrowa M., *Study in standard of living-methodology of structure of selected indicators*, The Małopolska School of Economics in Tarnów Research Papers Collection, ISSUE 1/2011, 2011.
- [13] *Diagnoza sytuacji społeczno – gospodarczej województwa podkarpackiego. Aktualizacja Strategii Rozwoju Województwa Podkarpackiego na lata 2007-2013*, Regionalne Obserwatorium Terytorialne, Monitoruj Podkarpackie, Rzeszów 2013, (<http://monitoruj.podkarpackie.pl/assets/files/bazawiedzy/01.1%20Strategia%20w>

- ojew% C3% B3 dztwa/Diagnoza% 2027% 20marzec% 202013% 20ostateczna% 20do % 20druku.pdf, accessed 29 August 2013).
- [14] *Dyrektywa 2011/24/UE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 9 marca 2011 r. w sprawie stosowania praw pacjentów w transgranicznej opiece zdrowotnej*, Dz. U. L 88 z 4.4.2011.
- [15] *European Environment Agency Report, Ensuring quality of life Europe's cities and towns, Tackling the environmental challenges driven by European and global change*, Brussels 2009.
- [16] *Informacja o stanie i strukturze bezrobocia w województwie podkarpackim w czerwcu 2013 r.*, (http://www.wup-rzeszow.pl/files/288_czerwiec_2013.pdf, accessed 29 August 2013).
- [17] *Jakość życia, kapitał społeczny, ubóstwo i wykluczenie społeczne w Polsce*, Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia, Urząd Statystyczny w Łodzi, Warszawa 2013.
- [18] Jansen L., *The Challenge of Sustainable development*, Journal of Cleaner Production, 11 (3), 2003.
- [19] Kane R. A., 'Quality of life' [in:] L. Breslow (eds.), *Encyclopaedia of Public Health vol.3*, Macmillan Reference USA, New York 2002.
- [20] Kusterka J., *Jakość życia w aspekcie wybranych wskaźników ekorozwoju*, [w:] Tomczyk-Tołkarz J. (red.), *Jakość życia w perspektywie nauk humanistycznych, ekonomicznych i ekologii*, Akademia Ekonomiczna we Wrocławiu, Jelenia Góra 2003.
- [21] Miluska J., *Stereotypy i uprzedzenia jako determinanty jakości życia kobiet*, Ruch Prawny, Ekonomiczny i Socjologiczny, no. 4, 1993.
- [22] Nowicki M. (red.), Hildebrandt A., Susmarski P., Tarkowski M., Woźniak W., *Atlas jakości życia w województwie pomorskim II edycja*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2012.
- [23] Nowicki M. (red.), Hildebrandt A., Susmarski P., Tarkowski M., Woźniak W., *Atrakcyjność inwestycyjna województw i podregionów Polski*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2012.
- [24] Ortega-Argiles R., *Economic Transformation Strategies. Smart Specialisation Case Study*, Smart Specialisation Platform, 2012, (http://s3platform.jrc.ec.europa.eu/c/document_library/get_file?uuid=1f05532a-9ab5-4324-8eeb-4acb7b72e17f&groupId=10157 accessed 10.08.2013).
- [25] *Polish Sustainable Development Strategy 2025*, the Ministry of Environment, Warsaw 1999.
- [26] *Report on the State of the Environment in Subcarpathian Province*, The Provincial Inspectorate for Environmental Protection in Rzeszow, (http://www.wios.rzeszow.pl/pl/1,60,170,475/2/1046//raport_za_rok_2011.html accessed 21.08.2013).
- [27] Rybczyńska D., *Jakość życia pokolenia wstępującego*, Wyd. WSP, Zielona Góra 1995.
- [28] *Statute of the Association Life Quality Cluster Podkarpacie Country* (in Polish), (<http://www.krainapodkarpacie.pl/en/about-us/statute> accessed 21.08.2013).
- [29] Słaby T., *Poziom życia, jakość życia*, Wiadomości statystyczne, 1990.
- [30] *Towards a global partnership for sustainable development, Eurolex-Acess to European Union Law*, Brussels 13.2.2002, ([www. http://eur-](http://eur-)

- lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52002DC0082:EN:NOT accessed 14.08.2013).
- [31] Trzebiatowski J., *Jakość życia w perspektywie nauk społecznych i medycznych – systematyzacja ujęć definicyjnych*, Hygeia Public Health, 46(1), 2011.
- [32] Walas B. (red.), Cichońska A., Buczek T., Zientarska D., Nalazek M., Celuch K., *Marketingowa Strategia Polski w Sektorze Turystyki na lata 2012-2020. Aktualizacja dokumentu z 2008 r.*, Polska Organizacja Turystyczna, 2011.
- [33] Wall S., *Potrzeba zrównoważonego budownictwa w Polsce i w Europie*, Instytut Techniki Budowlanej, Warszawa, 2011, (www.zb.itb.pl/publikacje/budownictwo-zrownowazone-harmonizacja-wymagan-i-metody-oceny accessed 22.08.2013).
- [34] *World Commission on Environment and Development, Our Common future*, 1987, (www.un-documents.net/wced.ocf.htm accessed 29.07.2013).
- [35] Woźniak L., Pasterz T., Cierpiął – Wolan M., Trala B., Drozd K., Dziedzic S., Woźniak M., Sobkowiak A., *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2005 – 2013*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, Rzeszów 2004.
- [36] VIP B&S, *Po „Dolinie Lotniczej” czas na „Krainę Podkarpacie”*, wrzesień – październik 2012.
- [37] Ziółkowski B., *Foresight w strategicznym rozwoju ekoinnowacji regionu – pierwsze doświadczenia Polski*, Wydawnictwo i Drukarnia Diecezji Rzeszowskiej, Rzeszów 2009.

KLASTER JAKOŚCI ŻYCIA “DOLINA PODKARPACIA” JAKO PRZYKŁAD WDRAŻANIA STRATEGII ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU W POLSCE POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ

Koncepcja Zrównoważonego Rozwoju staje się ważnym zagadnieniem dla wielu regionów i organizacji na całym świecie. Idea ta, najsilniej rozwinęła się w ciągu ostatniej dekady przede wszystkim dzięki rozwojowi i popularyzacji zarządzania strategicznego mającego istotny wpływ na decyzje podejmowane w procesie zarządzania. Również regiony poszczególnych państw czerpią z tej idei po to aby uwzględnić w swojej - regionalnej strategii tak ważny w dzisiejszych czasach, proces zmian społecznych, gospodarczych czy ekologicznych, zapewniając równowagę między zyskami i kosztami rozwoju w perspektywie przyszłych pokoleń.

Doskonałym przykładem wdrożenia koncepcji Zrównoważonego Rozwoju w Polsce Południowo- Wschodniej jest Klaster Jakości Życia „Dolina Podkarpacia”. U podstaw działania klastra, początkowo zakładano przede wszystkim, stworzenie odpowiednich warunków dla rozwoju i wzrostu tej części kraju, jednak szybko okazało się, że stał się on doskonałym rozwiązaniem i odpowiedzią na naciski oraz obawy płynące ze strony społeczeństwa dotyczące zrównoważonego wzrostu i ochrony środowiska naturalnego. Wyjątkowe otoczenie Województwa Podkarpackiego oraz jego walory przyrodnicze stworzyły odpowiednie warunki i szanse dla rozwoju m. in. zrównoważonej turystyki, sektora ochrony zdrowia oraz budownictwa energooszczędnego.

Artykuł dowodzi, że Klaster Jakości Życia "Dolina Podkarpacia", wraz ze swoimi inicjatywami spełnia założenia Strategii Rozwoju Regionalnego. Projekty wdrażane przez klaster, takie jak Wioska Seniora, Turystyka Medyczna czy Budownictwo Pasywne, opisane przez autorów, przyczyniają się do promowania koncepcji jakości życia, która nierozzerwalnie łączy się z zasadą zrównoważonego rozwoju. Klaster Jakości Życia "Dolina Podkarpacia" bez

wątpienia przyczynia się do promowania zrównoważonego rozwoju w Polsce Południowo-Wschodniej.

Słowa kluczowe: Zrównoważony rozwój, Strategia Rozwoju Regionalnego, jakość życia, Klaster Dolina Podkarpacia.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.32

Tekst złożono w redakcji: maj 2013

Przyjęto do druku: listopad 2013

Tetyana POYARKOVA¹

CRISIS SYNDROME OF MODERNIZATION: UKRAINIAN VARIANT

In this article the evolution of “crisis syndrome of modernization” concept is observed. The reasons of divergent understanding of modernization crises in Western and domestic political sciences are analyzed. In the article the necessity of the renewal of the notion «crisis syndrome of modernization» is grounded. The author proposes personal version of “crisis syndrome of modernization” which lets to distinguish crises – reasons for modernization and crises which occur as its result. Advantages of the proposed version of crisis syndrome of modernization are in possibilities 1) to fix the gradation of formation and development of system inconsistencies; 2) to take into consideration that multiplicity of political crises may be predetermined by the current scenario and also by unsolved problems of previous modernization projects. In this context, success criteria of Ukrainian modernization are changes in political consciousness because of activation of Ukrainian people self-organization, formation of national identification on the basis of moral and value consolidation of society, which in general lead to collective self-determination and creation of collective subject of political process. Unlike modern official opinion, which insists that modernization has taken place in Ukraine (in the form of “optimization” and “improvement”), we think that the last twenty years are defined by development of simplification scenario. This means, that several unsuccessful attempts of modernization in Ukraine have determined simultaneousness of multidirectional phenomena: degradation of industrial achievements, archaization – as return to the most viable system forms on the background of adoption of certain features of modern information society. In such coordinates crisis syndrome of modernization is not an episode in life of political system but gradual process, where qualitative manifestations and degree of political system damage depend on authorities’ activity, social conditions, demographic resources of certain political system and behavior of geopolitical environment.

Keywords: oligarchization, modernization, crisis syndrome of modernization, Ukraine.

“Crisis syndrome of modernization” concept (which combines interconnected crises of penetration, participation, identity, legitimacy and distribution) was introduced to scientific use by composite work “Crises and Sequences in Political Development” (1971) ed. by L. Binder². This seventh volume in series on political development sponsored the Committee on Comparative of politics of the Social Science Research Council – has never been republished and was fiercely critical just after the appearance. The notion “crisis syndrome of modernization” itself belongs to marginal in Western political science in contrast with the post-Soviet science, where it gained scientific ground and popularity.

---

¹ Dr Tetyana K. Poyarkova, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine, Kiev, Department of Political Science, Institute of Political Science and Law, e-mail:rosin13@ukr.net

² Crises and Sequences in Political Development. Ed. By L. Binder. Princeton 1971.

1. SPECIAL ASPECTS OF “CRISIS SYNDROME OF MODERNIZATION” CONCEPT APPEARANCE AND EVOLUTION

It is remarkable that “crisis syndrome of modernization” concept appeared as a compilation of problem aspects of modernization, singled out by each author of the publication on the basis of their own research topics and objectives. For example, L. Binder in his part “The Crises of Political Development” substantiated the necessity of expansion of the meaning of “modernization” concept, for this purpose he indicated “dependent” and “independent conditions of modernization”³. L. Binder connected modernization with unavoidable difficulties in spheres of: 1) identity (religious, ethnic, citizenship); 2) legitimacy (as an immanent resource of political system); 3) political participation of the elite and the masses; 4) separation between status and privileges; 5) management control; 6) grade of administrative embrace and legal expansion.

J. Coleman considered modernization as a process which (due to its compliance with imperative to reach political equity) promotes structural differentiation and increases system adaptation potential which means it (by definition) cannot be homotypic and conform to common rules⁴.

L. Pye focused on modernization as a search of balance by political system between opposite vectors of development – integration and universalization⁵. At this point of view, the basic problem of modernization to his mind was a conflict between political culture that stabilizes political system and ideological changes which justify the government. Crises (of identity and legitimacy) acquired the status of natural phenomena caused by the increase of political participation and also by emergence of different types of political behavior.

M. Weiner in his research of political participation as a cause and a consequence of political process crisis singled out several conditions on which the expansion of political participation assists modernization: activity, freedom of political demands articulation, voluntariness, legislative formation of rules of political elite selection⁶. Political participation generates crises only in case if it ruins the institutionalization of changes.

J. LaPalombara indicated that the success of modernization depends not only upon the peculiarities of separate political system but also upon its geographical position⁷. In his work he positioned the penetration crisis as the peak of accumulation of problems catalyzed by ambiguous character of changes, which on the one hand lead to

³ L. Binder, *The Crises of Political Development* in Leonard Binder et al. (eds) *Crises and Sequences in Political Development*, Princeton 1971, pp. 3-72.

⁴ J. S. Coleman, *The Development Syndrome: Differentiation – Equality – Capacity* in Leonard Binder et al. (eds) *Crises and sequences in political development*, Princeton 1971, pp. 73-100.

⁵ L. Pye, *Identity and the Political Culture*, in Leonard Binder et al. (eds) *Crises and Sequences of Political Development*, Princeton 1971, pp. 101-135; L. Pye, *The Legitimacy Crisis*, in Leonard Binder et al. (eds) *Crises and Sequences of Political Development*, Princeton 1971, pp. 136-158.

⁶ M. Weiner, *Political Participation: Crisis of the Political Process*, in Leonard Binder et al. (eds) *Crises and Sequences of Political Development*, Princeton 1971, pp. 159-204.

⁷ J. LaPalombara, *Penetration: A Crisis of Governmental Capacity*, in Leonard Binder et al. (eds) *Crises and Sequences of Political Development*, Princeton 1971, pp. 205-282.

democratization, but on the other hand they mark transfer to the new production relations and change of basic values.

In the final chapter S. Verba presents to discuss problem areas, reserving crisis for a problem in the area which requires institution innovation for a government to handle it:

- penetration “how much effective control the central government has”
- participation “who takes part (who has influence over) the making of governmental decision”
- legitimacy “the basis on which and the degree to the decisions of government are accept by the populace of the society”
- distribution “the extent to which the decisions of government are used to distribute material benefits and other benefits in the society”
- identity “the set of individuals whom it is believed appropriately fall within the decision making scope of the government, ... the appropriate members of the system”⁸.

It is a paradox but the success rate of “crisis syndrome of modernization” concept was seriously doubted in the introductory chapter by L. Binder and also in the final chapter by S. Verba. So, S. Verba supposed that given conception had a weak point – it was unable to separate difficulties from problems of modernization (“some ambiguity as to what exactly the crises or problems are. In part, the issue is whether they are crises (some special kind of event that comes and goes) or persistent problems that political system face. And, whichever conception of the item is used, they are difficult to place in a sequence because the five items seem to come together”)⁹.

But in general, S. Verba supposed, it was a good idea to present modernization process difficulties by means of crises diagram, because terms of modernization in every separate case may vary, but the general sense of this process remains. For example, “what Britain took centuries to do – solve the problem of identity, legitimacy, participation and distribution – the new nations have to do in the briefest span of time”¹⁰.

It must be added that hypothesis concerning crises of modernization was proposed on the basis of materials of independent researches, carried out by separated authors not connected by the unified scale of research of similar processes, common territory and time limits. Also the question, whether modernization is the cause of crises or it only intensifies the existing problems, was not decided. It was not also decided the dependence of crises on modernization quality – “primary” or “secondary”.

Therefore neither political crisis nor the number of crises were not the object of research, methods for research of the variety of interconnected crises were not represented also – i.e. “neither the crises, nor the sequences, nor the connection among them, have been reliably identified”¹¹.

It cannot be denied that statement of the question about inevitable consequences of modernization in the form of political difficulties, which evolve into crises, undermined the grounds of modernization theory that was based on the concept that modernization is a

⁸ S. Verba, *Sequences and Development*, in Leonard Binder et al. (eds) *Crisis and Sequences of Political Development*, Princeton 1971, p. 299

⁹ Ibid. p. 297.

¹⁰ Ibid. p. 314.

¹¹ C. Tilly, *Western State-Making and Theories of Political Transformation*, in *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975, Ch. IX, p. 611.

positive uniform process, where economic market changes assist the acceleration of Western democratic values.

In this context, the opinion of R. Grew seems fair. It says that the metaphors and syndromes of modernization became the sort of intellectual fad to which the social sciences, in their eagerness to prove themselves a science, are particularly subject. While some worried about clean definitions, usable models, and testable hypotheses, the subject was swamped as everyone attached his study to the term (with historians generally arriving last and loosest).

It is necessary to point out that scientific society immediately took steps to remedy the situation with crises research of political systems in transformation stage. So, G. Almond in composite work "Crisis, Choice, and Change: Historical Studies of Political Development" (1973) indicated the necessity of creation of interdisciplinary approach which would enable the research of crisis phenomena in spatiotemporal dimension. This would make possible to take into account: 1) peculiarities of transfer from one state of political system to the other; 2) actions of subjects of political process¹².

S. Flanagan (in the same work) proposed to make phase-by-phase research of political crises¹³. So, at the first phase it was necessary to focus on the resources, which system provides to overcome the crisis phenomena and at the second phase – on consideration of internal and external factors of the system, where internal conditions of the system depend on the activity of separate politicians, citizens, formed expectations and they change under external influence (international politics, economic events, ecology, etc. At the third phase of crisis analysis attention should be paid to the asymmetry between demands towards the system and abilities of the system to react properly. New relations between socium and authorities are the research object at the fourth phase.

J. Habermas in his work "Legitimation Crisis" (1973) proposed to focus crisis analysis on connection between system integration and social integration, where system integration is a frame, where political instruments are the subject of social relations and social integration frame embraces their symbolic structurization: "We speak of social integration in relation to the systems of institutions in which speaking and acting subjects are socially related... Social systems are seen here as life-worlds that are symbolically structured. We speak of system integration with a view to the specific steering performances of a self-regulated system. Social systems are considered here from the point of view of their capacity to maintain their boundaries and their continued existence by mastering the complexity of an inconstant environment. Both paradigms, life-world and system, are important. The problem is to demonstrate their interconnection"¹⁴.

Lack of adequate instruments and methods of the analysis of these relations led J. Habermas to the conclusion that it is necessary to decide the universal properties of system organization, namely: 1) production (as development of external nature) and socialization (as development of internal nature); 2) changes in goal values of systems – state functions and grade of system autonomy; 3) state-of-the-art – ability to solve problems institutionally.

---

¹² G.A. Almond, *Approaches to Developmental Causation in Crisis, Choice, and Change: Historical Studies of Political Development*, Boston 1973, pp. 1-41.

¹³ S.C. Flanagan, *Modes and Methods of Analysis*, *op. cit.*, pp. 43-102.

¹⁴ J. Habermas, *Legitimation Crisis*, London 1973, p. 4.

In this frames crisis process acquires a form of gradual growth of interdependent symptoms. The essence of crisis process is discovered by means of indication of principal differences between crises of traditional and modernized society. So, in traditional system, crises emerge when problems cannot be solved within the bounds of existing political area which is limited by organization principles¹⁵.

Crises become an integral line in capitalist liberal systems: democracy as political practice demands safety of lifeworld entirety, but capitalism demands legitimation of public operation mode and private appropriation of the excesses.

Further evolution of the “crisis syndrome of modernization” concept provides evidence of emergence of duality. On the one side, there is a predominance of the interdependent crises variant, on the other side, there is a gradual transformation influenced by changes of more common conceptions: “modernization” and “political crisis”.

In this way, progressive expansion of “modernization” concept: from a notion of transfer process from agrarian to industrial society □ to high economic standards orientation, enabled to use “modernization” term for description of globalization, post-industrialization, deindustrialization (vivid example is a “negative modernization” concept used for soviet modernization experience¹⁶). Deviation from the western type of modernization as the only one orienting point has become generally accepted and affirmation of variety of modernization ways (for example USA, Chinese, European countries modernization) has received scientific recognition¹⁷.

Globalization as a process of establishment of holistic management structure with global division of labor, with existence of efficient institution of international regulating authorities, which oppose to the states which lose their independence features, is destructive for “modernization” concept. Here modernization becomes strategic weapon, which covers redistribution of public resources in favor of global players¹⁸.

Changes have also touched “political crisis” concept, which is treated in increasing frequency as something bigger than a system breakpoint. More and more proofs has got the hypothesis that political crisis is a system phenomenon by its nature which can have multiple demonstrations. Therefore the research must focus on finding of deep connections between crisis phenomena of different parts of political system, i.e. inside the system (resources condition) and also the connections with the environment¹⁹.

These transformations in some way promoted the evolution of the “crisis syndrome of modernization” concept that has a tendency to deny crisis phenomena of modernization being only a schematic set of crises – to finding of certain reasons catalyzing crisis phenomena in separate political system. Several points of view on the nature, reasons and special development characteristics of crises of modernized systems can be marked out.

---

¹⁵ Ibid. p. 20-21.

¹⁶ D. Trubitsyn, «Modernizatsiya» i «negativnaya mobilizatsiya»: konstrukty i sushchnost, Sotsiologicheskie issledovaniya. 2010. No 5. s. 6.

¹⁷ E. Kulpin-Gubaydullin, *Aternativy rossiyskoy modernizatsii ili restavratsiya Meidzi po-russki*, Polis. 2009. No 5. s. 158-169.

¹⁸ N. Kliayn, *Doktrina shoka*. Moskva 2009. s. 3.

¹⁹ D. Armand, D. Liuri, V. Zherihin, *Aanatomya krizisov*, Moskva 1999.

www.prometeus.nsc.ru/contents/books/crisis.ssi

The first group comprises scientific research results where modernization crises are connected with the feature of capitalism to transfer its problems in space (to other regions and countries) and in time (to the next generations). In this context demonstrations of crises directly depend on location of the country and hierarchy of modern capitalist world. Here acts the rule: the closer to the center (core), the more possibilities there are to overcome crises, and vice versa, the closer to the rimland, the less resources are available to come out of crisis. Variation of this point of view is that modern crises are the sequence of new partition of the world where the key point is technological supremacy, which leads to erosion of western liberal democracy ideal²⁰.

The second group includes the attempts to explain the crises of modernization of separate political systems by their inner peculiarities. Here crises syndrome of modernization is grounded on change of essence of state during modernization transformations²¹.

The third group defines crisis syndrome of modernization as an abundance of interacting crises, dependent on characteristics of the political system itself and also on the behavior of surrounding political environment²².

In native political science, popularity of modernization theory researches is partially explained by rapid wrecking of Soviet scientific pyramid in 1990s of XX AD, when due to the absence of serious scientific expertise and methodological proofs, the absorption of conceptions of western political point of view took place²³.

This led post-Soviet transformations to be dealt with from the point of view of their accordance to a certain ideal, rarely – taking into account their dependence on quality of the transformed system. This deviation in points of view led to diversity in understanding of nature of crises phenomena.

So, the first approach is characterized by making an accent on system modernization by means of: 1) creation of modern competitive state with the rule of law, advanced legal culture, balanced representative democracy, effective self-government, mobile state management; 2) introduction of partner relationship between the state and the business in process of national projects realization²⁴.

In this context, success criteria of Ukrainian modernization are changes in political consciousness because of activation of Ukrainian people self-organization, formation of national identification on the basis of moral and value consolidation of society, which in general lead to collective self-determination and creation of collective subject of political process²⁵. “Crisis syndrome of modernization” at this point of view is analyzed as a

²⁰ A. Vadzra, *Put zla. Zapad: matritsaglobalnoy gegemonii*, Moskva 2007, s. 273.

²¹ A. Bard, Y. Zoderkvist, *Netokratiya. Novaya praviashchaya elita i zhizn posle kapitalizma*, Sankt-Peterburg 2004, s. 61-83.

²² P. Kennedy, *Vstupaya v dvadtsat pervyi vek: monografiya*, Moskva 1997, s. 274, 278.

²³ L. Poliakov, *Metodologiya issledovaniya rossiyskoy modernizatsii*, Polis, 1997, No 3, s. 6.

²⁴ M. Rozumnyi, O. Kornievkiy, V. Yablonskiy, *Ukrayina: politychni strategiyi modernizatsiyi*, Kyiv 2011, s. 7, 42.

²⁵ XXI stolittya. Strategiya reform i suspilnoyi konsolidatsiyi: Ekspertna dopovid Natsionalnogo instytutu strategichnyh doslidzhen do poslannya Prezydenta Ujrayiny V. Yanukovycha do Ukrayinskogo narodu http://www.niss.gov.ua/public/File/2010_Book/Poslanya_2010/ukr.pdf

display of inequality of the grade of separate institutes, political structures and civilized standards²⁶.

At the same time, there is a viewpoint that assessment of Ukrainian modernization from the empiric-descriptive approach is not perspective, because “handling of abstract notions does not allow to describe and treat the existing realities properly”²⁷. Here the causes of occurrence of “crisis syndrome of modernization” are seen in disagreements between the aims of modernization and people opinion about it; in increase of quantity of political subjects; in empowerment of local authorities; in citizens’ orientation to regional and national norms and traditions²⁸.

But all these approaches leave behind one important circumstance that Ukrainian political system has been modernized several times. This fact makes actual the development of new theoretical version of crisis syndrome of modernization: taking into account avoiding of unidimensional understanding of modernization and possibility to represent peculiarities of the modernized system.

2. CRISIS SYNDROME OF MODERNIZATION – NEW VERSION

To solve assigned task, the defining of most general parameters of functionality/dysfunctionality of political system is needed. In this context, it is relevant to mention the remark of E. Yudin, that for the research of object functionality it is enough to focus on connections inside the object and also outside it – on its connections with the environment²⁹. Methodological advantage of such approach is that it shows what often remains beyond the scope of scientific researches – priority of object connections against its structure.

The key type of connections become communications, which appear at the moment, when certain signals of the element become the input coordinates, which change the state of the element. In this case “input” information (that passes to the element) has a form of a “message”, and significant information, that can change the state of the element, is a reflection of this message by the element itself. Therefore, connection is a complicated type of communication, when output signals of one element become input signals of the other and its own output signals become input signals of the third and so on³⁰.

On the basis of mentioned above, let’s try to propose our own version of crisis syndrome of modernization research. In our opinion, internal state of the system can be evaluated on the basis of socium coherence (with its latent evaluation □ expectations), which criterion is mobilization potential of various social layers. Existence of social groups is important either – generators of ideas of system changes. Often the messenger of

---

²⁶ O. Balatska Politychna elita v Ukrayini v protsesi demokratychnoyi modernizatsiyi, Grani, 2010, No1 (69), s. 132-136.

²⁷ Y. Levenets, *Politychna systema suchasnoyi Ukrayiny – kategorialnyi analiz*, Suchasna ukrayinska polityka. Polityky i politology pro neyi, 2009, Vyp. 17, s. 8-10 c. 8

²⁸ V. Kholod, *Politychna modernizatsiya: z gustok protyrich*, Politychnyi menedzhment, 2006, No 5, s. 33-44.

²⁹ E. Yudin, *Sistemnyi pohod i printsip deyatelnosti. Metodologicheskie problemy nauki*, Moskva 1978, s. 239.

³⁰ M. Grachev, *Politicheskaya kommunikatsiya*, Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Politologiya, 1999, No 1, s. 24-25.

transformation necessity is the existence of social categories, which have lost their belonging to certain social stratum but they remain influence on the whole society.

Other parameters of internal conditions of political system may be qualitative characteristics of political elite, namely: 1) existence of groups – pretenders for political power, who are interested in modernization as a mean of legitimation of their pretenses for power; 2) functional substitution of political elite by other layers (for example bureaucracy).

The next parameter is condition of infrastructure channels between *socium* and authorities that embraces communications between different social layers and ways of incorporation of society members into the authorities (for example education, military service, etc.). Unlike the foregoing (horizontal changes), this one is vertical, covering communication channels between authorities and society, and it gives evidence to readiness for common actions of *socium* and elite, i.e. it is a background for generation of social energy and a guarantee of its orientation according to system requirements. In other words, political infrastructure is a connection between the authorities and *socium*, which provides the existence of political system as a unity.

It is important that in traditional society cooperation channels between political elite and different social layers are defined by place in political hierarchy and they have limitations in favor of authorities. At the same time, it is wrong to deny the existence of social lifts (for incorporation to higher social layers) for the most active society members on the basis of wealth, military valor, scientific knowledge, services or even adventurism. In this case, system rocking begins with two polar processes: ossification of hierarchy and absence of any possibility to lift on social ladder, or to have another way to get higher social status bypassing the existing hierarchy.

In contrast with traditional society – industrial society survives due to developed infrastructure, where education becomes a ground of social status. Here it is possible to diagnose problems by means of lining up a hierarchy of admittance to authorities on different conditions (closeness to VIPs, mass media control, etc.), but the key symptom is loss of social status of education.

So, general characteristic of insufficiency of infrastructure connectivity is loss of controllability and inadequate reactions on system challenges – from the veil of silence to wishful thinking. Important things here are: orientation of communication infrastructure (from political elite to *socium* and vice versa); existence of lifts for incorporation of representatives of different social layers into political elite.

In case of disruption of communication infrastructure, it is necessary to take into account the way of filling of its gaps: what social formations begin to functionally substitute it. It is significant that in this case surrogate-substitutes are created in the form of: 1) criminalization, which, as a matter of fact, is a channel beyond the legal framework and is not regulated by the state; 2) formation of social structures (mainly private), which become “substitutes” of the state; 3) increase of influence of bureaucracy and officialism; 4) appearance of social structures like “clans”, “families”, which concentrate control over certain fields of activity; 5) emergence of “shadow” *socium*³¹.

One more sign of functionality loss by political system is increased influence on political system by geopolitical environment. This thesis seems illogical at the first sight

---

³¹ A. Stoliarov, *Osvobozhdennyi Edem*, Moskva-Sankt-Peterburg 2008, s. 229, 237-238, 241, 265.

because the more possibilities has got the political system to treat the incoming data, the more impulses it gets and the more adequate will be the reaction of this system. But in this case, effective rule is that the more political system is alike the environment, the easier it is to conquer it. If conductibility of input channels is less than critical, then the system will inevitably degenerate due to its inability to see problems and to find proper decisions in time.

As a result, environmental factor becomes an external parameter, which embraces geopolitical interests of political systems, and these interests can accelerate or retard modernization processes of certain political system depending on their own strategic intentions. Influence methods are very diverse: from creation of attractive images of modernity in the form of technological, cultural, status orients for inheritance – to military peril.

On our opinion, crisis phenomena, which emerge as a sequence of unsuccessful modernization, can be represented in the form of the most probable variants of political system behavior □ scenarios. Main scenarios of failed modernization are cases when system degrades, or freezes, unable to develop, or dies instead of “updating”.

Choice and development peculiarities of one or another scenario will depend on resource basis of political system. (In general, everything valuable for political system survival belongs to the resources of political system, but in any case the condition of demographic resource is the most meaningful).

Scenario of political system transfer to a lower organization level – it is its simplification in the form of: 1) destruction of excessive structureness, release of social energy for search of innovation decisions; 2) degradation of institutional form.

Modernization may become a cause of political system “freezing” too. In this case political system exists till it has energies for self-reproduction. Gradual impoverishment of all kinds of system reactions, complicity of decision making, decrease of ability to foresee the consequences of certain actions of authorities are indicative for this process. But system can overcome crisis condition by means of problems transference in time (to the future) and in space (to other territories). Here impenetrability of political elite becomes an accompanying factor that makes itself evident in the fact that authorities distance themselves from socium, and in this way they cover their impotence.

Death of political system is the most negative scenario of crisis syndrome of modernization, which leads to inevitable “reformatting” with subsequent depletion of all kinds of resources.

Advantages of the proposed version of crisis syndrome of modernization are in possibilities 1) to fix the gradation of formation and development of system inconsistencies; 2) to take into consideration that crises belong to phenomena with hidden (latent) phase. In such coordinates, crisis syndrome of modernization is not an episode in life of political system, but gradual process, where qualitative manifestations and degree of political system damage depend on authorities’ activity, resource basis of certain political system, behavior of geopolitical environment.

But that is not all: as far as crisis syndrome of modernization covers phenomena in space-and-time perspective, political system manages to create a certain stereotype for overcoming of modernization consequences, which “starts up” every time modernization does not gain the desired objective.

3. CRISIS SYNDROME OF MODERNIZATION OF UKRAINIAN POLITICAL SYSTEM

Research of crisis syndrome of modernization in Ukraine nowadays demands first of all taking into account the inertia from previous unsuccessful attempts of modernization. Second of all, it is necessary to specify the type of scenario, that has emerged as a result of previous unsuccessful modernizations and that holds the system hostage. Thirdly, singling out of regularities of deployment of crisis syndrome of modernization scenario will enable the appearance of propositions concerning methods to overcome it.

This means that it is necessary to create modernization “matrix” of previous attempts for understanding of logic of up-to-date modernization in Ukraine. From this point of view, it is worthwhile to single out peculiarities of Russian and Soviet political systems modernization.

So, the first wave (reforms and counter-reforms of Russian Emperors Alexander II, Alexander III, Nicholas II) was a reaction on geopolitical defeat in the Crimean War; was used by dominant social layer for legitimation; was fulfilled by strongarm methods. Basic resource for modernization was demographic redundancy of peasant class, that led to disruption of connection between authorities and socium, and to substitution of communication channels by bureaucracy and adventurists, and also it led to social disruptions (between professional and seasonal workers; bondslaves and state peasants).

Main result was emergence of social layer – quasiintelligentsia – intellectuals – people of humble parentage, which were unable to make living with the help of knowledge³². Marginality of pseudointelligentsia had transformed it into main storage of radical transformations adherents, that finally caused the development of the most negative scenario – wreckage of the system.

The second modernization wave included Stalin project of collectivization and industrialization with their peculiar properties: 1) usage of modernization idea for elimination of political opponents; 2) violence; 3) existence of one-way communication infrastructure – from authorities to people, where change of social status became possible on the basis of education or joining the communist party; 4) usage of external threat as a mean of formation of a new connectivity of socium.

Peasant class again became a resource for modernization. Quasiintelligentsia found itself in good position because it had lost all social competitors (different types of intelligentsia) due to repressions and became a ground of a new privileged layer.

Crisis syndrome of modernization of that period is institutional “simplification” of the system (its reduction to blocks: political government, party apparatus and executives). Each of these blocks had its own hierarchy, where a higher-level authority governed a lower-level one and a lower-level authority had only an executive function towards the higher-level one. Socium had been simplified either: instead of social variety there were only Soviet people. System had got another chance for survival due to this factor, which helped it to withstand during WWII and within a short time to become a leading geopolitical player by means of creation of a barrier with allied countries around the system.

The next try of modernization – “The Thaw” of N. Khrushchev – was a reaction on the Cold War. But updating was necessitated also by the fact, that socium during the WWII

---

³² R. Daniels, *Vzlet i padenie kommunizma v Rossii*, Moskva 2011, s. 68.

had received new connectivity (beyond ideology). Confounding factor was the depletion of human resources after the WWII, that explained putting a stake on young adults and their enthusiasm (for example in wildlands development).

Also cannot be denied the existence of subjective component – necessity to bench the most probable heritors of I. Stalin. This explains another peculiarity of this wave – competition for support of party nomenclature and Soviet officials.

The results were controversial. On the one hand, disclosure of historic truth caused the emergence of different subcultures (dissident, intellectual, business). On the other hand, plans of wide technological system renewal were substituted by concentration on specific targets (outer space exploration). Depletion of resources passed gradually, but first of all it showed up on geopolitical level. In these circumstances loss of the central control on outer level led to immediate attempts of satellite states to get rid of the USSR overprotection.

Crisis syndrome of modernization reflected in “freezing” of political system scenario, which showed up in preservation of economic underdevelopment, predomination of patriarchal relations and specific cultural properties: necessity in control, feeling of gratitude towards authorities, conformism. Social inequality became a condition of survival, where loyal to authority intelligentsia got the privileged position, and political elite became an impenetrable social phenomenon.

The next try of modernization – “perestroika” – was caused by competition between representatives of different generations of the authorities’ head on the background of interest of geopolitical subjects in the USSR downswing. Top echelons of power were initiators of the system update. The reform itself meant mobilization of critical spirits and intelligentsia enthusiasm for search of a new social connectivity by means of apprehension of historical past. Part of party-and-state nomenclature, part of intelligentsia and socium expectations of quick changes were the main resource.

Crisis syndrome of modernization in “perestroika” is a scenario of “catastrophic” simplification of the system: 1) losing by intelligentsia its privileged status and transformation into marginal layer; 2) dismantling of Soviet social connectivity and swift social stratification; 3) rollback of state control spheres; 4) losing of influence in geopolitical environment. Local peripheral elite had the game in hands, because it consolidated for reaping a benefit during power redistribution process among center and republics.

On the basis of research of several modernization projects (Russian Empire, industrialization in USSR, Khrushchev Thaw and perestroika) their common features can be singled out: 1) fulfillment on behalf of the ruling class; 2) existence of state control; 3) absence of clear idea about the purpose of system modernization. Inevitable consequences were disruptions in social tissue and acquisition by political elite such features, which were alien to its own political system. The most frequent scenarios became simplification and freezing of political system.

This position allows to assent to the opinion of L. Baltserovich, that only political system characteristics (experience of past modernizations on the background of demographic resource depletion) and not “unusual cultural characteristics” are the reasons of striking difference between Polish shock therapy and Soviet perestroika³³.

---

³³ L. Baltserovich, *Svoboda I rozvytok. Ekonomiya vilnogo rynku*, Lviv 2000, s. 222.

Unlike modern official opinion, which insists that modernization has taken place in Ukraine (in the form of “optimization” and “improvement”), we think that the last twenty years are defined by development of simplification scenario. This means, that several unsuccessful attempts of modernization in Ukraine have determined simultaneousness of multidirectional phenomena: degradation of industrial achievements, archaisation – as return to the most viable system forms on the background of adoption of certain features of modern information society.

On our opinion, main display of this scenario is formation of a new elite layer on the basis of Soviet nomenclature class, where the ground for unity is admission to state property redistribution and acquisition of state aids for business, under the influence of different processes, namely – degradation and archaisation (initiation of groups of people into politics, which were united on the basis of preindustrial grounds – common territory and personal loyalty).

This scenario is characterized also by maximum impoverishment of people’s capital with domination of consumer type of connectivity, specified by social fragmentation, decrease of interest to social life, substitution of social horizon by personal one, blur and internal contrariety of public opinion that testifies the absence of fundamental realizing of current situation.

Simplification of political infrastructure has got the shape of unilateralism and lack of channels for incorporation of social elements to political elite, because education is not a ground for career progress under conditions of social polarization. Therefore, system-forming factor of political system existence (interdependence of elite and society) comes to ruin.

At the same time, it is necessary to take into account that the present is a point of system excessive simplification which in our conditions gets the features of oligarchization of political system. On our opinion, basic marks of the fact, that the system now is passing this border, is concentration of power within the circle of close to the “family” people, and political opponent immediately becomes an “enemy” of the present authority.

“Neosoviet” methods become means for maintenance in power: business permissions and state aids for close circle of people, excessive control over all the rest economic players. Under such conditions, a process of estrangement of political elite takes place – as a demonstration of “ossification” of oligarchy regime, which is a ground for increase of political system vulnerability through situationality of political activity, because it testifies for lack of foreseeing of strategic priorities. But main thing is that all this leads to catastrophic decrease of politics’ public area, because shadow economy and corruption expansion remain the only methods for getting the results from disfunctional system in industry, agriculture, education, medicine, etc.

In this case, media sphere demonstrates the features of extreme simulativeness, where words’ original meanings are totally changed (for example, the meaning of “optimization” concept hides catastrophic decrease of social goods).

Oligarchy survival at this peak demands maximization of socium controllability. This explains the logic of tax reforms, which oriented on increase of repression rights of power structures. At the same time, gradual shutdown of historic memory is taking place: spreading of only such versions, which justify the power concentration.

The point of oversimplification of power hierarchy is acquisition of neofeudalistic features in form of power inheritance and political vassalage, and transformation of independent layers (middle class) and charismatic leaders into main enemies.

In other words, authorities cannot be a uniting factor for society, because they provide only control and permissive functions for survival, frequently by means of deception. Socium is doomed for stepping back from the political sphere and consequently to increase disagreement demonstration.

4. CONCLUSIONS

Therefore, despite all the assurances of authorities, the sense of nowadays phase of “modernization” is reduced to banal redistribution of remnants of state property and possibility to use state resources for personal advantage.

Condition of Ukrainian society is also dangerous, where the experience of multiple disruptions of connectivity (in order to please the conjuncture interests) is worsened by infinite manipulations with language questions and choice of geopolitical orientation, which cannot but reproduce stereotypes about the impossibility of coexistence of “two Ukraines” – Western and Eastern.

In conditions when authorities grow political strength and lose political grounds, new connectivity is formed on the basis of emotional, immediate ground that assumes sharp forms of disappointment demonstrations and absence of long-term strategy how to overcome reasons of such situation.

Condition of infrastructural connectivity is not optimistic either. Contrary to common opinion about the democratic character of Ukrainian mass media, the period of time when Donetsk clan is in power gives evidence to steady closing up of channels by which socium can influence upon the authorities. “Privatization” of justice brings to naught all the past achievements. At the same time education stops playing a role of social lift, and political elite more and more vivid shows up the marks of alienation from socium (by means of its lifestyle values and ideals).

As was indicated prior, in case of ignoring of crisis demands, political system automatically uses previous experience of system modernization. In modern Ukraine one can observe all the signs of transferring of problems in time (in the form of foreign currency borrows and transfer of state strategic companies to other geopolitical players) and in space (by means of immigration flows stimulation).

In this case demographic disproportions (migrational “washing-out” of young adults and inevitable ageing of population) blur the fact that simplification scenario, started up during perestroika depletes the grounds for existence.

This means that in near future ruling layer again will find itself in a position of urgent necessity of system modernization (but under rather worse conditions). There are very few alternatives: 1) authoritarianism – as a force attempt to remain power; 2) system wreck, loss of sovereignty and transference under control of other geopolitical subjects.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Almond G. A., *Approaches to Developmental Causation in Crisis, Choice, and Change: Historical Studies of Political Development*, Boston 1973..
- [2] Armand D, Liuri D., Zherihin V., *Aanatomya krizisov*, Moskva 1999.
- [3] Bard A., Zoderkvist Y., *Netokratiya. Novaya praviashchaya elita i zhizn posle kapitalizma*, Sankt-Peterburg 2004.

- [4] Binder L., *The Crises of Political Development* in Leonard Binder et al. (eds) *Crises and Sequences in Political Development*, Princeton 1971.
- [5] Coleman J.S., *The Development Syndrome: Differentiation – Equality – Capacity* in Leonard Binder et al. (eds) *Crises and sequences in political development*, Princeton 1971.
- [6] *Crises and Sequences in Political Development*. Ed. By L. Binder. Princeton 1971.
- [7] Habermas J., *Legitimation Crisis*, London 1973.
- [8] Kennedy P., *Vstupaya v dvadtsat pervyi vek: monografiya*, Moskva 1997.
- [9] Kliayn N., *Doktrina shoka*. Moskva 2009.
- [10] Kulpin-Gubaydullin E., *Aternativy rossiyskoy modernizatsii ili restavratsiya Meidzi porusski*, Polis. 2009. No 5. .
- [11] La Palombara J., *Penetration: A Crisis of Governmental Capacity*, in Leonard Binder et al. (eds) *Crises and Sequences of Political Development*, Princeton 1971.
- [12] Poliakov L., *Metodologiya issledovaniya rossiyskoy modernizatsii*, Polis, 1997, No 3.
- [13] Pye L., *Identity and the Political Culture*, in Leonard Binder et al. (eds) *Crises and Sequences of Political Development*, Princeton 1971, pp. 101-135; L. Pye, *The Legitimacy Crisis*, in Leonard Binder et al. (eds) *Crises and Sequences of Political Development*, Princeton 1971.
- [14] Rozumnyi M., O. Kornievkiy, V. Yablonskiy, *Ukrayina: politychni strategiyi modernizatsiyi*, Kyiv 2011
- [15] Tilly C. , *Western State-Making and Theories of Political Transformation*, in *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975.
- [16] Trubitsyn D., «Modernizatsiya» i «negativnaya mobilizatsiya»: konstrukty i sushchnost, *Sotsiologicheskie issledovaniya*. 2010. No 5.
- [17] Vadhra A., *Put zla. Zapad: matsyaglobalnoy gegemonii*, Moskva 2007.
- [18] Verba S., *Sequences and Development*, in Leonard Binder et al. (eds) *Crises and Sequences of Political Development*, Princeton 1971.
- [19] Weiner M., *Political Participation: Crisis of the Political Process*, in Leonard Binder et al. (eds) *Crises and Sequences of Political Development*, Princeton 1971.

KRYZYS SYNDROMU MODERNIZACJI: WARIANT UKRAIŃSKI

W tym artykule obserwuje się ewolucja koncepcji kryzysu syndromu modernizacji. są Analizowane są przyczyny rozbieżnego rozumienia modernizacji i krajowych kryzysów w zachodniej politologii. W artykule została uziemiona konieczność przedłużenia terminu kryzys zespołem modernizacji. Autorka proponuje uwolnienie „kryzysu zespołowego modernizacji”, która pozwala odróżnić kryzysy – powody modernizacji i kryzysy, jaki występują jako wyniki. Zalety proponowanej wersji zespołu kryzysowego mają możliwości co do tego że: 1) ustalenia gradacji szkolenia i rozwoju niespójności systemowych; 2) wziąć pod uwagę fakt, że wielość kryzysów politycznych może być zdeterminowane przez obecnego scenariusza i przez nierozwiązanych problemów z poprzednich projektów modernizacyjnych. W związku z tym, kryteria sukcesu są modernizacja ukraińskiej waluty w świadomości politycznej powodu aktywacji narodu ukraińskiego samoorganizacja, szkolenia narodowej identyfikacji w oparciu o wartości moralnej i konsolidacji społeczeństwa – wszystko co w ogólnym prowadzą do zbiorowego samostanowienia i ustanowienie zbiorowej temat procesu politycznego. W przeciwieństwie do nowoczesnej oficjalnej (państwowej) opinii, wszystko podkreśla, że modernizacja miała miejsce na Ukrainie (w formie „optymalizacji” i „poprawy”), autorka uznaje, że ostatnie dwadzieścia lat określa rozwoju uproszczonego scenariusza modernizacji państwa. To grupowanie oznacza, że po kilku nieudanych próbach modernizacji na Ukrainie ustalili jednocześnie wielokierunkowych zjawisk: degradacji przemysłowych osiągnięć, im stać się archaiczne –

powrót do najbardziej opłacalnych form systemowych na tle przyjęcia niektórych cech nowoczesnego społeczeństwa informacyjnego. Takie współrzędne w zespole kryzysowym modernizacji nie są epizodami w życiu politycznym podanie systemu procesu stopniowej, gdzie jakościowe manifestacje i stopień uszkodzenia zależy od aktywności władz politycznych system są warunki socjalne, zasoby demograficzne systemu politycznego i zachowania środowiska geopolitycznego.

Słowa kluczowe: oligarchizacja, modernizacja, modernizacja zespołu kryzysowego, Ukraina.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.33

Tekst złożono w redakcji: lipiec 2013

Przyjęto do druku: listopad 2013

Павел ПРЫГУНОВ¹
Виктор ЛИТВИНЕНКО²
Кристина КАРПОВА³

НЕГОСУДАРСТВЕННАЯ СИСТЕМА БЕЗОПАСНОСТИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА КАК ОДНА ИЗ ОСНОВ ИННОВАЦИОННОГО ПОСТРОЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ АРХИТЕКТУРЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ

В статье рассматриваются проблемы развития негосударственной системы безопасности предпринимательства как составной части общей системы национальной безопасности Украины. Проведен анализ формирования организационно-правовых условий функционирования негосударственной системы безопасности в Украине, определены условия ее развития.

Начало XXI века показало, что угроз и вызовов человечеству меньше не стало, наоборот они приобретают масштабный транснациональный характер и требуют для их разрешения объединения усилий всего мирового сообщества.

Для преодоления последствий мирового финансового кризиса, недопущения негативных последствий от природных и техногенных катастроф, организации эффективной борьбы с терроризмом и экстремизмом сегодня каждое государство нуждается в укреплении своей национальной системы безопасности, определяя эффективные механизмы взаимодействия не только между ее субъектами, но и постоянно осуществляя поиск новых резервов, способных упрочить уровень обеспечения национальной безопасности в государстве.

Для обеспечения эффективного противодействия современным опасностям и угрозам в сфере экономики целесообразно разработать и научно обосновать специфические методы обеспечения экономической безопасности, творчески соединить науку и практику обеспечения безопасности отечественных субъектов хозяйствования; разработать инфраструктуру социального, медицинского и страхового обеспечения субъектов безопасности, для защиты их интересов в различных программах власти необходимо создать отраслевой профсоюз; создать единую информационную базу данных для существующих субъектов негосударственной системы безопасности, образования координационных органов деятельности, субъектов негосударственной системы безопасности; разработать новые, более креативные подходы к обеспечению безопасности, предусматривающих

---

¹ Prof. Павел Прыгунов, Днепропетровский национальный университет железнодорожного транспорта им. академика В. Лазаряна, Украина, e-mail: isbp@ukr.net

² Dr Виктор Литвиненко, Днепропетровский национальный университет железнодорожного транспорта им. академика В. Лазаряна, Украина.

³ Mgr Кристина Карпова Днепропетровский национальный университет железнодорожного транспорта им. ак В. Лазаряна, Украина.

комплексное совершенствование системы негосударственного обеспечения безопасности с учетом уже наработанного опыта в Украине, так и за рубежом.

Ключевые слова: система национальной безопасности Украины, негосударственная система безопасности предпринимательства, модель взаимодействия, субъекты негосударственной системы безопасности, условия развития.

События, которые имели место в США, Японии и других развитых, демократических государствах, показали, что человечество еще не смогло создать совершенные системы обеспечения национальной безопасности, хотя в этих направлениях постоянно ведется активный и системный поиск, и Украина в этом контексте не является исключением.

С момента провозглашения независимости в стране появилась и активно развивается предпринимательская деятельность, наравне с государственной и коммунальной создана частная форма собственности. Сегодня частный сектор экономики производит до 90% ВВП. Многие отрасли производства находятся практически в 100% частном владении (металлургическая, пищевая, угольная) и др.

По примеру развитых демократических государств в нашей стране предприняты определенные усилия со стороны руководства государства по формированию условий для развития предпринимательской деятельности и обеспечения защиты частной собственности – как основополагающей составляющей построения демократического государства и развития гражданского общества.

Вместе с тем, необходимо отметить, что проблема обеспечения безопасности предпринимательской деятельности в контексте обеспечения национальной безопасности Украины на системном уровне пока не решена.

Наравне с проблемами развития бизнеса, отечественный предприниматель постоянно решает задачу обеспечения безопасности не только своего бизнеса, но и своей личной безопасности, безопасности своей семьи, ведущих менеджеров и персонала. К сожалению, в Украине имеют место заказные убийства предпринимателей, рейдерство, «крышевание», недобросовестная конкуренция и другие виды воздействий, влекущих передел собственности, создающих реальные угрозы жизни и профессиональной деятельности отечественного бизнесмена.

Проблему безопасности предпринимательской деятельности невозможно решить, опираясь только на правоохранительные органы. К тому же постоянное их реформирование не позволяет создать устойчивую систему безопасности предпринимательской деятельности, разработать действенные механизмы взаимодействия субъектов обеспечения безопасности между собой⁴.

Как следует из вышесказанного, руководитель бизнес структуры имеет возможность создания своей системы безопасности, которая на его взгляд будет оптимальной и достаточной. Однако единые критерии создания и оценки эффективности ее деятельности пока в Украине не выработаны. Каждый из предпринимателей и субъектов, занимающихся вопросами безопасности, решает их самостоятельно. Государственные программы поддержки и развития в этой области отсутствуют. Единого понимания необходимости разработки общих

---

⁴ Пригунов П. Я. Діяльність суб'єктів недержавної системи безпеки як об'єкт досліджень в юридичній психології: Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – К.: 2009. – Вип.4. – 226 с.

концептуальных подходов в частном обеспечении безопасности личности и предпринимательства пока нет.

С 1991 года в Украине формируются новые субъекты обеспечения безопасности, к ним относятся: охранные и охранно-технические предприятия, коммерческие службы безопасности, службы безопасности банков, собственные службы безопасности предприятий, предприятия, оказывающие услуги в области технической защиты информации, информационно-аналитические структуры, магазины по продаже оружия, средств индивидуальной защиты, специальных технических средств наблюдения, сигнализации и защиты информации, предприятия – производители средств защиты и специальной галантереи, учебные центры и высшие учебные заведения – готовящие кадры для субъектов, обеспечивающих коммерческую безопасность.

В этот период началось реформирование услуг в сфере безопасности. Наравне с традиционными услугами, связанными с обеспечением охраны (объектов и личной) получили свое развитие услуги в области финансово-экономической безопасности с использованием высокоразвитых информационных технологий, связанных с защитой, получением, оценкой и реализацией информации.

Хотя и редко, но начинают развиваться услуги в области конкурентной разведки и защиты от нее, информационно-аналитического и учетно-аналитического обеспечения безопасности развития бизнеса. Нами прогнозируется более активное развитие международного сотрудничества в области обеспечения безопасности при осуществлении внешнеэкономической деятельности предприятий с созданием международных информационных баз данных, о процессах, происходящих на рынках, и их участниках. Естественно, что многие предприятия будут пересматривать «формат» безопасности, осуществлять поиск и развивать предоставление новых видов услуг в сфере индустрии безопасности.

В 2006 году Международной общественной организацией «Международное антитеррористическое единство» (МАЕ) и Украинским союзом промышленников и предпринимателей (УСПП) был предложен Гражданский проект «Формирование негосударственной системы безопасности предпринимательской деятельности как составной части национальной безопасности Украины». По своему содержанию он является инновационным не только для Украины, но и для многих, в том, числе экономически развитых стран мира⁵.

В период 2006-2013х годов многое было сделано в рамках реализации этого проекта, среди наших достижений следует отметить:

- Открытие в 2007 году в Украине образовательной специальности «Управление финансово-экономической безопасностью», образовательный уровень «магистр». Украина первая среди стран СНГ смогла открыть универсальную образовательную специальность, по которой готовят специалистов, как для нужд государственной безопасности, так и для защиты отечественного бизнеса;

- Открытие в 2008 году ВАК Украины научной специальности 21.04.02 «Экономическая безопасность субъектов хозяйственной деятельности» и открытие специализированных ученых советов по ней.

---

⁵ Крутов В. В. Становлення та розвиток недержавної системи безпеки підприємництва в Україні. - К.: «Фенікс», 2008. – 406 с.

- Создание в 2008 году координационного совета по взаимодействию ОВД с охранными предприятиями, их объединениями и службами безопасности субъектов хозяйственной деятельности;

- Разработку и принятие в 2007 году Концепции корпоративной безопасности предприятий – членов УСПП;

- Разработку на протяжении 2007-2011-х годов проектов базовых законов, регламентирующих деятельность субъектов безопасности в Украине: «О детективной деятельности», «О службах безопасности субъектов хозяйственной деятельности и иных юридических лиц», «Об оружии», «О коммерческой тайне в Украине» и ряд других.

- В 2009 году была завершена разработка модели формирования негосударственной системы безопасности предпринимательской деятельности, как составной части национальной системы безопасности Украины. Наши предложения были направлены руководству страны.

- Подготовку в 2009 году Концепции экономической безопасности антикризисного управления экономикой Украины;

- Разработку в 2010 году предложений по организации системы подготовки специалистов для обеспечения безопасности проведения «ЕВРО 2012» в Украине.

- Принятие в 2012 году закона «Об охранной деятельности» и вступлением его в силу в 2013г.;

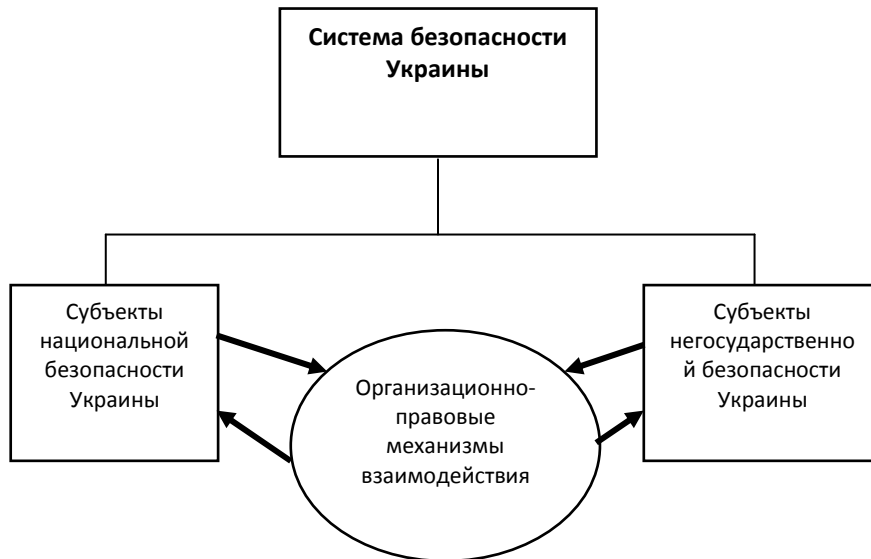
- В тексте проекта новой Стратегии национальной безопасности Украины внесены предложения о рассмотрении негосударственной системы безопасности предпринимательства как полноценной и самостоятельной составляющей системы национальной безопасности Украины и многие другие основополагающие документы.

Нельзя не отметить вклад наших ученых – представителей различных направлений науки, кандидатов и докторов наук, внесших достойный вклад в формирование и развитие негосударственной системы безопасности предпринимательства: Л.Гнилицкой, А.Дичека, А.Кириченко, В.Липкана, А.Марущака, Т.Момот, Л.Харченко, В.Франчук и многих других.

На наш взгляд, к числу нерешенных относятся вопросы, связанные с формированием теории и методологии формирования инновационной системы национальной безопасности Украины с учетом сегодняшних реалий, в которой четко будут прописаны механизмы взаимодействия всех субъектов обеспечения безопасности (как государственных, так и негосударственных). Для этого на всех уровнях государственного управления необходимо преодолеть стереотипы мышления о том, что только государственные правоохранительные органы способны обеспечивать национальную безопасность в стране.

Необходимо завершить формирование правового поля деятельности негосударственных субъектов безопасности, т.е. добиться принятия базовых законов. Без принятия этих законов говорить о реальном участии общества в обеспечении национальной безопасности и о эффективности взаимодействия ее субъектов в нашей стране бессмысленно.

Рисунок 1. Модель взаимодействия государственной и негосударственной систем безопасности

- Координационные советы при органах государственной власти и управления
- Введение в органах исполнительной власти и местного самоуправления должностей – специалистов по финансово-экономической безопасности
- Введение дополнительных функций для Государственного комитета по регуляторной политике и предпринимательству задач связанных с обеспечением безопасности отечественного предпринимательства (создание управления по обеспечению безопасности)
- Создание при СНБО Украины консультационного Совета по взаимодействию государственных и негосударственных субъектов национальной безопасности
- Создание при Кабинете министров Украины информационно-аналитического центра по мониторингу угроз и рисков для отечественных предпринимателей
- Создание правовой базы функционирования негосударственной системы безопасности и ее субъектов

Потребуется завершить организационное формирование системы негосударственной безопасности. Сегодня наиболее крупным субъектом в системе негосударственной безопасности предпринимательства являются службы безопасности предприятий, банков и т.п. В этих службах работают более 500 тыс. человек, вместе с тем, этот субъект не имеет своих общественных организаций, своего организационного представительства, которое должно отстаивать и представлять их интересы на всех уровнях.

Важно разработать механизмы взаимодействия государственной правоохранительной системы с негосударственной. Уже сегодня ясно, что негосударственная система безопасности по своей сути является резервной правоохранительной системой в Украине, 80% ее сотрудников – это ветераны различных правоохранительных органов нашего государства.

Необходимо также сформировать политику безопасности предпринимательства в Украине. Для этого следует активно использовать положительный опыт стран ближнего и дальнего зарубежья, по возможности избегая ошибок наших коллег стран СНГ, и прежде всего России. Нужно выстроить вертикаль взаимодействия с государственной правоохранительной системой. Модель взаимодействия государственной и негосударственной систем безопасности показана на рисунке.

Следует продолжить формирование системы подготовки, переподготовки и повышения квалификации субъектов безопасности предпринимательства с открытием в нашей стране специальности 8.18010014 «Управление финансово-экономической безопасностью» и лицензированием программ повышения квалификации по этой специальности.

Обеспечение безопасности предпринимательской деятельности еще не получило должного методологического развития и теоретического обоснования. Практика ушла вперед от науки. Вместе с тем отсутствие целенаправленных научных исследований в сфере обеспечения безопасности и, прежде всего, экономической безопасности предпринимательской деятельности не позволяет эффективно противодействовать неблагоприятным факторам, которые порождает активная глобализация мировой экономики.

Для обеспечения эффективного противодействия современным опасностям и угрозам в сфере экономики необходимо разработать и научно обосновать специфичные методы обеспечения экономической безопасности, творчески соединить науку и практику обеспечения безопасности отечественных субъектов хозяйствования.

Крайне необходимо разработать и представить инфраструктуру социального, медицинского и страхового обеспечения субъектов безопасности, для защиты их интересов в различных программах власти необходимо создать отраслевой профсоюз.

Не обойтись без создания единой информационной базы данных для существующих субъектов негосударственной системы безопасности, образования координационных органов деятельности, субъектов негосударственной системы безопасности и ее дальнейшего развития. В настоящее время требуется разработка новых, более креативных подходов к обеспечению безопасности, предусматривающих комплексное совершенствование системы негосударственного обеспечения безопасности с учетом уже наработанного опыта в Украине, так и за рубежом.

ВЫВОДЫ

Обязательными условиями развития негосударственной системы безопасности предпринимательства как составной части Национальной безопасности являются:

- Политическая воля руководства страны (понимание руководства страны о роли и месте негосударственных структур безопасности в системе национальной безопасности Украины, наличие политической потребности к формированию новой архитектуры национальной безопасности: европейский опыт на одного полицейского – 5-6 частных субъекта безопасности, в США 1:10; формирование института ответственных в органах исполнительной власти за взаимодействие государственных и частных правоохранительных систем) – Главное условие наличие «Целевой государственной программы «Формирование инновационной модели национальной безопасности в Украине»;

- Наличие финансовых ресурсов и центров финансирования, в т.ч. и через бюджет (например, финансирование разработки квалификационных характеристик, научно-прикладных исследований и т.п.)

- Наличие коммуникационно- информационных связей, потоков.

- Наличие креативных руководителей данного процесса, прежде всего понимающих стратегию обеспечения данного проекта и его конечный результат.

Создание и развитие негосударственной системы безопасности предпринимательства в Украине необходимо рассматривать как важную составляющую ее национальной безопасности, как действенный механизм обеспечения цивилизованного развития предпринимательства и бизнеса в нашей стране. Только в такой партнерской кооперации усилий государства и общества, в сфере безопасности и национальной экономики возможно успешное развитие Украины, как независимого, демократического и процветающего государства.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 № 964-IV // Відомості Верховної Ради (ВВР). - 2003. - № 39. - с. 351.
- [2] Кириченко О. А., Кінах А. К., Крутов В. В., Геєць В. М., Прыгунов П.Я. Концепція економічної безпеки антикризового управління економікою України. Експертно – аналітична доповідь. - К.: УЕП «КРОК», 2009. – 59 с.
- [3] Крутов В. В. Становлення та розвиток недержавної системи безпеки підприємництва в Україні. - К.: «Фенікс», 2008. – 406 с.
- [4] Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України» від 18.07.1995 № 532-95-п // Відомості Верховної ради України. - № 10. - 1997. - с. 149-157.
- [5] Пригунов П. Я. Діяльність суб'єктів недержавної системи безпеки як об'єкт досліджень в юридичній психології: Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – К.:, 2009. – Вип.4. – 226 с.

- [6] Пригунов П. Я., Дічек О. І., Крутов В.В. Концепція корпоративної безпеки підприємств – членів УСПП / За загальною редакцією д.ю.н., проф. Крутова та Президента УСПП А. Кінаха. – УСПП, 2006. – 112 с.

NON-GOVERNMENTAL SECURITY BUSINESS AS ONE OF THE FOUNDATIONS OF BUILDING AN INNOVATIVE MODERN ARCHITECTURE OF THE NATIONAL SECURITY OF UKRAINE

“Non-governmental security business as one of the foundations of building an innovative modern architecture of the national security of Ukraine” - in the article the problems of the development non-governmental the safety system of enterprise as the component part of the general system of the national security of the Ukraine are considered. Is carried out the analysis of the formation of the organizational- lawful conditions of the functioning non-governmental safety system in the Ukraine, the conditions for its development are determined.

Beginning of the XXI century has shown that the threats and challenges to humanity not diminished , on the contrary , they acquire a large-scale transnational in nature and require permission for their joint efforts of the international community.

To overcome the effects of the global financial crisis, to avoid the negative effects of natural and man-made disasters , the organization of an effective fight against terrorism and extremism today, every state needs to strengthen its national security , identifying effective mechanisms of cooperation , not only between subjects , but also constantly innovative in reserves that could strengthen the level of national security in the state

Keywords: the system of the national security of the Ukraine, non-governmental the safety system of enterprise, the model of interaction, the subjects of the non-governmental system of safety, condition for development.

POZARZĄDOWY SYSTEM BEZPIECZEŃSTWA BIZNESU JAKO JEDEN Z FILARÓW INNOWACYJNEJ ARCHITEKTURY BEZPIECZEŃSTWA NARODOWEGO UKRAINY

W niniejszym artykule rozpatruje się problem rozwoju niepaństwowych systemów bezpieczeństwa biznesu jako część ogólnego bezpieczeństwa narodowego Ukrainy. Przeanalizowano tworzenie organizacyjnych i prawnych ram funkcjonowania niepublicznego systemu bezpieczeństwa na Ukrainie oraz warunki do jego rozwoju.

Początek XXI wieku wykazał, że zagrożenia i wyzwania ludzkości nie zmaleły, a wręcz przeciwnie, osiągają skalę ponadnarodową i potrzebują uzgodnienia wspólnych wysiłków społeczności międzynarodowej.

Dzisiaj aby przetrwać skutki światowego kryzysu finansowego, w celu uniknięcia negatywnych skutków klęsk i katastrof spowodowanych przez człowieka, a także organizacji skutecznej walki z terroryzmem i ekstremizmem każde państwo musi zwiększyć swoje bezpieczeństwo narodowe, zidentyfikować skuteczne mechanizmy współpracy, nie tylko między podmiotami, ale również pomiędzy innowacyjnymi rezerwami, które mogą wzmocnić poziom bezpieczeństwa narodowego w państwie.

Dla skutecznego przeciwdziałania współczesnym niebezpieczeństwom i zagrożeniom w gospodarczej sferze warto opracować i naukowo uzasadnić specyficzne metody zapewnienia bezpieczeństwa ekonomicznego, połączyć naukę z praktyką krajowych podmiotów

gospodarczych; opracować spójną informacyjną bazę danych dla istniejących podmiotów niepaństwowego systemu bezpieczeństwa, w celach tworzenia koordynujących organizacji, subiektów niepaństwowego systemu bezpieczeństwa, opracować nowe, bardziej kreatywnego podejścia do zapewnienia bezpieczeństwa z uwzględnieniem dotychczasowych doświadczeń tak w Ukrainie, jak i zagranicą.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo narodowe Ukrainy, pozarządowe systemy bezpieczeństwa przedsiębiorstwa, model współdziałania, podmioty niepaństwowego systemu bezpieczeństwa, warunki rozwoju.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.34

Tekst złożono w redakcji: maj 2013

Przyjęto do druku: listopad 2013

Ryszard PUKAŁA¹

RYNEK UBEZPIECZENIOWY KRAJÓW GRUPY WYSZEHRADZKIEJ W WARUNKACH SPOWOLNIENIA GOSPODARCZEGO

Występujące obecnie w gospodarce światowej spowolnienie gospodarcze wpływa destrukcyjnie na wszystkie segmenty rynku. Przyczynia się do osłabienia aktywności przedsiębiorstw, co skutkuje spadkiem zatrudnienia, zmniejszającymi się realnymi dochodami społeczeństwa i wzrostem bezrobocia. Wszystkie te czynniki mają odzwierciedlenie w stanie rozwoju sektora ubezpieczeniowego, który zależy od podaży ryzyk przez ubezpieczających się, popytu na te ryzyka ze strony ubezpieczycieli, względnie gotowości do ich przyjmowania oraz środków finansowych, jakimi dysponują jedni i drudzy, one bowiem ostatecznie warunkują obrót ryzykiem jako towarem na rynku. Podaż ryzyk jest zaś bezpośrednią pochodną rozwoju gospodarki narodowej kraju oraz kondycji, w jakiej aktualnie się ona znajduje. Sektor ubezpieczeniowy stanowi w gospodarce każdego kraju ważne ogniwo jego systemu finansowego. Jest bowiem uzupełnieniem systemu socjalnego państwa, a także, poprzez mechanizm akumulacji kapitału, może stanowić źródło finansowania nowych inwestycji. Ma także duże znaczenie w wymiarze międzynarodowych rynków finansowych, które tak, jak współczesna gospodarka światowa charakteryzują się ścisłymi powiązaniem pomiędzy poszczególnymi krajami. Oznacza to, iż występujące w jednym z nich wahania koniunkturalne, wpływają na inne kraje.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie stanu rozwoju rynków ubezpieczeniowych krajów Grupy Wyszehradzkiej w warunkach spowolnienia gospodarczego. Dokonano analizy znaczenia sektora ubezpieczeniowego w gospodarce każdego z omawianych krajów, zaprezentowano stan jego rozwoju w latach 2008 – 2012, a także omówiono wpływ spowolnienia gospodarczego na jego rozwój.

Słowa kluczowe: spowolnienie gospodarcze, Grupa Wyszehradzka, sektor ubezpieczeniowy, zakłady ubezpieczeń, bezpieczeństwo finansowe.

1. WPROWADZENIE

Sektor ubezpieczeniowy stanowi w gospodarce każdego kraju bardzo ważny segment rynku finansowego, spełniający przede wszystkim funkcje: dostarczania narzędzi zabezpieczających przed wszelkiego rodzaju ryzykiem, akumulacji i alokacji kapitału oraz gromadzenia i przetwarzania informacji. Z punktu widzenia makroekonomicznego ubezpieczenia bardzo mocno wpływają na procesy zachodzące w gospodarce, między innymi poprzez:

- zapewnienie szerokiej ochrony ubezpieczeniowej podmiotom gospodarczym, poprawiając w ten sposób ich kondycję finansową,
- oferowanie szerokiej ochrony socjalnej, co odciąża finanse publiczne,
- kumulowanie rozproszonych środków finansowych, przeznaczając je na inwestycje,

---

¹ Dr Ryszard Pukała, Instytut Ekonomii i Zarządzania, Państwowa Wyższa Szkoła Techniczno-Ekonomiczna w Jarosławiu, ul. Czarnieckiego 16, 37-500 Jarosław,
e-mail: ryszard.pukala@interia.pl

- inwestowanie w poszczególne gałęzie gospodarki, zwiększając w ten sposób ich konkurencyjność,
- stymulując wzrost konsumpcji.

Nowoczesny, sprawnie funkcjonujący sektor ubezpieczeniowy jest więc niezbędny do osiągnięcia trwałego wzrostu gospodarczego każdego kraju. Podobnie jednak, jak inne dziedziny gospodarki, poddany jest wpływom szerokiego spektrum czynników wewnętrznych i zewnętrznych, w tym kryzysom finansowym i następujących częstokroć po nich spowolnieniom w gospodarce. Jest to szczególnie widoczne we współczesnej gospodarce światowej, która charakteryzuje się ścisłymi powiązaniem między poszczególnymi krajami. Zachodzące procesy globalizacyjne doprowadziły do bardzo dużej otwartości gospodarek, co powoduje przenoszenie się pomiędzy nimi wszelkich zjawisk ekonomicznych. Wahania koniunkturalne występujące w jednym z nich wpływają na inne kraje. Za ten proces odpowiedzialne są coraz ściślejsze powiązania handlowe oraz finansowe działających na rynku podmiotów gospodarczych. Obejmują one wszystkie jego segmenty, w tym także sektor ubezpieczeniowy.

Pozycja ubezpieczeń jest także znacząca w krajach Grupy Wyszehradzkiej, gdzie mają one duży wpływ na rozwój i stabilne funkcjonowanie lokalnej gospodarki, co jest szczególnie ważne zwłaszcza w warunkach spowolnienia gospodarczego. Trzeba zaznaczyć, iż we wszystkich omawianych krajach sektor ubezpieczeniowy pełni funkcje:

- stymulatora wzrostu gospodarki narodowej,
- płatnika przysparzającego dodatkowych przychodów budżetowi państwa,
- neutralizatora skutków bessy/kryzysów występujących cyklicznie w gospodarce rynkowej,
- stabilizatora systemu społeczno – gospodarczego państwa.

Dlatego też bezpieczeństwo finansowe działających na nim podmiotów oraz stabilny rozwój całego sektora jest ważnym elementem wzrostu gospodarczego każdego z omawianych krajów.

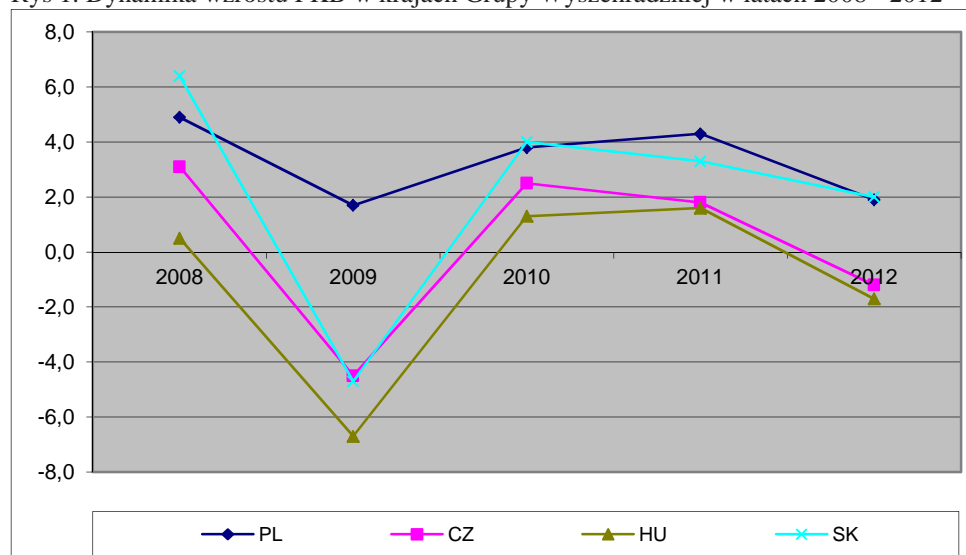
2. SPOWOLNIENIE GOSPODARCZE W KRAJACH GRUPY WYSZEHRADZKIEJ

Światowy kryzys gospodarczy, zapoczątkowany pęknięciem bańki spekulacyjnej na rynku nieruchomości w Stanach Zjednoczonych w 2007 r., powszechnie oceniany jest jako najgłębsza recesja gospodarki światowej od czasu kryzysu z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych ubiegłego stulecia. Dotknął on niewątpliwie całą gospodarkę globalną. Podjęte w kolejnych latach przez rządy wszystkich mocarstw światowych oraz sektor bankowy działania przyczyniły się do zahamowania negatywnych tendencji i skutkowały wzrostem gospodarczym. Jednak po okresie wzrostu obserwowanym w latach 2010 – 2011, możemy spodziewać się, iż nadchodząca właśnie nowa fala globalnego kryzysu finansowego po raz kolejny wystawia na ryzyko rozwój ekonomiczny większości krajów świata. Szczególnie zauważalne jest to w Europie, która przeżywa kryzys zadłużeniowy strefy EURO, a kolejne kraje członkowskie Unii Europejskiej notują spadek gospodarczy. Dotyczy to także krajów Europy Centralnej zrzeszonych w ramach Grupy Wyszehradzkiej, czyli Czech, Węgier, Polski i Słowacji. Trzeba podkreślić, iż końcówka XX wieku, to okres otwarcia się tych krajów na napływ kapitału zagranicznego, zainteresowanego inwestycjami na ich terenie. Było to spowodowane ich

potencjałem, jak też faktem, iż pod względem gospodarczym, politycznym i społecznym wyprzedzały one większość pozostałych krajów Europy Środkowo-Wschodniej w procesie przemian restrukturyzacyjnych i rozwoju. Procesy te zostały zintensyfikowane wraz z otwarciem się UE na nowych członków z Europy Środkowej. W konsekwencji tego procesu, na początku XXI wieku nastąpił dynamiczny wzrost przepływu kapitału ze starych do nowych krajów członkowskich UE.

To co w tym okresie było impulsem wzrostu, teraz może być źródłem problemów. Biorąc pod uwagę fakt, iż odczuwalna obecnie niestabilność finansowa, połączona z impulsami recesyjnymi, ma swoje główne źródło w strefie EURO², kraje Grupy Wyszehradzkiej stają w obliczu niebezpieczeństwa, jakim jest możliwa ucieczka kapitału na bardziej stabilne rynki finansowe, a także jego alokacja w instrumenty bardziej bezpieczne, jak np. obligacje emitowane przez rządy Niemiec czy USA. Może to prowadzić do silnego spadku wartości lokalnej waluty, możliwych problemów sektora bankowego i ogólnej recesji, destrukcyjnie wpływającej na wszystkie segmenty gospodarki.

Rys 1. Dynamika wzrostu PKB w krajach Grupy Wyszehradzkiej w latach 2008 - 2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych Czech, Węgier, Polski i Słowacji za lata 2008 – 2012³.

² *Nadchodząca burza. Raport z transformacji. Kryzys w krajach Europy Środkowej i Wschodniej oraz w strefie EURO*, Raport PwC, Warszawa 2011, str. 4.

³ W opracowaniu wykorzystano dane publikowane przez: Czech Statistical Office (www.scso.cz, data odczytu 2013.07.12), Hungarian Central Statistical Office (www.ksh.hu, data odczytu 2013.07.12), Statistical Office of the Slovak Republic (<http://portal.statistics.sk>, data odczytu 2013.07.12) oraz Głównego Urzędu Statystycznego (www.stat.gov.pl, data odczytu 2013.07.12).

Dotychczasowy wpływ kryzysu na sytuację gospodarczą i społeczną, w poszczególnych krajach Grupy Wyszehradzkiej był bardzo zróżnicowany. Wystarczy spojrzeć na dynamikę wzrostu PKB w analizowanym okresie, podkreślając jednocześnie, iż tylko Polska zanotowała w apogeum kryzysu dodatni wskaźnik wzrostu gospodarczego (rys.1).

Głównymi przyczynami dodatniego wzrostu PKB w naszym kraju było stosunkowo małe uzależnienie od eksportu, umiarkowane zadłużenie, silny sektor bankowy oraz stabilna polityka fiskalna wspomagana funduszami strukturalnymi UE. Polska prowadząc politykę płynnego kursu walutowego, stymuluje wymianę handlową z zagranicą i w ten sposób pomaga gospodarce realnej radzić sobie ze skutkami spowolnienia gospodarczego, co było zauważalne w okresie kryzysu i pomimo osłabienia złotego nie przełożyło się na znaczący wzrost inflacji. W okresie kryzysu pogorszyła się jednak sytuacja sektora finansów publicznych, ponieważ rząd polski czynnie wykorzystywał politykę fiskalną do pobudzania gospodarki⁴. Nastąpił także znaczący wzrost bezrobocia, który utrzymuje się na relatywnie wysokim poziomie i ciągle wzrasta. Polska zwiększa także swoje zadłużenie zagraniczne. Nie jest to jednak sytuacja niebezpieczna dla kraju ze względu na wysoki poziom wpływów z bezpośrednich inwestycji zagranicznych, a także dostateczny poziom posiadanych rezerw walutowych. Chociaż kraj jest w znacznym stopniu uzależniony od finansowania zagranicznego, a sytuacja fiskalna wymaga ciągłych działań konsolidacyjnych, stan gospodarki Polski wygląda stosunkowo dobrze.

Gospodarka Czech relatywnie słabo radziła sobie w okresie kryzysu. W 2009 roku skurczyła się o 4,5%. Pomimo powrotu do wzrostu w 2010 roku, od tego czasu w kolejnych latach wyniki gospodarcze stale się pogarszają. Główną przyczyną takiej sytuacji należy upatrywać w stagnacji popytu wewnętrznego oraz zwiększającym się deficycie sektora finansów publicznych. Na tym tle pozytywnie kształtuje się saldo obrotów bieżących z zagranicą, co jest wynikiem ograniczania importu. Także znaczący napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych pozwala na stopniową, dalszą poprawę salda obrotów z zagranicą. Stabilna sytuacja gospodarcza kraju sprzyja także umacnianiu się korony czeskiej względem euro oraz innych krajów Europy Środkowej. Ponieważ Republika Czeska jest raczej w niewielkim stopniu uzależniona od finansowania zagranicznego, a sytuacja fiskalna stale się poprawia, jej sytuacja finansowa jest stabilna.

Gospodarka Słowacji w okresie kryzysu odnotowała 4,7% spadek PKB, jednak kolejne lata przyniosły stabilny wzrost. Ożywienie gospodarki nastąpiło głównie dzięki eksportowi, a w 2011 roku Słowacja odnotowała nawet nieznaczną nadwyżkę na rachunku bieżącym. Trzeba zaznaczyć, iż od 1 stycznia 2009 roku kraj jest członkiem strefy EURO, co eliminuje szereg ryzyk związanych w handlem zagranicznym, a w połączeniu z poprawą równowagi w handlu zagranicznym, stabilnej polityce fiskalnej oraz mocnym systemem bankowym – świadczy o odporności kraju na potencjalne problemy związane z nawrotem fali kryzysu gospodarczego.

Bardziej skomplikowaną sytuację gospodarczą obserwujemy w przypadku Węgier, które od czasu rozpoczęcia kryzysu finansowego odnotowują stosunkowo słabe tempo wzrostu. Na taki stan rzeczy składa się kilka elementów, wśród których najważniejsze to: słaby popyt wewnętrzny, bardzo mała aktywność ekonomiczna ludności, spadająca

---

⁴ *Raport o funkcjonowaniu polskiego rynku finansowego w ujęciu międzysektorowym*, Urząd Komisji Nadzoru Finansowego, Warszawa 2011, (www.knf.gov.pl).

produkcja, wysoki poziom zadłużenia i niska stopa inwestycji. Co prawda w 2011 roku zauważalne jest dodatnie saldo fiskalne, jednak było to spowodowane głównie jednorazowym transferem aktywów emerytalnych i nie można traktować tego zjawiska jako tendencji trwałej. Węgry wykazują stosunkowo dobre wyniki eksportowe, co przekłada się na dodatni bilans obrotów bieżących z zagranicą. Ten wynik pozwala zmniejszyć spore zadłużenie zewnętrzne. Sektor bankowy ze względu na duży udział kredytów walutowych pozostaje wrażliwy na wszelkie zawirowania na rynkach finansowych, a w konsekwencji kraj jest wysoce podatny na wstrząsy zewnętrzne i wewnętrzne.

Reasumując, należy podkreślić, iż we wszystkich krajach Grupy Wyszehradzkiej zauważalna jest tendencja spadkowa wzrostu gospodarczego, co niewątpliwie jest konsekwencją ogólnego spowolnienia gospodarczego i negatywnie wpływa na wszystkie segmenty gospodarki w omawianych krajach.

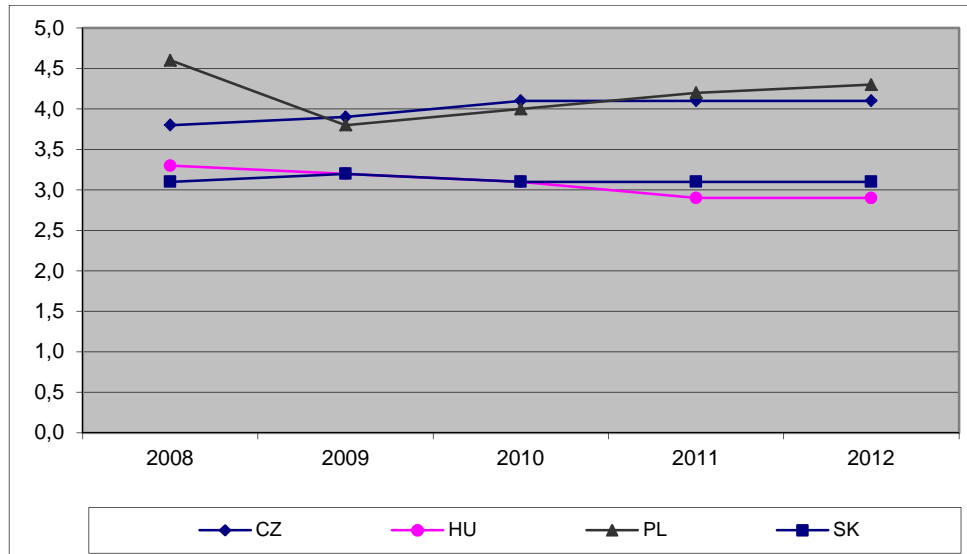
3. RYNEK UBEZPIECZENIOWY KRAJÓW GRUPY WYSZEHRADZKIEJ

Współcześnie możemy wyróżnić dwie kluczowe funkcje ubezpieczeń: funkcję społeczną polegającą na stabilizowaniu przebiegu procesów gospodarczych, zapewnieniu podmiotom w nich uczestniczącym bezpieczeństwa warunków życia, oraz ekonomiczną, umożliwiającą zachowanie ciągłości procesów gospodarczych i zapewnienie bytu ubezpieczonym przez minimalizację konsekwencji zdarzeń losowych. Obydwie funkcje możemy odnieść do potencjału działających na rynku zakładów ubezpieczeń, przez pryzmat osiągniętych przez nie wyników. Pozwala to na dokonanie oceny stopnia rozwoju rynku oraz jego znaczenia dla gospodarki kraju.

Rynek ubezpieczeniowy krajów Grupy Wyszehradzkiej wchodzi w skład jednolitego rynku ubezpieczeniowego Unii Europejskiej, którego utworzenie przyczyniło się do harmonizacji rynków ubezpieczeniowych we wszystkich krajach Unii oraz nałożyło na ubezpieczycieli nowe wymagania dotyczące ich płynności finansowej. Zmiany związane m.in. z rozwojem rynków finansowych, koncentracją biznesu wokół międzynarodowych grup kapitałowych, tendencje unifikacyjne czy też rozwój technik zarządzania ryzykiem wymuszają dostosowanie regulacji do zmieniających się warunków otoczenia. Należy podkreślić, iż rynki ubezpieczeniowe krajów Grupy Wyszehradzkiej po wstąpieniu do Unii Europejskiej rozwijają się bardzo dynamicznie, co wyraża się między innymi znaczącym wzrostem składki ubezpieczeniowej oraz zwiększającą się liczbą i zakresem oferowanych przez zakłady ubezpieczeń usług. Wraz z obserwowanym wzrostem składki wzrasta znaczenie ubezpieczeń w gospodarce kraju. Składka przypisana brutto jest jednym z podstawowych mierników oceny rozwoju rynku ubezpieczeń. Rolę i znaczenie ubezpieczeń określa się zazwyczaj odnosząc składkę do produktu krajowego brutto (PKB). Stosowne dane zostały przedstawione na rysunku 2.

Rys. 2. Udział ubezpieczeń w PKB w krajach Grupy Wyszehradzkiej w latach 2008 - 2012

Zródło: opracowanie własne na podstawie danych instytucji nadzorujących rynki ubezpieczeniowe Czech, Węgier, Polski i Słowacji za lata 2008 – 2012⁵.

We wszystkich omawianych krajach można zaobserwować spadek udziału składki spowodowany kryzysem finansowym, przy czym jego apogeum przypada na rok 2009. Dlatego też na stan rozwoju rynków ubezpieczeniowych omawianych krajów należy patrzeć, biorąc pod uwagę wpływ szeregu czynników, które wpłynęły na zmniejszone zainteresowanie usługami ubezpieczeniowymi wśród konsumentów. Najważniejsze z nich, to:

- spadek tempa wzrostu gospodarczego, co było konsekwencją spadku produkcji przemysłowej, spadku eksportu oraz inwestycji, zwłaszcza zagranicznych,
- ograniczenie dostępu przedsiębiorstw do kredytów, spowodowane pojawiającymi się problemami sektora bankowego oraz zaostrzeniem procesów oceny ryzyka kredytowego,
- wzrost bezrobocia przy jednoczesnym ograniczeniu wydatków konsumpcyjnych społeczeństwa,

⁵ Przy obliczeniach wszystkich wskaźników i prezentowanych w niniejszym opracowaniu danych wykorzystano: Výroční zprávy 2008 – 2012, Česká asociace pojišťoven, (www.cap.cz, data odczytu: 2013.07.20), Yearbook 2008 – 2012, Magyar Biztosítók Szövetsége, (www.mabisz.hu, data odczytu 2013.07.20), Ročné správy Slovenskej asociácie poisťovní: SLASPO. 2008 – 2012 (www.slaspo.sk, data odczytu 2013.07.20), Raporty o funkcjonowaniu sektora ubezpieczeń za lata 2008 – 2012, Komisja Nadzoru Finansowego (www.knf.gov.pl, data odczytu 2013.07.20).

- znaczne uzależnienie od gospodarki krajów strefy EURO, które podejmując decyzje chroniące własne rynki, ograniczały do nich dostęp ze strony podmiotów zewnętrznych,

- wpływ globalnych zjawisk recesyjnych w ramach tzw. efektu „zarażania”, który odbił się negatywnie na gospodarkach większości krajów świata w ramach powiązań związanych z funkcjonowaniem międzynarodowych rynków finansowych oraz wspólnych systemów walutowych.

Należy też zwrócić uwagę na fakt, iż przedmiotem obrotu na rynku ubezpieczeniowym jest usługa finansowa. Jej jakość i dostosowanie do potrzeb klienta są nieodłącznym elementem skuteczności funkcjonowania zakładu ubezpieczeń, jak też stopnia rozwoju sektora ubezpieczeniowego kraju. W konsekwencji prowadzi to do traktowania ubezpieczeń jako narzędzia transferu ryzyka oraz wsparcia o charakterze socjalnym. Trzeba tutaj podkreślić, iż ubezpieczenia należą, z punktu widzenia konsumenta, do optymalnych narzędzi usprawniających procesy ochrony aktywności w życiu codziennym, także prowadzenia działalności gospodarczej poprzez transfer ryzyka na instytucję w tym zakresie wyspecjalizowaną, czyli zakład ubezpieczeń. Przemawiają za tym między innymi:

- koszty – polisa ubezpieczeniowa ze względu na rozproszenie ryzyka na dużą grupę podmiotów objętych ochroną należy do relatywnie najtańszych metod ochrony,
- zakres ochrony – oferta zakładów ubezpieczeń jest coraz szersza i coraz bardziej dostosowania do indywidualnych potrzeb klientów.

Przekłada się to na zainteresowanie ze strony osób fizycznych i prawnych zakupem polis ubezpieczeniowych. W omawianych krajach widoczne są znaczne dysproporcje w korzystaniu z ochrony ubezpieczeniowej, co przekłada się na znaczne różnice w składce *per capita* (tab. 1).

Tabela 1. Składka *per capita* w krajach Grupy Wyszehradzkiej w latach 2008 – 2012 (euro)

Składka	2008	2009	2010	2011	2012	D _{2012/2008}
Razem_CZ	501	490	570	566	574	114,57%
życiowe_CZ	301	284	308	306	304	100,99%
majątkowe_CZ	200	206	262	260	270	135,00%
Razem_HU	330	306	304	261	260	78,78%
życiowe_HU	171	152	160	140	135	78,95%
majątkowe_HU	159	154	144	121	125	78,62%
Razem_PL	442	318	355	363	399	90,27%
życiowe_PL	291	188	206	202	232	79,72%
majątkowe_PL	151	129	149	161	167	110,60%
Razem_SK	390	376	383	391	380	97,44%
życiowe_SK	185	179	174	179	205	110,81%
majątkowe_SK	205	197	209	212	175	85,37%

CZ – Czechy; HU – Węgry; PL – Polska; SK – Słowacja

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych instytucji nadzorujących rynki ubezpieczeniowe Czech, Węgier, Polski i Słowacji za lata 2008 – 2012.

Jak widać z przedstawionych danych, kryzys finansowy oraz późniejsze spowolnienie gospodarcze osłabiły zainteresowanie ubezpieczeniami. Jest to konsekwencją wzrostu bezrobocia, zmniejszenia poziomu konsumpcji i inwestycji, w tym ograniczenie kredytowania zakupu domów i mieszkań, zakupu środków trwałych w ramach umów kredytowych itp., co wpływa na obniżenie popytu na usługi ubezpieczeniowe i zmniejszenie dochodów tego sektora. Inną z przyczyn ograniczenia popytu na usługi ubezpieczeniowe i zmniejszenie dochodów sektora ubezpieczeniowego może być spadek zaufania społecznego do instytucji finansowych, spowodowany ich osłabieniem wywołanym kryzysem. Zauważalne jest także duże zróżnicowanie pomiędzy poszczególnymi krajami w wysokości składki przypadającej na jednego mieszkańca. Jest to z jednej strony pochodną stopnia rozwoju gospodarczego, a poprzez to poziomu życia obywateli, z drugiej zaś strony roli, jaką spełniają ubezpieczenia w gospodarce tych krajów oraz świadomość ubezpieczonych. Trzeba tutaj podkreślić, że we wszystkich omawianych krajach sukcesywnie wzrasta rola ubezpieczeń, jako elementu uzupełniającego publiczny system zabezpieczenia społecznego. Jest to niewątpliwie wynik zmian demograficznych, głównie starzenie się społeczeństwa i wydłużanie się średniej trwania życia, a poprzez to narastającymi problemami systemów emerytalnych i ochrony zdrowia w skutecznym zapewnieniu kompleksowej ochrony ubezpieczonym. W tym też kontekście należy stwierdzić, iż jest to proces pogłębiający się i rola ubezpieczeń, zwłaszcza ukierunkowanych na ochronę życia i zdrowia będzie rosła. Będzie to także konsekwencją oczekiwanego w najbliższych 2 – 3 latach w wyniku zwiększającej się aktywności gospodarki po zakończeniu kryzysu - wzrostu płac i spadku bezrobocia, co niewątpliwie przełoży się na zwiększenie oszczędności mieszkańców, a w konsekwencji wzrostem popytu na produkty ubezpieczeniowe.

Dokonując analizy rynku pod względem poziomu zebranej składki ubezpieczeniowej należy podkreślić, iż w większości (oprócz Węgier) krajów Grupy Wyszehradzkiej w latach 2008 – 2012, pomimo załamania obserwowanego w roku 2009 (jako skutek kryzysu), nastąpił jej wzrost, chociaż w przypadku Słowacji jest on nieznaczny z zauważalnym spadkiem w 2012 roku. Wzrost składki ubezpieczeniowej wystąpił zarówno w segmencie ubezpieczeń na życie jak i majątkowych (tab. 2).

We wszystkich krajach Grupy Wyszehradzkiej dominującą grupę stanowią ubezpieczenia na życie. Wpisuje się to w ogólną strukturę rynku ubezpieczeniowego charakterystyczną dla Unii Europejskiej, gdzie pełnią one funkcję uzupełniającą w stosunku do obowiązujących w krajach członkowskich systemów zabezpieczenia społecznego oraz dodatkowej opieki zdrowotnej. Bardzo specyficzną sytuację możemy zaobserwować w przypadku Polski⁶, w której dynamicznemu rozwojowi ubezpieczeń na życie oprócz wzrostu zainteresowania ze strony społeczeństwa sprzyja konstrukcja prawna ubezpieczenia na życie, która jest bardzo pojemna i obejmuje umowy o różnorodnym charakterze i funkcji ekonomicznej. W ostatnich latach szczególnie istotną rolę odgrywają produkty o charakterze inwestycyjnym lub oszczędnościowym. Są one z reguły oferowane przez zakłady ubezpieczeń we współpracy z podmiotami z innych sektorów rynku finansowego. Treść ekonomiczna tych umów jest zbliżona do typowych instrumentów rynku kapitałowego (np. jednostki uczestnictwa funduszy inwestycyjnych)

---

⁶ R. Pukała, *The Polish insurance market in the years 2004–2011*, „Acta Oeconomica Cassoviensia” 2012, Bratislava, s. 72.

lub sektora bankowego (lokaty bankowe). Funkcja ochronna jest tu ograniczona, i co za tym idzie również ekspozycja zakładów ubezpieczeń na ryzyko o charakterze ubezpieczeniowym nie odgrywa znaczącej roli. Jednocześnie konstrukcja tych produktów sprawia, że ryzyko lokacyjne (inwestycyjne) związane z nabywanymi przez zakład ubezpieczeń aktywami, a także sam dobór aktywów znajduje się w znacznym stopniu po stronie ubezpieczającego.

Tabela 2. Składka przypisana brutto (mln euro) oraz struktura składki w podziale na ubezpieczenia życiowe i majątkowe (w %) w krajach Grupy Wyszehradzkiej w latach 2008 – 2012

Składka (in EUR mil)	2008	2009	2010	2011	2012	D _{2012/2008}
Razem_CZ	5 202	5 443	6 225	6 015	6 107	117,40%
Życiowe_CZ	3 122	3 169	3 360	3 223	3 240	103,88%
Majątkowe_CZ	2 080	2 274	2 865	2 792	2 867	137,84%
życiowe/razem (%) CZ	60,02	58,22	53,98	53,58	53,05	---
majątkowe/razem (%) CZ	39,98	41,78	46,02	46,42	46,95	---
Razem_HU	3 310	3 071	3 036	2 610	2 627	79,37%
Życiowe_HU	1 715	1 530	1 593	1 398	1 364	79,53%
majątkowe_HU	1 595	1 541	1 443	1 212	1 263	79,18%
życiowe/razem (%) HU	51,80	49,82	52,46	53,56	51,94	---
majątkowe/razem (%) HU	48,20	50,18	47,54	46,44	48,06	---
Razem_PL	16 661	11 865	13 559	13 872	15 322	91,96%
Życiowe_PL	11 086	6 998	7 866	7 731	8 899	80,27%
Majątkowe_PL	5 774	4 867	5 692	6 141	6 423	111,24%
życiowe/razem (%) PL	66,54	58,98	58,01	55,73	58,08	---
majątkowe/razem (%) PL	34,66	41,02	41,98	44,27	41,92	---
Razem_SK	2 108	2 027	2 067	2 109	2 040	96,77%
Życiowe_SK	1 106	1 062	1 126	1 145	1 110	100,36%
Majątkowe_SK	1 002	965	941	964	930	92,81%
życiowe/razem (%) SK	52,47	52,37	54,49	54,28	54,41	---
majątkowe/razem (%) SK	47,53	47,63	45,51	45,72	45,59	---

CZ – Czechy; HU – Węgry; PL – Polska; SK – Słowacja

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych instytucji nadzorujących rynki ubezpieczeniowe Czech, Węgier, Polski i Słowacji za lata 2008 – 2012.

Kryzys finansowy wpłynął nie tylko na obniżenie zainteresowania ochroną ubezpieczeniową, a w ślad za tym na poziom zbieranej składki, ale także na pogorszenie wyników finansowych działających na rynku ubezpieczycieli. Jest to w głównej mierze spowodowane obniżeniem wartości posiadanych aktywów oraz podniesieniem poziomu

zobowiązań poprzez wzrost szkodowości prostej⁷ (dalej: szkodowości) produktów (głównie w grupie produktów finansowych i niektórych produktów odpowiedzialności cywilnej jak D&O lub E&O) – dane obrazujące wysokość wypłacanych odszkodowań przedstawiono w tabeli 3.

Obserwowany wzrost szkodowości, głównie w segmencie ubezpieczeń finansowych i odpowiedzialności cywilnej jest niewątpliwie konsekwencją pogarszającej się sytuacji finansowej przedsiębiorstw. W wyniku światowego kryzysu finansowego i spowodowanej nim recesji wstępującej w krajach Grupy Wyszehradzkiej, coraz więcej należności staje się trudnych do ściągnięcia. Obserwowane są opóźnienia w płatnościach ze strony kontrahentów krajowych i zagranicznych, co zwiększa ryzyko niewypłacalności przedsiębiorstw. Wzrasta także liczba upadłości podmiotów gospodarczych, co skutkuje materializacją ryzyka ubezpieczeniowego i wzrostem wypłaty odszkodowań.

Problemem dla sektora ubezpieczeniowego jest także spadek liczby zawieranych umów spowodowany z jednej strony zaostrzającymi się procedurami underwritingu ubezpieczeniowego ze strony ubezpieczycieli, z drugiej zaś pogorszeniem możliwości płatniczych i w konsekwencji spadkiem zainteresowania ubezpieczeniami ze strony klientów. Dodatkowym zagrożeniem dla sektora ubezpieczeniowego, w przypadku nawrotu drugiej fali kryzysu lub utrzymującego się przed długi czas spowolnienia gospodarczego może być pogorszenie wypłacalności działających na nim zakładów ubezpieczeń, na skutek obniżenia kapitałów własnych oraz obniżenia ratingów inwestycyjnych, co w konsekwencji wpłynie destabilizująco na sytuację finansową całego sektora ubezpieczeniowego i wzrostem prawdopodobieństwa upadłości działających na nim ubezpieczycieli. Dlatego też kluczowym aspektem zapewnienia bezpieczeństwa rynku ubezpieczeniowego staje się wprowadzenie systemowych rozwiązań, które zwiększą bezpieczeństwo finansowe działających na nim zakładów ubezpieczeń, a w konsekwencji bezpieczeństwo dla korzystających z ich usług klientów.

Tabela 3. Wypłacone odszkodowania (mln euro) oraz wskaźnik szkodowości (w %) w krajach Grupy Wyszehradzkiej w latach 2008 – 2012

Indicator (in EUR mil)	2008	2009	2010	2011	2012
Razem_CZ	2 765	3 106	3 312	3 296	3 499
Życiowe_CZ	1 481	1 622	1 456	1 633	1 845
Majątkowe_CZ	1 284	1 584	1 856	1 663	1 654
Szkodowość życiowe CZ (%)	47,4	51,2	43,3	50,7	56,9
Szkodowość majątkowe CZ (%)	61,7	69,6	64,8	59,6	57,7
Razem_HU	1 851	1 739	1 623	1 572	1 581
Życiowe_HU	1 026	946	925	914	907
Majątkowe_HU	825	793	698	658	674
Szkodowość życiowe HU (%)	59,8	61,8	58,1	65,4	66,5
Szkodowość majątkowe HU (%)	51,7	51,5	48,4	54,3	53,4

⁷ W opracowaniu prezentowany jest wskaźnik szkodowości prostej liczony jako stosunek wypłaconych odszkodowań do składki przypisanej brutto bez uwzględnienia rezerw i kosztów likwidacji.

Razem_PL	8 415	9 288	9 205	9 663	9 770
Życiowe_PL	5 505	6 405	5 658	6 328	6 337
Majątkowe_PL	2 910	2 883	3 546	3 335	3 433
Szkodowość życiowe PL (%)	49,7	91,5	71,9	81,9	71,2
Szkodowość majątkowe PL (%)	50,4	59,2	62,3	54,3	53,4
Razem_SK	945	1 032	1 133	1 182	1 202
Życiowe_SK	445	549	609	660	678
Majątkowe_SK	501	483	524	522	524
Szkodowość życiowe SK (%)	38,4	40,1	54,0	57,6	61,1
Szkodowość majątkowe SK (%)	51,5	56,5	55,7	54,1	56,3

CZ – Czechy; HU – Węgry; PL – Polska; SK – Słowacja

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych instytucji nadzorujących rynki ubezpieczeniowe Czech, Węgier, Polski i Słowacji za lata 2008 – 2012.:

4. PODSUMOWANIE

Kryzys finansowy, zapoczątkowany w 2007 roku na amerykańskim rynku kredytów hipotecznych, przerodził się w kolejnych latach w najpoważniejsze załamanie aktywności gospodarczej na świecie od czasu kryzysu lat 30-tych ubiegłego stulecia. Sukcesywnie obejmował on kolejne kraje oraz sektory gospodarki, wpływając destrukcyjnie na światowy wzrost gospodarczy oraz destabilizując rynki finansowe. Kolejne fale kryzysu pogłębiały problemy i skutkowały spowolnieniem gospodarczym. Proces ten zauważalny jest w wymiarze globalnym jak też regionalnym. Nie ominął także rynków ubezpieczeniowych krajów Grupy Wyszehradzkiej skutkując między innymi spadkiem zaufania społecznego do instytucji finansowych, a w konsekwencji obniżeniem popytu na usługi ubezpieczeniowe. Czynniki te, na co wskazują zaprezentowane w opracowaniu dane, wpłynęły negatywnie na wyniki finansowe sektora, doprowadzając do spadku:

- udziału ubezpieczeń w PKB omawianych krajów,
- składki *per capita*, zwłaszcza w segmencie ubezpieczeń na życie,
- składki przypisanej brutto,
- wzrostu szkodowości.

Należy jednak podkreślić, iż pomimo osłabienia, sektor ubezpieczeniowy krajów Grupy Wyszehradzkiej nie został dotknięty problemami związanymi z bankrutwem ubezpieczycieli czy też zachwianiem ich wypłacalności. Także instytucje nadzorujące rynek ubezpieczeniowy, co niejednokrotnie sygnalizowały w oficjalnych raportach, nie stwierdziły istnienia zauważalnych problemów w zakresie utrzymywania płynności finansowej oraz utrzymywania na bezpiecznym poziomie wymaganych, ustawowych wskaźników bezpieczeństwa w nadzorowanych podmiotach, które skutkowałyby zagrożeniem interesów konsumentów. Niewątpliwie świadczy to o dostatecznej kapitalizacji działających na rynku zakładów ubezpieczeń pozwalającej na stabilne przetrwanie okresu spowolnienia gospodarczego oraz prowadzenia przez nich bezpiecznej polityki zarządzania ryzykiem operacyjnym oraz finansowym. Wskazuje także na stabilną pozycję sektora ubezpieczeniowego w gospodarce, co pozwala na optymistyczne spojrzenie na jego rozwój w przyszłości. Należy przypuszczać, iż jego znaczenie w gospodarce Czech, Węgier, Polski i Słowacji w kolejnych latach będzie sukcesywnie

wzrastać, co będzie korzystne dla klientów usług ubezpieczeniowych, rynków finansowych oraz gospodarki w wymiarze lokalnym oraz globalnym.

LITERATURA

- [1] *Annual report 2012. Hungarian Financial Supervisory Authority*, Budapest 2013.
- [2] Czech Statistical Office, www.czso.cz.
- [3] Duchackova E., Lejkova Z., Kafkova E., Majtanova A., Mehes M., Szkarlat A., Volosinova D., *Vyvoj poistneho trhu krajín Vysehradskej Stvorky v období 1995–2007*, University of Economics in Bratislava, Faculty of Business Economics with a seat in Kosice, Vydavateľstvo EKONOM, Kosice 2009.
- [4] Hungarian Central Statistical Office, www.ksh.hu.
- [5] Kafkova E., *Development of insurance market in Slovak Republic the period 2004–2010*, „Acta Oeconomica Cassoviensia”, 2011/4, s. 87–106.
- [6] Kafkova E., Fazekasova A., *Vyvoj poistneho trhu v Madarskej republike v období 2004–2010*, [w:] *Vyvojove trendy v poistovnictvie 2011 [electronicky zdroj]: recenzovany vedecky zbornik vedeckych prac z grantoveho projektu VEGA. 1/0211/10. Dopady a dosledky financnej krizy na sector poistovnictva*, Vydavateľstvo EKONOM, Bratislava 2011.
- [7] Kafková E. *Technické rezervy a investičná činnosť komerčných poisťovní na Slovensku*, „Ekonomický časopis” 52/2 (2004), s. 166–180.
- [8] Koziński P., *Charakterystyka rynku kapitałowego*, KNF, Fundacja Edukacji Rynku Kapitałowego, Warszawa 2011.
- [9] *Nadchodząca burza. Raport z transformacji. Kryzys w krajach Europy Środkowej i Wschodniej oraz w strefie EURO*, Raport PwC, Warszawa 2011.
- [10] *Polski rynek ubezpieczeniowy 2004–2010*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2010.
- [11] Główny Urząd Statystyczny, www.stat.gov.pl.
- [12] Pukała R., *The Polish insurance market in the years 2004–2011*, „Acta Oeconomica Cassoviensia” 2012, Bratislava, s. 56–81.
- [13] *Raport o funkcjonowaniu polskiego rynku finansowego w ujęciu międzysektorowym*, Urząd Komisji Nadzoru Finansowego, Warszawa 2011, (www.knf.gov.pl).
- [14] *Raport o stanie sektora ubezpieczeń po IV kwartałach 2011 roku*, Urząd Komisji Nadzoru Finansowego, Warszawa 2012 (www.knf.gov.pl).
- [15] *Raport o stanie sektora ubezpieczeń po IV kwartałach 2012 roku*, Urząd Komisji Nadzoru Finansowego, Warszawa 2013 (www.knf.gov.pl).
- [16] *Raport o stabilności systemu finansowego*, NBP, Warszawa 2008.
- [17] *Report on financial market developments in 2012*, Ministry of Finance of the Czech Republic, June 2013.
- [18] *Ročné správy Slovenskej asociácie poisťovní*, SLASPO, Bratislava 2005–2011 (www.slaspo.sk).
- [19] Soltes M., *Comparative Analysis of Insurance Markets in Visegrad countries*, [w:] *Competitiveness and European Integration*, red. A.S. Muresan, P. Curt, A. Filip, Romania 2007.

- [20] Statistical Office of the Slovak Republic, <http://portal.statistics.sk>.
[21] *Výroční zprávy 2008–2012*, Česká asociace pojišťoven (www.cap.cz).
[22] *Yearbook 2008–2012*, Magyar Biztosítók Szövetsége (www.mabisz.hu).

INSURANCE MARKET OF THE VISEGRAD GROUP UNDER ECONOMIC SLOWDOWN

The economic slowdown currently observed in the global economy has adversely influenced all market segments. It has undermined the activity of enterprises, which results in a reduced employment, decline in real income of the society and increased unemployment. All these factors are reflected in the development stage of the insurance sector, which depends on the supply of risks on the insured parties side, demand on these risks on the insurers side, or readiness to accept them, as well as funds at both parties' disposal, after all it is them who determine risk being traded as market goods. Supply of risk is a direct derivative of the national economy's development and its current status. The insurance sector is an important link to the financial system in every country's economy. It is supplementary to the state social welfare system and, by means of capital accumulation, can constitute a source of financing new investments. It is also important in the context of international financial markets which are characterized by tight connections between particular countries, just like contemporary global economy. This means that economic fluctuations in one country influence the situation in other countries.

The aim of this article is to present the development status of insurance markets in the Visegrad Group in the times of economic slowdown. The analysis of the insurance sector's importance in each of the discussed countries' economies has been carried out, its development status in the years 2008 – 2012 has been presented and the impact of slowdown on its development has been discussed. The fact that the insurance sector in the Visegrad Group is characterized by a stable position in each country's economy, due to high capitalization of entities and safe operational and financial risk management policy conducted by insurers has been pointed out as well.

Keywords: economic slowdown, Visegrad Group, insurance sector, insurance companies, financial security.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.35

Tekst złożono w redakcji: czerwiec 2013

Przyjęto do druku: listopad 2013

Элеонора СКИБА¹

ГЕНДЕРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК ОТРАЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ ОБЩЕСТВА

В статье исследуются теоретические подходы возникновения, формирования и развития гендерной идентичности как категории. Рассматривается связь гендера с другими социальными категориями, их глубокое и полное взаимодействие и взаимовлияние. Обосновывается, что гендерное различие является не природным, естественным порядком вещей, а служит искусственно созданной системой угнетения. Гендер рассматривается как вечно меняющийся, «текущий», постоянно развивающийся, сложный паттерн, и даже более того, как сам процесс создания, а не как некая традиционная, застывшая, раз и навсегда данная категория. Доказывается, что гендерные различия используются политикой власти для легитимации гендерного неравенства, цель которого – подавление маргинальных групп с целью их подчинения.

Доказывается также, что гендерная идентичность конституируется путем инкорпорирования информации об изменчивости, социально-культурной «податливости» гендера в условиях изменчивости социально-философского дискурса. Доказывается, что изучая в прежде легитимных терминах гендерную идентичность как явление нового социального порядка, мы неминуемо приходим к дихотомии как инструменту анализа, а значит, не можем постичь истинную природу присущего сегодняшней социальной ситуации явления новой гендерной идентичности. Это результируется в осознание того, что гендер как явление вечно изменяющегося дискурса также должен рассматриваться в его постоянном движении, а именно, как континуум, непрерывный процесс.

Ключевые слова: гендерная идентичность, человеческая природа, культура, общество.

1. ВВЕДЕНИЕ

По утверждению многих ученых, проблема идентичности – одна из ключевых проблем постмодерна, поскольку «постсовременность» отличается совершенно иной стиль размышлений о мире, в котором почти не осталось места для детерминизма, для, так называемых, законов истории или объективной правды истории. Центр, который принимал бы решения, отсутствует, вместо него – множественность выбора, которую индивид должен всегда принимать во внимание. Гендерная идентичность не является более устоявшейся категорией, она имеет постоянно меняющееся наполнение, очень подвижна и чутко реагирует на социальные изменения. Это калейдоскоп различных контекстов, ролей и опытов, с которыми

---

¹ Doc. Eleonora Skiba, Katedra Zarządzania Sferą Produkcyjnej Narodowego Uniwersytetu Górniczego w Dniepropietrowsku, Ukraina, tel. +380 (562) 46-99-36, e-mail: Eleonora.Skiba@mail.ru

индивид сталкивается в процессе реализации своего Я. Без понимания этого специфического процесса невозможно понять и использовать суть гендерных отношений.

2. ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЙ РАКУРС ИССЛЕДОВАНИЯ ГЕНДЕРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Тема гендера, как показывают исследования последних лет, является сложной и пока еще не исчерпанной. Все дискуссии, какими бы они ни были острыми и непримиримыми по отношению к оппонентам, тем не менее, служат постоянному плодотворному исследованию этой проблемы. Противоречивость во взглядах восполняет пробелы оппонентов и позволяет обеспечить многоплановое, всестороннее, и, потому, более достоверное, изучение этой темы. Противоборствующие научные школы, изучая гендер и гендерную идентичность, исходят из разных подходов, но, исследуя способы и причины возникновения различных моделей, генезис гендерных различий и связанных с ними систем привилегий, эти исследования обеспечивают глубокое проникновение в суть проблемы.

История существования самих школ – это уже аналитический инструмент рассмотрения «текучести» содержания гендерных паттернов, обеспечивающий исследователя потенциалом понимания трансформации текущей концептуализации. Изучая и анализируя сам процесс формирования категории «гендер», мы отмечаем, что движение феминистов и борцов за права сексуальных меньшинств 60х- 70-х гг. прошлого века не достигнув своих политических целей, оказало, тем не менее, мощное культурное воздействие на вопросы гендера в целом, привлекая внимание общества и, тем самым, обеспечивая более глубокое и разноплановое понимание гендерных проблем. Политика власти столкнулась с непереносимым результатом любых дисциплинарных практик, а именно: неравенство и подавление неминуемо приводит подавляемых к осознанию важности противодействия, а подавляющих – осознанию неизбежности последующих реформ. Движения за социальные изменения включают множество кампаний, начиная с требований женщин права на участие в голосовании до требования равных прав транссексуалов, от борьбы с дискриминацией в образовательной сфере до борьбы с насилием в семье со стороны обоих супругов. Начиная с 70-х г. XX в. произошли глубочайшие изменения в системе знаний по этому вопросу. Это результативалось стремительными изменениями в терминологии. Термин «гендер», взятый из грамматики и обозначавший в древности «производить», послужил возникновению слова «род», «класс». В грамматике этот термин обозначает специфические отличия между классами существительных, их соотносительность с различиями пола обозначаемого объекта. Во многих языках мира род имеют не только имена существительные, но и понятия, концепции, идеи. Английский язык в этом отношении гендерно не маркирован, за исключением немногих существительных. Но, будучи важным аспектом для гендерной проблематики, язык не обеспечивает безусловное понимание проблемы гендера в историческом плане. Например, «ужас» в немецком языке - мужского рода, а во французском - женского, слово « корабль» в русском - мужского рода, но в английском языке – женского рода, «девушка», «девочка» в немецком языке – это существительное среднего рода. В связи с этой проблемой Р.Коннел подчеркивает,

что есть много сообществ, где конкретное слово или тон голоса носят специфически гендерную окраску и могут принадлежать только женщине или только мужчине или выражать маскулинность или феминность говорящего[1, С.16].

Дабы проследить сложный и противоречивый процесс формирования самой категории «гендер» исследователи Д. Спейд и К. Валентайн провели сам в своей работе «Калейдоскоп гендера» историко-философский анализ категории «гендер».

Теория конфликтов и функционалистская теория объясняли гендер на уровне макроанализа. С течением времени эти теории претерпели множество трансформаций. Ученые того времени пытались классифицировать весь массив изменений в обществе, явившихся следствием промышленных и демократических преобразований. Однако, в настоящее время представители феминизма, постмодернизма и квир теорий проводят анализ гендера, оперируя разного рода нюансами и особенностями текущей социальной обстановки. Исследования последних лет концептуализируют свое понимание гендера, опираясь на жизненный опыт личности, что очень важно, особенно учитывая тот факт, что гендер не принимает столь различные и многовариантные формы в пределах группы и социальных контекстов.

Функционализм, выделяющий отдельные психические функции как относительно самостоятельные элементы, стремился понять каким образом все части общества (такие социальные институты как семья, образование и другие) формируют слаженно действующую систему общества. В соответствии с этой теоретической парадигмой, части общества стремятся дополнить друг друга, дабы создать социальную стабильность. Перенесенная на гендерные отношения эта парадигма позволила ученым (Парсону, Бейлсу) выяснить в 50-х годах прошлого века различные и совершенно раздельные социальные роли в гетеросексуальной нуклеарной (малой) семье как средство функциональной адаптации к современному сложному социальному устройству. Считалось, что женщины более «функциональны», если они социализировались и вдохновлялись идеей заботы о детях и семье. Предполагалось, что мужчины, в свою очередь, более «функциональны», если они социализировались и вдохновлялись идеей поддержки и заботы о женах и детях. Однако, как отмечает Киммел, *«это сексистское разделение труда является функционально анахронизмом и если и использовалось какое-либо биологическое обоснование для специфического разделения предназначения мужчины и женщины, то оно было подобно эрозии»*[1, С. 55].

К.Маркс и последователи теории конфликтов не рассматривали существующие социальные системы как функционально, оправдано - разумно или благотворно действующие для общества. Напротив, К.Маркс и Ф.Энгельс описывали социальные системы как системы угнетения: одна группа, доминирующая как класс, использовала свой контроль над экономическими ресурсами для угнетения другого класса. Экономические ресурсы этого доминирующего класса приобретались за счет прибыли, получаемой вследствие эксплуатации труда маргинальных (в данном случае, подчиненных) групп. Маркс и Энгельс предсказывали, что напряжение между имущими и неимущими приведет к конфликту между этими двумя группами. Если Маркс фокусировал свое внимание на классовом угнетении, то Энгельс изучал угнетение женщин как один из самых ранних примеров угнетения одной группы другой.

Теоретики феминизма использовали и детализировали идеи Маркса, обратив особое внимание на причины угнетения женщин. Феминисты - социалисты усиленно акцентировали роль капитализма в процессе взаимодействия капитализма и структуры патриархатной семьи как базиса угнетения женщин. Эти теоретики указывали, что экономические и властные преимущества накапливаются у мужчин как у доминирующей группы. Другая группа феминистов, радикальные феминисты, акцентировали общественное внимание на том факте, что патриархат - доминирование мужчин над женщинами - является фундаментальной формой угнетения женщин. И социалисты, и радикалы призывали к изменениям во всех институциональных механизмах и формах культуры, рассматривая такие системы угнетения как сексизм, расизм и классизм. Они связывали этот процесс социальных преобразований с заменой капитализма социализмом и другими структурными изменениями. Но не все теоретики феминизма стремились и стремятся к столь глубоким структурным и культурным преобразованиям. Либеральные феминисты склонны сотрудничать с более справедливыми формами демократического капитализма. Они учитывают, что некоторые государственные программы и законы предоставили возможность женщинам в образовании и обеспечили возможность карьерного роста. Эти феминисты стремятся достичь гендерного равенства путем уничтожения преград на пути достижения свободы женщин, путем предоставления равных возможностей участия во всех сферах жизни, уничтожая гендерные стереотипы и гарантируя равный доступ и участие, как в публичной, так и в частной жизни [3, P. 10].

Постмодернизм и получившие из его рук свою легитимность квир теории сфокусировали свое внимание на текучести и изменчивости контекста, определив гендер как непрерывный, постоянно свершающийся процесс, дефиниция которого проявляется и понимается контекстуально, подвергаясь при этом постоянному изменению. Постмодернизм, подвергнув деконструкции многие антропологические и культурные мифы, заявил о женщине как об активном агенте общества и утвердил значимость и ценность опыта женщины, представив ее субъектом истории (И. Кристева, Л. Иригаре, Г. Спивак, Э. Голдман и др.). Достижения и неудачи в решении основных аксиоматических вопросов гендерной идентичности двух основных научных школ - биологического детерминизма и дифференцирующей социализации - привели таких ученых как Майкл Киммел к использованию социально-конструкционистского метода для обоснования того, что гендерное неравенство не является универсальным и естественным паттерном, но, скорее всего, одной из многих систем угнетения. М. Киммел подчеркивает, что гендерное неравенство не является неизбежной природой вещей и, тем более, природой нашей телесности [1, С.16].

Постмодернизм и квир теории используют метод социальной призмы, посредством которой, по их мнению, формируются гендерная идентичность и социальные паттерны, в которые облачается гендер. Такой подход обеспечивает понимание ценности и уникальности микрокосмоса и макрокосмоса индивидуума и внимание к постоянно происходящим социальным изменениям. Гендер представляется в свете последних научных исследований как вечно меняющийся, «текущий», постоянно развивающийся, сложный паттерн, а не как некая традиционная, застывшая, раз и навсегда данная категория.

По мнению ученых, гендерная идентичность социально фиксируется, конституируется путем инкорпорирования информации об изменчивости, «податливости» гендера, роли отдельных групп как социальных институтов в ежедневном перформансе и трансформации гендерной практики.

Как отмечает в этой связи М. Киммел, «индивидуальности – мальчики и девочки - «гендеризуются», т. е. обучаются «соответствующему» поведению и привычкам, связываемым в нашем сознании с гегемонной мужественностью и преувеличенной или «подчеркнутой женственностью». Потом, как отмечает исследователь, каждый из нас меняет, пересматривает это поведение и выбирает, то, что ему ближе. *«В каком-то смысле каждый из нас заключает свой личный контракт с доминирующим определением мужественности и женственности. Но находясь среди гендеризованных социальных институтов, мы попадаем под воздействие доминантных определений, и, -как следствие – сильно отклоняющиеся от нормы индивидуумы подвергаются дисциплинарным санкциям»* [там же, С. 34- 35]. Отмечая гендеризованность общества как социальный порядок, мы говорим о том, что общественные институты постоянно поддерживают существование принципиальных социальных различий между женщинами и мужчинами, дабы обеспечить мужское превосходство. Например, в 2005 г. средняя заработная плата женщины в США составляла 76, 7 процента от соответствующей мужской (U.S.Census, 2005).

Социологи уже подтвердили тот факт, что гендер формируется самим человеком. Представители социал-конструкционизма определяют гендер как социальный конструкт, понимая его как социальные процессы, посредством которых и в пределах которых гендер проявляет свое существование и претерпевает изменения под влиянием действий и внутренних изменений индивидуумов, репрезентирующих перформанс гендерной идентичности. Одним из наиболее сильных источников в поддержку этой идеи являются кросс культурные исследования. Вариативность и изменчивость дефиниций и способов их демонстрации в различных культурах огромна. Выясняется, что единой универсальной гендерной системы не существует. Проанализировав вариации гендера сквозь призму различных культур, ученые оспорили тот факт, что содержание категории маскулинность одинаково, напротив, оно разнится даже в пределах субкультур одного определенного общества, такая же ситуация и с содержанием категории «фемининность».

3. ГЕНДЕРНИЗИРОВАННЫЙ ПОРЯДОК ТЕРМИНОЛОГИИ

Большинство дискуссий по гендеру неминуемо оперируют в терминах социальной дихотомии. Обосновываясь на изначальной биологической разнице между мужчиной и женщиной, гендер определяют как отличие, разницу культурного плана. Но, настаивает Р. Коннел, и различие, и дихотомия – суть одной и той же идеи. Существует выражение, что мужчины пришли с Марса, а женщины – с Венеры. По мнению Р. Коннел есть серьезные возражения против такого заявления. И они следующие:

- Подобно тому, как человеческий характер нельзя разделить только на два типа
- мужской и женский, человеческую жизнь нельзя просто разделить на две

отдельные сферы. Хотя наши представления о гендере часто носят дихотомичный характер, тем не менее, реальность не столь категорична.

- Применение самого определения в терминах различий и отличий означает, что там, где мы не видим визуальной разницы, мы не можем видеть проявление гендера. При такой дефиниции мы не смогли бы определить гендерный характер лесбиянок или гомосексуалов, основанный на гендерной визуальной схожести, используя пределы дихотомии. В этом случае, проводя исследования, основанные на незначительных психологических или визуальных различиях между женщиной и мужчиной, мы бы, по-видимому, заключили, что гендер в этих случаях просто «испарился».

- Дефиниции, базирующиеся на дихотомии, исключают как различия в пределах группы мужчин, так и в пределах группы женщин из самого концепта «гендер». Есть такие различия, которые являются весьма актуальными паттернами отношений между женщинами и мужчинами, например, разные параметры склонности к насилию, от явно выраженной до полного отсутствия агрессии как одно из свойств маскулинности.

- Любая дефиниция в терминах личностных характеристик исключает процесс, который лежит за пределами конкретного индивидуума: не принимается во внимание широкомасштабный социальный процесс, базирующийся наобщих для мужчин и женщин способностях, на схожем как для маскулинности, так и для фемининности содержании категории «гендер». Процесс производства товаров и оказания услуг в условиях современной экономики базируется на разделении как мужчин, так и женщин в соответствии с их способностями, а не на разделении на основании различий между мужчинами и женщинами как групп. Таким образом, товары часто несут на себе гендерный отпечаток. Распределение произведенных материальных ценностей также носит глубоко гендерный характер. Этот социальный процесс необходимо принимать во внимание для полного анализа категории «гендер».

Постоянное и все продолжающееся развитие социальной науки обеспечивает решение проблемы различий. По мнению Р. Коннел, решение проблемы «*заключается в том, чтобы переключиться и сфокусироваться не на различиях, а на отношениях. Гендер, прежде всего, это суть социальных отношений, в пределах которых действуют отдельные личности и группы*» [2, Р. 11].

Модели поведения реализуются в социальных структурах. Гендер, понимаемый как социальная структура, не может быть, в таком случае, рассматриваться в терминах дихотомии. Как подчеркивает исследователь, «*это паттерн наших социальных договоренностей, каждодневной активности и практики, которые оговорены этими социальными договоренностями*» [2, Р. 131]. Но, рассуждая о социальной структуре гендера, Р. Коннел подчеркивает ее специфический характер относительно телесности, а именно, телесной разнице между мужчиной и женщиной. Некоторые аспекты нашей анатомии четко направлены на разные репродуктивные цели и в этом смысле телесность крайне различна. Оспаривать особое внимание к вопросам телесности в этом смысле просто невозможно. Но абсолютно неприемлемо, по мнению Р. Коннел, «*сведение биологической сложности и адаптивности к полной, застывшей, непреодолимой дихотомии, так и существование идеи о том, что культурные паттерны просто отражают телесную разницу*» [там же, Р. 28].

Впрочем, соглашаясь, что они иногда несут на себе это предназначение, ученые отмечают, что в отношении телесных различий между мужчиной и женщиной социальные практики иногда это излишне подчеркивают (например, одежда для беременных), иногда отрицают (практика трудовых отношений), иногда мифологизируют (компьютерные игры), иногда слишком усложняют (одежда для разного рода сексуальных меньшинств). В таком случае мы не можем сказать, что социальные договоренности, безусловно, отражают биологическую разницу. Но, и это очевидно, мы видим, что эти все случаи целенаправленно адресованы обществу, его вниманию, носят аффективный характер. Нет зафиксированной, неизменной «биологической основы» для всего многообразия социальных гендерных процессов. Более того, существует некая сфера, где тела и телесность вовлекаются в социальный процесс, в результате чего наши социальные конструкты преобразуют, изменяют, привносят нечто свое в эти репродуктивные различия. Таким образом, приходит к выводу Р. Коннел, *«гендер – это структура социальных отношений, которая сцентрирована на репродуктивной арене, и это набор практик, которые привносят репродуктивные телесные различия в практику социальных культурных процессов»* [там же, Р.11]. Таким образом, гендер изучает сложный процесс взаимодействия человеческого общества с категорией телесности, их взаимовлияние и целостность, а также многие важные последствия этого процесса взаимодействия, результирующиеся в наших конкретных жизненных ситуациях, нашем коллективном сознании и судьбе. Полагают, что именно такая дефиниция гендера наиболее полно и точно отражает суть проблемы.

Опираясь на идею множественности и многосложности понятия и содержания маскулинности и фемининности, профессор Сиднейского университета Райвен Коннел сформулировала новые терминологические сочетания «господствующая маскулинность» и «подчеркнутая фемининность», дабы еще глубже понять и выразить отношения как в пределах содержания категорий «маскулинность» и «фемининность», так и между ними. Как считает Р. Коннел, именно эта уточняющая терминология позволяет идеально точно выразить паттерны мужественности и фемининности в патриархальном обществе. Под определением «господствующая маскулинность» Р. Коннел понимает паттерн практики, конкретных действий (действий, которые выполнены уже, а не набор, ролевых ожиданий, надежд, прогнозирований), что и обеспечивает все продолжающееся доминирование мужчин. Основными характеристиками содержания этого паттерна являются субординирующее, подчиненное положение женщины, исключение и уничтожение геев, торжество жесткости и конкурентоспособности, но без насилия. Господство это достигается при помощи культуры, социальных институтов и системы убеждений. В то время как «подчеркнутая фемининность» предполагает именно, и, прежде всего, подчиненность женщины, ее социальность, конформность по отношению к мужскому эго и сексуальным желаниям, подчеркнутое принятие брачных и семейных обязанностей. Оба этих паттерна мужественности и фемининности интегрированы в окружающую индивидуума социальную среду и, следовательно, оперативно реагируют на закрепление угнетения. Они и представляют собой те нормативные версии мужчины и женщины, с которыми другие паттерны маскулинности и фемининности соизмеряются. Например, как объясняет Р. Коннел,

«господствующая маскулинность» отделяет маргинальную маскулинность, которая присуща расовым и этническим меньшинствам. Эти маргинальные формы маскулинности смыкаются по каким-то параметрам с «господствующей маскулинностью», например, «жесткость», но являются в социальном плане униженными. Таким образом, исследуя процесс формирования гендерной идентичности квир - теории приходят к заключению, что гендер является продуктом социально-философского дискурса в пределах конкретного социального контекста, который формулирует определение и дает объяснение гендеру. Свое название «квир» эти теории заимствовали из оригинального значения «то, что за пределами общепринятых, обычных и поэтому узких интерпретаций». Для них сексуальность непременно связана с понятиями «гибкость», «изменчивость». Поскольку квир теории предполагают, что идентичность и поведение индивидуума не обязаны совпадать, мы не должны непременно полагать, что люди это суть того, что они делают, что люди равнозначны их действиям. Следуя этой логике развития осознания гендера, мы приходим к выводу, что гендер далеко не упрощенная, а скорее, довольно проблематичная категория. Люди в реальности не могут быть столь упрощенно понимаемы только в пределах культуры как, например, мужчина, женщина, гетеросексуал, или гомосексуал. Столкнувшись с невозможностью полно и достоверно описать каким образом гендер взаимодействует с такими социальными категориями как неравенство в обществе, включая расовое, этническое классовое, сексуальное, возрастное и связанное с недееспособностью личности, все больше исследователей используют эти социальные категории в качестве призмы различия. Они изучают гендер сквозь призмы различий и дискриминаций, инкорпорируя многообразные социальные категории и создавая, таким образом, новый способ анализа, а именно: много расовый феминизм, ставящий своей целью достижение расового, классового и гендерного равенства. Представители этого направления настаивают на взаимосвязи патриархата с расовым, классовым и гендерным угнетением.

4. ВЫВОДЫ

Отвечая на вопросы как в современном обществе под влиянием глобализации формируется и трансформируется содержание понятий «фемининность» и «маскулинность», какие критерии являются составляющими категории «гендер», какие научные подходы к исследованию различий между женщиной и мужчиной, каковы эти различия, мы приходим к выводу, что гендерные отношения - многоуровневые и многоаспектные. Жизнь индивидуума подвергается воздействию широкомасштабной организационной социальной структуры, которая, в свою очередь, также находится в процессе постоянных изменений, что позволяет сделать вывод, что сама политика гендерных отношений – это процесс. Гендер, как и любой другой социальный конструкт, многомерен, он касается не только вопросов идентичности или вообще каких – либо других узконаправленных проблем. Гендерные паттерны отличаются в разных культурных контекстах. Гендерные соглашения, расстановки акцентов воспроизводятся не биологически, а социально. Политика власти формирует действия индивидуума прямыми и опосредованными способами, посредством различных дисциплинарных практик. Таким образом, паттерны часто производят впечатление неизменных в пределах какого-то отдельно взятого дискурса. Однако, они, на самом деле, непрерывно

изменяются, это, фактически, и есть сам процесс в действии. Человеческая социальная практика постоянно создает новые ситуации, и социальные конструкты всегда следуют за разрешением кризисной ситуации.

БИБЛИОГРАФИЯ

- [1] Киммел М. Гендерное обществ. / Майкл Коннел.- М.: РОССПЭН, 2006.- 464с.
- [2] Connel R. Gender (Polity Short Introductions). / Raewyn Connel. – Malden: Polity Press, 2009. – 200 p.
- [3] Spade J., Valentine C. The Kaleidoscope of Gender: Prisms, Patterns, and Possibilities. / Joan Spade, Catherine Valentine . - SAGE Publications, Inc; Third Edition , 2010. - 608 p.

GENDER IDENTITY AS A REFLECTION OF SOCIO-CULTURAL CHANGES IN SOCIETY

This research highlights the problem of gender identity as one of the key challenges of the postmodern times. Postmodernism's peculiarity feature is a completely different style of thinking about the world. There is no room for determinism, for the so-called laws of history or objective truth of history. So any previous knowledge about gender or common spread stereotypes have been broken by current reality. Even the authority existed has to recognize the importance of our new world understanding in this sphere. There is a multiplicity of choice which must always be taken into account by the individual.

Gender identity is not some well-established category; it has got a constantly changing content. It is very flexible and responsive to any social change. This is "a kaleidoscope" of different contexts, roles and experiences within the individual acts. It is impossible to understand and use the essence of gender relations in a true way without understanding of this particular process.

The contradictory in the views of opponents' scientific schools fills gaps and allows providing a multidimensional, comprehensive and, therefore, more reliable study of this topic. While studying gender and gender identity the opposing scientific schools come from different approaches. But while examining how and why different models of production history of gender differences and related systems of privileges were created, these investigations ensure deep insight into the problem.

It's been proved the gender identity is formed by the human society. The supporters of the social construction gender idea define gender as a social construct, understanding it as the continual social processes through which gender both manifests itself and is changed under the impact of human actions and internal social changes. Both these processes act at the same time and continually. One of the most authority sources for this idea supporting is cross-cultural studies. Variability and a multiplicity the masculinity, femininity and gender definitions and methods of their demonstrations in different cultures are enormous. There is no single universal gender system in the world.

If we understand gender identity as a social structure, we are not able to search gender in terms of dichotomy. This pattern is the model of our social arrangements, daily activities and practices that are specified by these social arrangements.

There is no any biological basement for these social arrangements. They have a social foundation. The gender difference is the result of gender inequality authority policy. The

aim to put into practice the gender inequality policy produces the idea of gender differences which is used to justify this gender inequality. Gender agreements, placement of social and gender accents are played socially, rather than biologically. The power structures form these gender agreements via direct and indirect ways.

Thus, the gender patterns often give the impression of constant within a certain discourse. However, they are actually being changed continuously. It is, in fact, the process in operation. While creating constantly new situations and social constructs human social practices always provide the social crisis releasing.

Keywords: gender identity, human nature, culture, society.

TOŻSAMOŚĆ PŁCIOWA JAKO ODZWIERCIEDLENIE SPOŁECZNO-KULTUROWYCH ZMIAN W SPOŁECZEŃSTWIE

W artykule zbadane zostały teoretyczne aspekty powstania, formowania i rozwoju tożsamości płciowej jako kategorii. Rozpatruje się gender – relacje z innymi społecznymi kategoriami, głębokie i pełne ich współdziałanie i wzajemne oddziaływanie. Uzasadniono, że różnica płci nie jest naturalnym porządkiem rzeczy, a służy jako sztuczny system ucisku. Płeć jest postrzegana jako stale zmieniający się, „płynny”, rozwijający się, złożony, a nawet więcej – jako proces tworzenia, a nie rodzaj tradycyjnej, skostniałej, danej raz na zawsze kategorii. Udowodniono, że płciowe różnice są wykorzystywane w polityce władzy do legitymizacji nierówności płci, której celem jest tłumienie i podporządkowanie zmarginalizowanych grup.

Uzasadniono, że tożsamość konstruuje się poprzez inkorporowanie informacji o zmienności, społeczno-kulturowej „ustępliwości” płci w warunkach zmienności filozoficzno-społecznego dyskursu. Udowodniono także, że wykorzystując niegdyś używaną terminologię do badania tożsamości płci jako zjawiska nowego społecznego ładu, nieuchronnie staniemy przed dychotomią jako narzędziem do analizy, a zatem nie potrafimy zrozumieć prawdziwą naturę nowej tożsamości płciowej. Co przetwarza się w uświadomienie tego, że gender jako zjawisko zmieniającego się dyskursu należy również postrzegać w jego ciągłym ruchu, a mianowicie jako kontinuum, nieprzerwalny proces .

Słowa kluczowe: tożsamość płciowa, natura ludzka kultura, społeczeństwo.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.36

Tekst złożono w redakcji: czerwiec 2013

Przyjęto do druku: listopad 2013

Justyna STECKO¹

W POSZUKIWANIU PIERWSZEJ PRZYCZYNY ZŁA – FILOZOFIA MARIANA ZDZIECHOWSKIEGO

Celem opracowania jest próba analizy twórczości Mariana Zdziechowskiego ze szczególnym uwzględnieniem filozofii zła. Problematyka podejmowana przez polskiego filozofa była jedną z najtrudniejszych i wyjątkowo niemodnych w czasach w których żył. Głównym pytaniem, które stawiał Zdziechowski to pytanie o źródło i genezę zła. Jednak trudność, polega na tym, że „profesor Marian Zdziechowski nie był ekspertem: nie był ani filozofem, ani teologiem, ani psychologiem, ani socjologiem, ani historykiem, ani krytykiem literackim, choć jednocześnie zajmował się filozofią, teologią, psychologią, socjologią, historią i krytyką literacką. W epoce fragmentaryzacji wiedzy, różnicowania i wąsko pojętej specjalizacji spoglądał na zjawiska całościowo, uwzględniając zawsze materialny, psychiczny oraz duchowy wymiar egzystencji człowieka” - tymi właśnie słowami Zenon Chocimski rozpoczyna swą przedmowę do książki "Widma przyszłości, na którą składają się teksty Mariana Zdziechowskiego.

Rozważania zawarte w artykule rozpoczynają się od krótkiego słowa wstępnego wskazującego na inspiracje, którymi kierował się filozof oraz analizy problematyki zła w myśli chrześcijańskiej, ze szczególnym uwzględnieniem św. Augustyna. Początkowo w myśli chrześcijańskiej współistniały dwa ujęcia problemu zła: pesymistyczny oraz optymistyczny. Pierwszy z nich kładł nacisk na to, co było mottem w piśmiennictwie Zdziechowskiego a więc na fakt, że fundamentem świata jest zło, zaś drugi głosił, iż możliwe jest wyzwolenie bytu ze wspomnianego wyżej zła. Oba te przesłania istniejąc jednocześnie, pozwalały uchronić się zarówno przed nieprzystającym do rzeczywistości optymizmem, jak i pesymizmem, manicheizmem i gnozą. Zdziechowski interpretuje myśl Augustyna, a szczególnie *Państwo Boże* jako pierwszą próbę teodycei, która podobnie jak późniejsza koncepcja Hegla chciała oswoić zło, potraktować je jako niezbędny element rozwoju dziejów, konieczny do pełnej harmonii. Tego typu wkomponowanie elementu zła w proces dziejów, niestety zdaniem polskiego filozofa, usprawiedliwia je.

Słowa kluczowe: Marian Zdziechowski, filozofia zła, pesymizm, św. Augustyn.

1. WSTĘP

Marian Zdziechowski to z jednej strony postać anachroniczna z drugiej zaś swego rodzaju wizjoner przyszłości. Zagadnienia, które poruszał na początku XX wieku były wyjątkowo niemodne, szczególnie w filozofii polskiej, na co szczególną uwagę zwraca Krąpiec pisząc, iż „niestety polskie piśmiennictwo filozoficzne nie może się poszczycić żadnym fachowym opracowaniem tego zagadnienia. Na uwagę zasługuje jedynie obszerna, bardzo ciekawa, chociaż mało znana praca M. Zdziechowskiego, *Pesymizm, romantyzm a podstawy chrześcijaństwa*. Inne prace lub wzmianki o zlu są napisane „ku pokrzepieniu serc”, jak kaznodziejskie uwagi i „czytania duchowe”, bądź są

---

¹ Dr Justyna Stecko, Zakład Nauk Humanistycznych, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, ul. Poznańska 1, 35-084 Rzeszów, tel. 017 8651204, e-mail: jstecko@prz.edu.pl.

powtórzeniem znanych już ujęć filozoficznych, bądź też opracowaniami jakiegoś aspektu zła w konkretnym dziele literackim”².

W czasach pozytywizmu, idei pracy u podstaw, nadziei na lepsze jutro on mówił o wszechogarniającym złu, o przepaści nad którą stoi Europa, o zagładzie najważniejszych dla funkcjonowania życia społecznego i indywidualnego wartości a nawet świata. Z poglądami swoimi wykraczał poza epokę, w której przyszło mu żyć. W pełni świadomy tego zjawiska sam o sobie mówił „wszystko co piszę jest nie na czasie; szkice niniejsze są w otwartej wojnie z czasem”³. Jednak to, że tkwił poza czasem i wyłamał się ze schematów ówczesnego myślenia sprawiło, że reguły związane z czasem niejako go nie dotyczą.

Jak pisze Wesołowska szedł całkowicie indywidualną drogą, nie pasował do żadnych mód filozoficznych, konsekwentnie trwając przy własnych pryncypiach światopoglądowych.⁴ Spoglądając przez pryzmat jego inspiracji możemy próbować podzielić twórczość Zdziechowskiego na 3 zasadnicze okresy:

- okres badań literaturoznawczych,
- okres filozoficzno – religijny,
- i okres historiozoficzno – politologiczny.

Jednak najważniejszym w jego twórczości jest otwartość na przenikanie i konfrontację obszarów literatury, filozofii, religii a nawet życia społecznego i politycznego. Takie połączenie, jego zdaniem, uwypukliło to, co najważniejsze, a mianowicie problematykę moralną. Można nazwać Zdziechowskiego swego rodzaju „sejsmografem, rejestrującym duchowe zmaganie i rozterki współczesności”⁵. Z tą tylko różnicą, że nie był bierny jak wyżej wspomniane urządzenie, lecz niezwykle aktywnie uczestniczył we wszystkich wydarzeniach. Każde z nurtujących go zagadnień rozważał w perspektywie aksjologicznej i według kryteriów moralnych. Nie interesowały go spory polityczne, filozoficzne, środowiskowe, narodowe lecz dobro człowieka. Stawał zawsze po stronie niesłusznie prześladowanych, mówiono o nim, że był sumieniem narodu⁶.

Marian Zdziechowski nie był jednak ekspertem: „nie był ani filozofem, ani teologiem, ani psychologiem, ani socjologiem, ani historykiem, ani krytykiem literackim, choć jednocześnie zajmował się filozofią, teologią, psychologią, socjologią, historią i krytyką literacką. W epoce fragmentaryzacji wiedzy, różnicowania i wąsko pojętej specjalizacji spoglądał na zjawiska całościowo, uwzględniając zawsze materialny, psychiczny oraz duchowy wymiar egzystencji człowieka” - tymi właśnie słowami Zenon Chocimski rozpoczyna swą przedmowę do książki „Widma przyszłości”

Mimo, iż Marian Zdziechowski nie był „zawodowym filozofem”, to jednak zagadnienia, które porusza mają charakter stricte filozoficzny. Snuje on głęboką analizę natury zła⁷, źródeł oraz powodów jego istnienia, pyta także czy da się pogodzić to z

² M. A. Krąpiec, *Dlaczego zło? Rozważania filozoficzne*, Lublin 1995, s. 6.

³ Cyt. za *ibidem*, s. 142.

⁴ Por. E.N. Wesołowska, *Działać przed katastrofą*, Toruń 1994, s. 9.

⁵ Por. J. Skoczyński, *Wartość pesymizmu*, Kraków 1994, s. 73.

⁶ *Ibidem*, s. 24.

⁷ Por. J. Stecko, *Homo crudelis – koncepcja natury ludzkiej Mariana Zdziechowskiego w zderzeniu z czasami współczesnymi*, Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej, Ekonomia i Nauki Humanistyczne, nr 18 (2011), ss. 237-244; J. Stecko, *Problematyka zła w myśli Mariana*

istnieniem dobrego Boga. Odpowiedzi na te i podobne im pytania, Zdziechowski poszukiwał przez całe życie, a co za tym idzie, przewijają się one przez całą jego twórczość. W głównej jednak mierze rozprawia się z nimi w swoim 2 – tomowym dziele *Pesymizm, romantyzm a podstawy chrześcijaństwa*. Rozprawa ta będzie mi służyć jako podstawa analizy problemu.

2. ANALIZA KONCEPCJI ŚW. AUGUSTYNA

W swoim dwutomowym *opus magnum* na temat zła, Zdziechowski rozpoczyna przemyślenia od analizy poglądów myśliciela chrześcijańskiego św. Augustyna, który według niego, jako jeden z niewielu tak głęboko odczuwał siłę zła w świecie, jak on sam. „Chyba nikt nie opisywał nigdy bólów bytu ziemskiego z sercem tak poruszonym i barwami tak silnymi”⁸. Zarzuca mu jednak to, że mimo iż tak dotkliwie czuł nędzę bytu, cierpienia, niedoli, to jednak dla *ratowania sprawy Bożej*⁹ tak naprawdę oddalił się od prawdziwych poszukiwań. Początkowo w myśli chrześcijańskiej współistniały dwa ujęcia problemu zła: pesymistyczny oraz optymistyczny. Pierwszy z nich kładł nacisk na to, co było mottem w piśmiennictwie Zdziechowskiego a więc na fakt, że świat w złem leży¹⁰, zaś drugi głosił, iż możliwe jest wyzwolenie bytu ze wspomnianego wyżej zła. Oba te przesłania istniejąc jednocześnie, pozwalały uchronić się zarówno przed nieprzystającym do rzeczywistości optymizmem, jak i pesymizmem, manicheizmem i gnozą. Święty Augustyn – po nawróceniu się na chrześcijaństwo – zmagając się z herezją manichejską, wybrał jedną z dróg, taką, która nie umniejszała Boga – Stwórcy. Jednak wybór ten był – zdaniem Zdziechowskiego – błędny i niezwykle kosztowny. Optymizm ten zwyciężył i wykorzystał herezję gnostyków i manichejczyków w pierwszych wiekach chrześcijaństwa; „rósł i potężniał w epoce Odrodzenia, kosztem samej wiary chrześcijańskiej; natchnął filozofię polityczną XVIII i XIX wieku; wyłonił z siebie po rewolucji francuskiej teorie socjalistyczne [...]”¹¹. Zdaniem Zdziechowskiego prekursorem nowożytnego optymizmu a z nim kryzysu kultury jest właśnie nie kto inny, jak św. Augustyn. Jego optymizm oddalił wszystkich od pierwotnych źródeł chrześcijaństwa. Jak do tego doszło? Augustyn próbował usprawiedliwić Boga jako Stworzyciela tego co dobre w świecie. Tłumaczył, że skoro Bóg jest absolutnym dobrem, to wszystko, co powstało z woli Boga złem być nie może. „Z uznania świata, za doskonałe dzieło Boga wynikało, iż to, co nam się złem wydaje, musi być dobrem ze stanowiska ekonomii świata”¹². Dowodził on, że w rzeczywistości to co postrzegamy jako zło, jest tylko mniejszym dobrem, bez którego świat nie byłby tak piękny jak jest. Stanął na stanowisku estetycznym. Świat, jest jakby dziełem sztuki, w którym kontrasty i dysonanse nie przeszkadzają, wręcz przeciwnie – uwidaczniają piękno całości. Człowiek zaś czasami nie potrafi tego ocenić, tylko dlatego,

---

Zdziechowskiego *tem do rozważań europejskiej filozofii zła*, [w:] *Filozofia polska na tle filozofii europejskiej w XX wieku*, Częstochowa 2014 (w druku).

⁸ *Ibidem*, s. 206.

⁹ *Ibidem*, s. 207.

¹⁰ Dokładnie cytat brzmi: *Wiemy, że jesteśmy z Boga, cały zaś świat leży w mocy złego*, Pierwszy list św. Jana Apostoła, 5,19.

¹¹ M. Zdziechowski, *Pesymizm, romantyzm a podstawy chrześcijaństwa*, T.I, Warszawa 1993, s. 188.

¹² *Ibidem*, s. 218.

że nie widzi całości, a jedynie wycinek naszego bytu. „Całość ukryta jest przed okiem ludzkim [...]. Wśród przedziwnej piękności Wszechświata to, co się złem nazywa, należycie będąc uporządkowane i na miejscu swoim postawione, wyraźnie podnosi dobro, ażeby ono nam bardziej podobać się mogło i chwalebniejszym się wydawało w porównaniu ze złem [...]”¹³. Jęki wywołane bólem, cierpieniem nie tylko nie niszczą idealnej symfonii świata, co więcej udoskonalają ją. Według Zdziechowskiego koncepcja ta oburza w nas ludzkie uczucia. Mimo ogromnej sympatii jaką darzy św. Augustyna, traktuje takie rozwiązanie za paradoksalne. Nie znosi ono cierpienia w świecie, prowadzi do ograniczenia wolności człowieka, zaprzecza istnieniu zła – a więc jego substancjalności a wszystko po to, aby być tłem doskonałego Boga. Według Mariana Zdziechowskiego tylko pozornie doskonałego, ponieważ Bóg, który „zbawia kilku, ponieważ „tak mu się podobało”, a wszystkich innych strąca w otchłań zatracenia, nie jest Bogiem miłości, lecz kaprysu i okrucieństwa”¹⁴.

Św. Augustyn uwikłał się w cały szereg wątpliwości a nawet sprzeczności, których nie potrafił w żaden sposób wyjaśnić. Co prawda udało mu się wyjaśnić jak istnieje dobro w świecie, jednak zrozumienie zła stało się niestety niemożliwe. Na narzucające się każdemu pytania tj. jak pogodzić wszechwiedzę Boga z wolnością człowieka (postulowaną przez niego), czy jak rozwiązać problem predestynacji Augustyn nie miał problemu z odpowiedzią. Bóg „wiedział” o tym, że człowiek może upaść, jednak jego upadek nie był koniecznością ale możliwością. Bardziej wartościowy jest – zdaniem Augustyna – człowiek z wolną wolą i potencjalnym złem, aniżeli pozbawiony wolności. Złem będzie odwrócenie się od Boga, które dokonało się już wraz z grzechem pierwszych ludzi. Konsekwencje zaś poniósł cały rodzaj ludzki. Tak więc Bóg nie ponosi żadnej odpowiedzialności za istniejące zło, które jest efektem zdrady Adama i Ewy. Poprzez ich wybór zostaliśmy poddani władzy zła. Szansę na zbawienie ma tylko ten, kto otrzyma łaskę, na którą oczywiście nie będziemy mieli żadnego wpływu. To Bóg w swojej dobroci decyduje komu jej udzieli. Św. Augustyn dokonał pewnego przełomu. Jako pierwszy przyznął całą odpowiedzialność, za wszystkie czyny i wybory człowieka na niego samego. Dotychczas ludzie antyku koncentrowali się na pojęciu „przeznaczenia”, które w pewien sposób zwalniało z odpowiedzialności za złe efekty. Augustyn zaś oświadcza: *Ego non fatum, non fortuna, non diabolus* (ja, a nie przeznaczenie, nie szczęście i nie diabeł). Stawia człowieka w pełni odpowiedzialnego za swe czyny przed Bogiem.

Koncepcja ta nie tylko sprowokowała Zdziechowskiego do kolejnych pytań, ale wzbudziła w nim moralny sprzeciw. Św. Augustyn, aby wywyżżyć Boga poniżył naturę ludzką. Człowiek w jego koncepcji to istota skażona złem. Zdziechowski nie godzi się także na to, by odpowiedzialnością za istniejące zło obciążyć jedynie człowieka. Stąd siła z jaką działa zło musi mieć jego zdaniem jeszcze inne korzenie. Źródła zła chce on szukać gdzieś poza istotą ludzką zaś samego człowieka traktować jedynie jako przekaźnika zła, które istnieje z jakiejś wyższej konieczności.

Zdziechowski interpretuje myśl Augustyna, a szczególnie *Państwo Boże* jako pierwszą próbę teodycei, która podobnie jak późniejsza koncepcja Hegla chciała oswoić zło, potraktować je jako niezbędny element rozwoju dziejów, konieczny do pełnej harmonii. Tego typu wkomponowanie elementu zła w proces dziejów, usprawiedliwia je. Okazuje się ono niezbędnym do pewnego wyższego celu, a w przypadku św. Augustyna do dobra.

¹³ *Ibidem*, s. 220.

¹⁴ *Ibidem*, s. 226.

Zdziechowski dostrzegł także w myśli św. Augustyna ścisłe powiązanie walki ze złem z instytucją Kościoła, który postulował wyłączność na prowadzenie wiernych do Boga. Człowiek w jego koncepcji jawi się nam jako istota targana popędami, bezbronna wobec zła i jedynie Kościół jako pośrednik Boga może dać nam moc do walki z nim. Zdaniem Zdziechowskiego może to prowadzić nie tylko do rozdzwieków ale i konfliktów między Urzędem a własnym sumieniem. Rozwiązanie tradycyjne przyczyniło się zdaniem Krasickiego, do utrwalenia wizerunku Kościoła jako Mistycznego Ciała Chrystusa, ale także jako Kościoła Instytucji. „Krok od idei Kościoła jako duchowego Autorytetu Nauczyciela Prawdy i nieomylnego Przewodnika do bram Zbawienia, mierzony był wiekami jego historii i miał fatalne następstwa i skutki (ujawnił je najostrzej tzw. Kryzys modernistyczny w Kościele)”¹⁵. Innego natomiast zdania jest J. Skoczyński twierdzi, że interpretacja pism Augustyna przez tego polskiego filozofa jest swoista. Według Skoczyńskiego walka ze złem w myśli tego głęboko wierzącego myśliciela, jest zdecydowanie bardziej skorelowana z pojęciem łaski, aniżeli Kościoła.¹⁶ Uwaga ta wydaje się jak najbardziej słuszna.

3. PODSUMOWANIE

Koncepcja Augustyna odbierała zdaniem Zdziechowskiego charakterystyczną dla chrześcijaństwa dramatyczną wizję świata i człowieka. Dodatkowo siła z jaką zło przejawia się w świecie, nie pozwalała mu pozostać w przekonaniu, że jedynym jego twórcą jest człowiek. Marian Zdziechowski postanowił poszukać pierwszej przyczyny zła w innym miejscu. Pogłębieniem myśli św. Augustyna, a zarazem polemiką z nim jest – według Zdziechowskiego – filozofia Schellinga, Kolejnych odpowiedzi polski filozof poszukuje u Secretana oraz Schopenhauera, którego traktował jako odkrywcę prawdziwej filozofii zła. Jednak rozwinięcie tego zagadnienia to temat na kolejne opracowanie.

LITERATURA:

- [1] Krasicki, *Eschatologia i mesjanizm. Studium światopoglądu Mariana Zdziechowskiego*, Wrocław 1994.
- [2] Krąpiec M. A., *Dlaczego zło? Rozważania filozoficzne*, Lublin 1995.
- [3] Skoczyński J., *Wartość pesymizmu*, Kraków 1994.
- [4] Stecko J., *Homo crudelis – koncepcja natury ludzkiej Mariana Zdziechowskiego w zderzeniu z czasami współczesnymi*, Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej, Ekonomia i Nauki Humanistyczne, nr 18 (2011).
- [5] Stecko J., *Problematyka zła w myśli Mariana Zdziechowskiego tłem do rozważań europejskiej filozofii zła*, [w:] *Filozofia polska na tle filozofii europejskiej w XX wieku*, Częstochowa 2014 (w druku).
- [6] Wesołowska E.N., *Działać przed katastrofą*, Toruń 1994.

---

¹⁵ J. Krasicki, *Eschatologia i mesjanizm. Studium światopoglądu Mariana Zdziechowskiego*, Wrocław 1994, s. 26.

¹⁶ J. Skoczyński, *Pesymizm filozoficzny Mariana Zdziechowskiego*, wyd. cyt., s. 32.

[7] Zdziechowski M., *Pesymizm, romantyzm a podstawy chrześcijaństwa*, Warszawa 1993.

IN THE SEARCH OF FIRST CAUSE OF EVIL - THE PHILOSOPHY OF MARIAN ZDZIECHOWSKI

The aim of this paper is to analyze the work of Marian Zdziechowski with particular emphasis on the philosophy of evil. The issues taken by the Polish philosopher was one of the most difficult and extremely unfashionable in times in which he lived . The main question that Zdziechowski asked was about the origin and genesis of evil. However, the difficulty lies in the fact that " Professor Marian Zdziechowski was not an expert : he was neither a philosopher nor a theologian, nor a psychologist nor a sociologist, or a historian, or critic, but at the same time he was in philosophy, theology, psychology, sociology, history and literary criticism. In this era of fragmentation of knowledge, differentiation and narrowly understood specialization he looked at the phenomenon holistically, taking into account all physical, mental and spiritual dimensions of human existence " - these are just words of Zenon Chocim with which begins his preface to the book "Future spectrum", which consists of the texts of the Marian Zdziechowski .

The considerations of this article begins with a brief foreword indicating the inspiration that guided the philosopher and the analysis of the problems of evil in Christian thought , with particular emphasis of St . Augustine. Initially, in the Christian thought two shots of the problem of evil coexisted: pessimistic and optimistic ones. The first of them put emphasis on what was the motto of the literature by Zdziechowski so that the fact that the foundation of the world is evil, the other preach that it is possible liberation of existence of the aforementioned evil. Both of these messages, existing at the same time, allowed to protect themselves against not matching to reality optimism and pessimism, Manichaeism and gnosis. Zdziechowski interprets the thought of Augustine, and especially the City of God as the first attempt at theodicy, which, like the later concept of Hegel wanted to tame the evil, treat it as a necessary part of the development of history, necessary to complete harmony. This type of incorporation of the element of evil in the process of history, but according to the Polish philosopher , justifies them.

Keywords: Marian Zdziechowski , the philosophy of evil , pessimism , St . Augustine.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.37

Tekst złożono w redakcji: czerwiec 2013

Przyjęto do druku: listopad 2013

Jacek STROJNY¹

DEMOGRAFICZNE I EKONOMICZNE KONSEKWENCJE DRENAŻU KAPITAŁU LUDZKIEGO NA PRZYKŁADZIE PODKARPACIA

W artykule przedstawiono zagadnienie drenażu kapitału ludzkiego oraz skutków ekonomicznych i demograficznych tego zjawiska. Przepływ ludzi oraz kapitału inwestycyjnego pomiędzy systemami gospodarczymi należy do bardzo istotnych czynników determinujących rozwój współczesnych krajów i regionów. Malejące bariery zmiany lokalizacji oraz zmieniające się uwarunkowania kulturowe powodują coraz większą elastyczność społeczeństw w doborze optymalnego miejsca zamieszkania. Również przedsiębiorstwa, zwłaszcza duże, mogą korzystać z nowoczesnych narzędzi komunikacyjnych czy metod zarządzania, które pozwalają na inwestowanie w niemal dowolnym miejscu na świecie.

Przepływy kapitału mobilnego można analizować w różnym kontekście – krajowym, regionalnym, a nawet lokalnym. W niniejszym artykule przedstawiono sytuację województwa podkarpackiego, skupiając się na procesach odnoszących się do kapitału ludzkiego. Zmiany obserwowane w tym wymiarze są w dużej mierze konsekwencją mechanizmów koncentracji kapitału inwestycyjnego w centrach rozwoju, a więc większych aglomeracjach, których oddziaływanie często wykracza poza jeden region, a niekiedy ma nawet wymiar krajowy (np. Warszawa) czy międzynarodowy (np. Londyn). Tego typu systemy gospodarcze drenują kapitał ludzki innych, słabiej rozwiniętych systemów gospodarczych, powodując stopniowe pogorszenie się ich konkurencyjności.

Ze względu na konsekwencje ilościowe w artykule skupiono się na procesie migracji międzywojewódzkiej, która aktualnie stanowi najbardziej istotny mechanizm drenażu. Zjawisko to poddano analizie z perspektywy strategicznej, traktując jako jedną z istotnych determinant rozwoju Podkarpacia w długim okresie. Zidentyfikowano także główne konkurencyjne systemy gospodarcze, oceniając siłę ich oddziaływania na sytuację w omawianym regionie.

Słowa kluczowe: kapitał ludzki, potencjał rozwojowy, Polska Wschodnia, rozwój społeczno-gospodarczy

1. WPROWADZENIE

Zagadnienie migracji oraz jej demograficznych i ekonomicznych konsekwencji jest jednym z podstawowych obszarów analizy strategicznej. Współczesne globalne otoczenie stwarza coraz lepsze warunki do zmiany lokalizacji kapitału inwestycyjnego, a w konsekwencji także ludzkiego. Dzięki temu obserwuje się intensywne przepływy kapitału pomiędzy systemami gospodarczymi, prowadzące do stopniowego osłabiania potencjału rozwojowego regionów słabo rozwiniętych oraz wzmacniania regionów silniejszych. Zjawisko niesymetrycznej wymiany kapitału pomiędzy systemami gospodarczymi, doprowadzające do stopniowego osłabiania potencjału rozwojowego jednego z nich, można określić jako drenaż kapitału. W kontekście kapitału ludzkiego w literaturze częściej spotyka się pojęcie „drenażu

---

¹Dr Jacek Strojny, Katedra Ekonomii, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, tel. (0-17) 8651529, e – mail: jstrojny@prz.edu.pl

mózgów” (*brain drain*), które dotyczy osób o wysokich kwalifikacjach² i wchodzi w skład wymienionego wcześniej zjawiska o szerszym zakresie oddziaływania.

W powszechnie obowiązujących modelach rozwoju podkreśla się znaczącą rolę człowieka w generowaniu pozytywnych procesów zarówno na poziomie organizacji, jak i jednostek terytorialnych. Koncentracja osób o odpowiednich kwalifikacjach w danym systemie gospodarczym determinuje zarówno wymiar *stricte* ekonomiczny, jak i inne wymiary rozwoju (np. społeczny czy demograficzny). Według OECD kapitał ludzki może być rozumiany jako „wiedza, zdolności, kompetencje oraz cechy ucieleśnione w jednostkach, które ułatwiają kreowanie osobistego, społecznego oraz ekonomicznego dobrobytu”³. Podobnie kapitał ludzki traktowany jest w *Diagnozie społecznej*, w której definiuje się go jako „zasób wiedzy, umiejętności i kwalifikacji poszczególnych osób, grup i całego społeczeństwa, określający ich zdolność do pracy, przystosowania się do zachodzących zmian i kreatywność”⁴.

W literaturze często wykorzystuje się oprócz pojęcia kapitału ludzkiego także inne: kapitał intelektualny czy społeczny. W literaturze przyjmuje się, że pierwsze z wymienionych pojęć jest bardziej ogólne. Kapitał intelektualny, na który składają się – prócz kapitału ludzkiego – także kapitały strukturalny oraz relacyjny⁵. Kapitał strukturalny dotyczy mechanizmów realizacji procesów biznesowych (np. procedury, metody, style zarządzania itd.), natomiast kapitał relacyjny odnosi się do relacji pomiędzy organizacjami, instytucjami i innymi podmiotami uczestniczącymi w życiu społeczno-gospodarczym. Drugie z wymienionych pojęć, czyli kapitał społeczny, można definiować, odwołując się do propozycji J.S. Colemana, R. Putnama, czy F. Fukuyamy. W takim ujęciu kapitał społeczny to „gotowość i umiejętność współpracy ludzi w obrębie różnego rodzaju grup społecznych, celem realizacji różnego rodzaju interesów”⁶.

Analizę kapitału ludzkiego można prowadzić zarówno w wymiarze ilościowym, jak i jakościowym. Perspektywa przyjęta w niniejszym artykule oraz ograniczona jego objętość skłaniają do skupienia się na tym pierwszym aspekcie. Wynika z tego wybór określonych mierników służących do pomiaru i oceny zjawiska. Przyjęto, że drenaż kapitału ludzkiego na poziomie regionu może być oceniony na podstawie salda migracji. Można tutaj brać pod uwagę zarówno migrację zagraniczną, jak i międzywojewódzką. Od czasu rozpoczęcia aktualnego kryzysu gospodarczego, a więc od 2008 r., znaczenie migracji zagranicznej znacząco spadło. Obserwuje się natomiast rosnące znaczenie migracji międzywojewódzkiej, która szczególnie wpływa na sytuację województw Polski Wschodniej, w tym Podkarpacia.

Wymienione województwo, wraz z innymi regionami Polski Wschodniej, odczuwa znaczny negatywny wpływ migracji, co można zobrazować niesymetrycznymi przepływami względem regionów bardziej rozwiniętych (np. województwo mazowieckie czy małopolskie). Biorąc pod uwagę przynajmniej niektóre wskaźniki ekonomiczne (np. produkt krajowy brutto *per capita*), analizowany region jest najbiedniejszym w kraju i jednym z najbiedniejszych w

---

² A. Makulec, *Konsekwencje migracji wysokowkwalifikowanego kapitału ludzkiego dla krajów wysyłających i migrantów na przykładzie personelu medycznego*, „CMR Working Papers” 61/119 (2013), s. 11.

³ B. Keeley, *Human capital. How what you know shapes your life*, OECD 2007, s. 29.

⁴ D. Węziak-Białowolska, I.E. Kotowska, *Kapitał ludzki*, [w:] *Diagnoza społeczna 2011*, red. J. Czapiński, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2011, s. 101.

⁵ Por. M. Matusiak, *Kapitał intelektualny*, [w:] *Innowacje i transfer technologii. Słownik pojęć*, red. K.B. Matusiak, PARP, Warszawa 2011, s. 133.

⁶ *Ibidem*, s. 134.

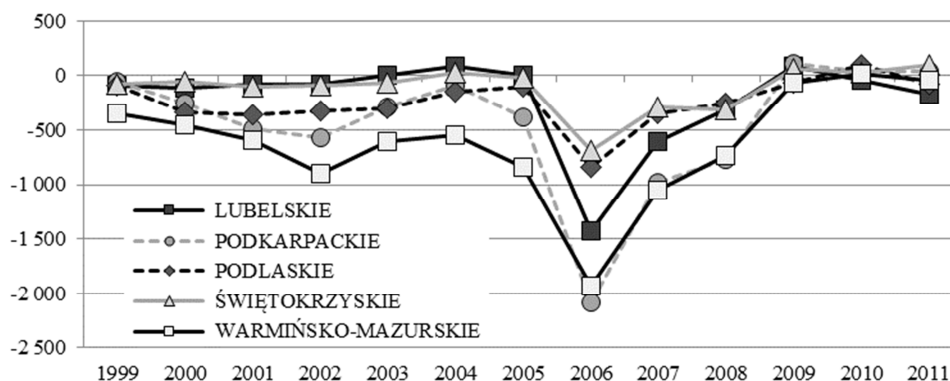
Unii Europejskiej. W szczególności zagrożeniem, które należy brać pod uwagę w analizach strategicznych w systemach gospodarczych o takiej specyfice, jest dynamiczny rozwój silnych centrów wzrostu, w których dochodzi do znacznej koncentracji kapitału. Na Podkarpacie oddziałują głównie dwa duże ośrodki miejskie, czyli Warszawa i Kraków. Są to centra wzrostu o ponadregionalnym oddziaływaniu, które generuje i będzie najprawdopodobniej generowało w przyszłości ujemne saldo migracji, powodując odpływ netto znacznej liczby osób, szczególnie młodych, z badanego regionu.

Drenaż kapitału poprzez osłabianie regionalnego potencjału znacząco wpływa na procesy rozwojowe na wielu płaszczyznach. Szczególnie istotny jest jego wpływ na dwa obszary, które wskazano w niniejszym artykule, a więc demografię i ekonomię. Negatywne trendy demograficzne, przyspieszone drenażem kapitału ludzkiego, osłabiają stopniowo mocną stronę województwa, jaką jest relatywnie młode społeczeństwo i wyższy niż średnio przyrost naturalny. Stopniowo będą się pojawiać także efekty ekonomiczne, związane bezpośrednio z ubytkiem młodych osób (np. niższe dochody z PIT, osłabienie potencjału przedsiębiorczego, trudności w przyspieszeniu wzrostu gospodarczego). W średnim okresie pojawią się także negatywne efekty wynikające z pogarszającego się stanu demograficznego społeczeństwa. Szybciej niż przeciętnie przybywać będzie osób w wieku poprodukcyjnym oraz ubywać osób w wieku produkcyjnym.

2. SALDO MIGRACJI JAKO MIARA DRENAŻU KAPITAŁU LUDZKIEGO – PODKARPACIE NA TLE KRAJU

Członkostwo Polski w Unii Europejskiej stworzyło nowe możliwości zarobkowania oraz budowania drogi zawodowej dla polskiego społeczeństwa. Różnice w poziomie życia pomiędzy krajami „starej” oraz „nowej” Europy uruchomiły intensywne procesy migracji zagranicznej. W latach 2006–2008 we wszystkich województwach obserwowano wysokie ujemne wskaźniki migracji zagranicznej. W skali kraju tylko w wymienionym okresie ubyło ponad 71 tys. osób. W okresie 1999–2011 natomiast ujemne saldo migracji w Polsce wyniosło ponad 183 tys. osób. Regiony Polski Wschodniej dotknięte zostały relatywnie mocno skutkami migracji zagranicznej (rys. 1). Zjawisko to było szczególnie widoczne w wypadku województwa warmińsko-mazurskiego (ubytek ponad 8 tys. osób) oraz podkarpackiego (ubytek blisko 6 tys. Osó

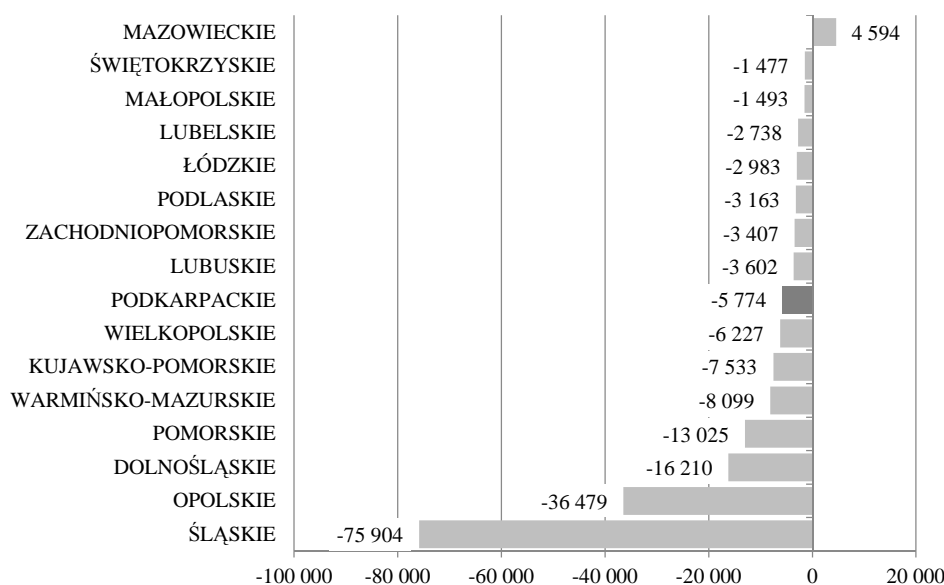
Rys. 1. Zmiana salda migracji zagranicznych w latach 1999–2011

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS

Bardziej szczegółowa analiza salda migracji zagranicznych wskazuje jednak, że w Polsce zjawisko to mocno dotknęło także województwa o znacznie wyższym poziomie rozwoju (rys. 2). Szczególnie trudną sytuację zanotować należy w województwie śląskim, skąd za granicę na pobyt stały wyjechało w latach 1999–2011 blisko 76 tys. osób. Trudną sytuację mają także inne województwa Polski południowo-zachodniej – opolskie oraz dolnośląskie. Warto podkreślić, że jedynym województwem, które zanotowało dodatnie saldo migracji zagranicznych w omawianym okresie, jest województwo mazowieckie.

Rys. 2. Saldo migracji zagranicznych w latach 1999–2011

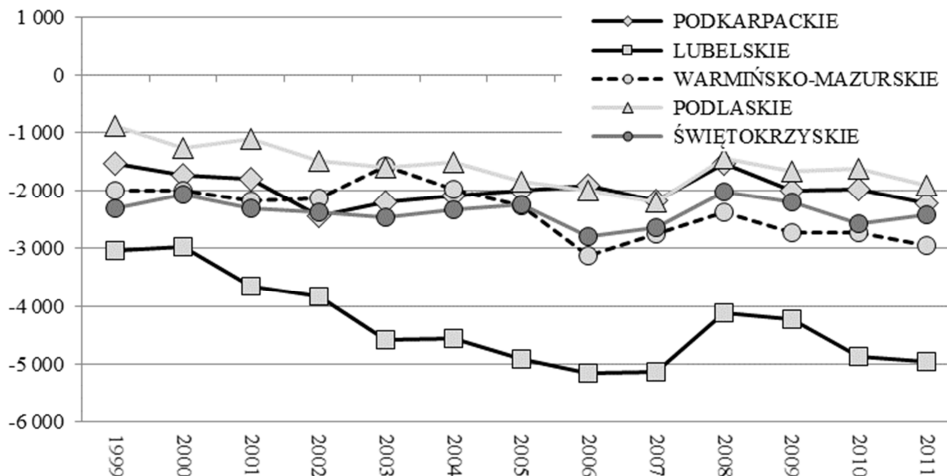
Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS

Od kilku lat znacznie poważniejszym zjawiskiem dla regionów słabiej rozwiniętych jest tak zwana migracja międzywojewódzka. W Polsce na przestrzeni lat obserwuje się rosnącą siłę rozwojową kilku centrów wzrostu, których oddziaływanie aktualnie wykracza poza region, w którym się znajdują. W wypadku Warszawy można nawet mówić o oddziaływaniu krajowym. Procesy koncentracji kapitału inwestycyjnego (lokalizacja przedsiębiorstw, w tym korporacji międzynarodowych) powoduje stopniowe powiększanie przewagi konkurencyjnej nad innymi obszarami. To z kolei powoduje, że procesy migracji przyspieszają, co bezpośrednio można wiązać z drenażem kapitału w regionach słabiej rozwiniętych. Pogarszające się perspektywy rozwoju tych systemów gospodarczych w średnim okresie pozwalają sądzić, że intensywność tego zjawiska w kolejnych latach może być również relatywnie wysoka.

W latach 1999–2011 zarówno Podkarpacie, jak i inne regiony Polski Wschodniej notują stopniowo coraz większe ujemne saldo migracji międzywojewódzkiej (rys. 3). W 1999 r. wyniosło ono we wszystkich pięciu województwach –9,7 tys. osób, natomiast w roku 2011 już –14,4 tys. osób. W największym stopniu omawiane zjawisko dotyka województwo lubelskie, z którego w analizowanym okresie wyjechało do innych regionów ponad 56 tys. osób. Sytuacja

Podkarpacia i Podlasia jest relatywnie lepsza. Saldo wyniosło w tych województwach odpowiednio –25,5 tys. oraz –20,5 tys. osób.

Rys. 3. Zmiana salda migracji międzywojewódzkiej w latach 1999–2011 – Podkarpacie na tle pozostałych województw Polski Wschodniej

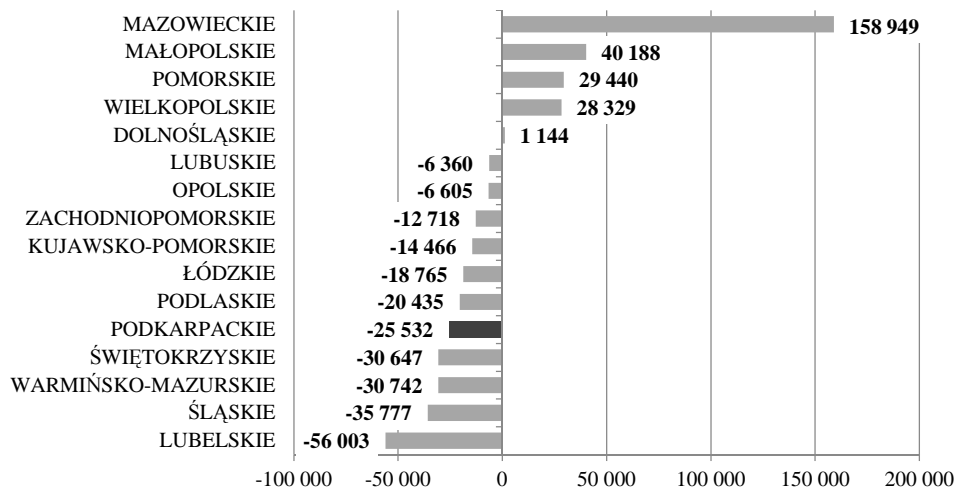
Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS

Przepływy kapitału pomiędzy województwami wydają się bardzo dobrym sposobem na wskazanie rzeczywistych centrów wzrostu w kraju, wyróżniających się dynamiką pozytywnych zmian społeczno-gospodarczych oraz pozytywnymi perspektywami na przyszłość (rys. 4). Wybierając miejsce lokalizacji, ludzie zwracają uwagę głównie na stan rynku pracy, możliwości rozwoju kariery zawodowej, a także perspektywę osiągnięcia pożądanego statusu majątkowego. Obszary metropolitalne, które oceniane są jako atrakcyjne nie tylko w wymiarze danego regionu, ale także w układzie ponadregionalnym, tworzą silny magnes przyciągający młode osoby, szczególnie w wieku produkcyjnym mobilnym. To właśnie te tereny powodują przewagę określonych regionów nad innymi oraz wynikający stąd przepływ ludzi. W Polsce najsilniejszy wpływ ma Warszawa, której oddziaływanie przełożyło się na dodatni wskaźnik migracji międzywojewódzkiej Mazowsza. Saldo w latach 1999–2011 wyniosło aż blisko 160 tys. osób. Duże znaczenie ma fakt, że Warszawa jest jednocześnie bardzo silnym w skali kraju ośrodkiem akademickim, który ułatwia powstawanie kanałów migracji międzywojewódzkiej. Młode osoby z różnych regionów decydują często także o rozpoczęciu życia zawodowego w mieście, w którym przebywały w okresie studiów.

Silną pozycję w wymiarze ponadregionalnym mają także inne metropolie w kraju, przy czym ich potencjał jest aktualnie słabszy niż Warszawy. Dodatnie saldo migracji wojewódzkiej w badanym okresie notują jeszcze następujące województwa: małopolskie, pomorskie, wielkopolskie oraz dolnośląskie. Wiąże się to z aktywnością oraz procesami rozwojowymi obserwowanymi w obszarach metropolitalnych Krakowa, Trójmiasta, Poznania i Wrocławia. Na rynku kapitału ludzkiego relatywnie podobną sytuację mają trzy pierwsze z wymienionych miast z niewielką przewagą Krakowa. Natomiast Wrocław charakteryzuje się nieco słabszą przewagą konkurencyjną. Warto zwrócić uwagę na sytuację Śląska, który

zarówno w statystykach migracji zagranicznej, jak i międzywojewódzkiej wypada bardzo słabo. Łącznie oba procesy migracyjne doprowadziły w latach 1999–2011 do ubytku ludności na poziomie ponad 110 tys. osób.

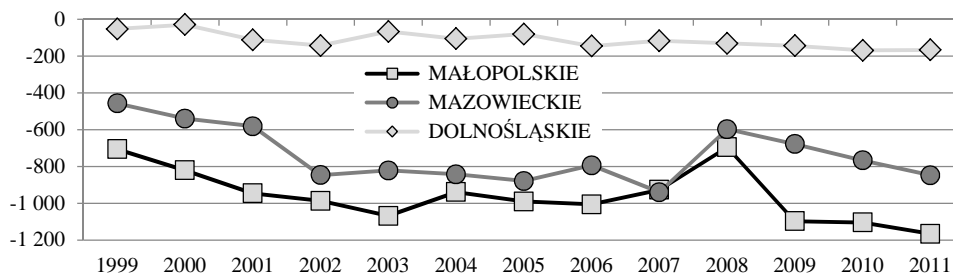
Rys. 4. Saldo migracji międzywojewódzkiej w latach 1999–2011 – Podkarpacie na tle innych województw

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS

Konkurencyjność Podkarpacia na krajowym rynku kapitału ludzkiego należy określić jako słabą. Ubytek ludności na poziomie ponad 25,5 tys. osób na przestrzeni kilkunastu analizowanych lat stawia ten region wśród pięciu najsłabszych. Podobnie jak inne województwa Polski Wschodniej, omawiany region jest mocno determinowany wpływem Warszawy, co powoduje znaczne odpływy osób w tym właśnie kierunku. Dodatkowo silnie zaznacza się przewaga konkurencyjna Krakowa, który ze względu na niewielką odległość jeszcze bardziej niekorzystnie wpływa na Podkarpacie niż Warszawa. Warto podkreślić, że oddziaływanie obu obszarów metropolitalnych narasta, a szczególnie jest widoczne po roku 2008 (rys. 5).

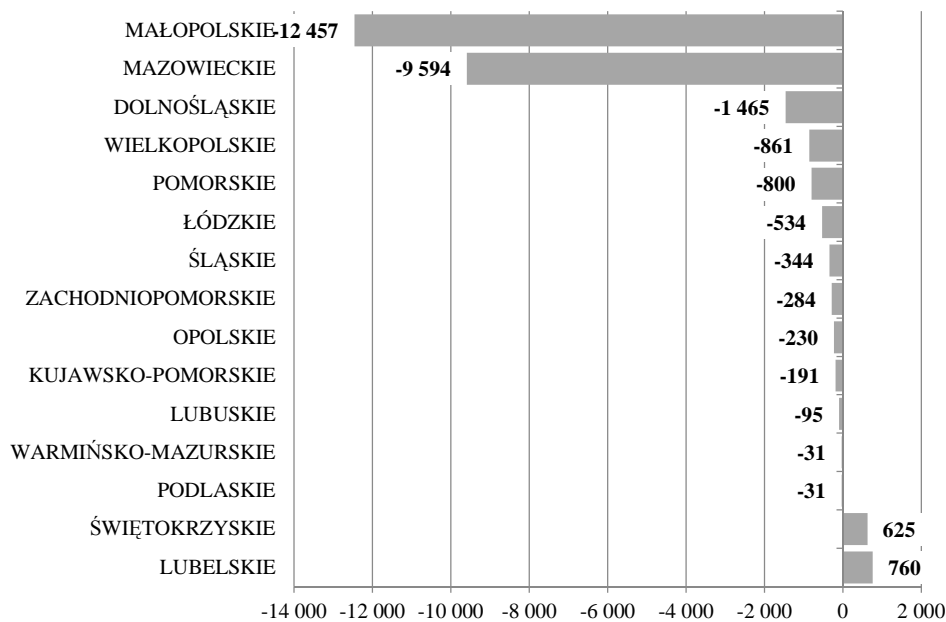
Rys. 5. Zmiana salda migracji Podkarpacia względem województw: małopolskiego, mazowieckiego i dolnośląskiego w latach 1999–2011

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS

Oprócz wymienionych dwóch województw ujemne saldo migracji występuje także w odniesieniu do większości innych województw, przy czym skala przepływów jest tutaj zdecydowanie mniejsza. Warto jednak zwrócić uwagę, że są to wymienione już województwa, w których rozwijają się silne obszary metropolitalne (rys. 6). Ze względu na związki historyczne i bliskość kulturową, a także znaczenie Wrocławia jako miasta akademickiego w wypadku Podkarpacia ten właśnie kierunek – prócz Warszawy i Krakowa – jest najczęściej wybierany (saldo wynosi w omawianym okresie blisko 1,5 tys.).

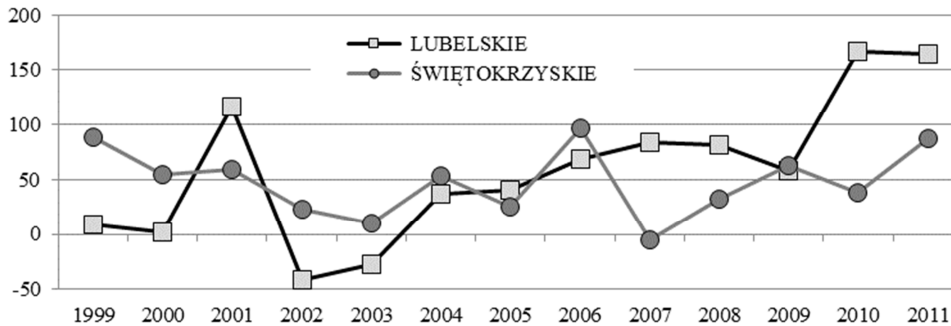
Rys. 6. Saldo migracji Podkarpacia względem pozostałych województw w latach 1999–2011

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS

Podkarpacie uzyskuje dodatnie saldo migracji tylko w odniesieniu do dwóch województw – lubelskiego oraz świętokrzyskiego (odpowiednio 0,7 oraz 0,6 tys. osób). O ile w odniesieniu do województw, w których funkcjonują silne obszary metropolitalne, Podkarpacie traci stopniowo konkurencyjność, to na tle województwa lubelskiego i świętokrzyskiego stopniowo ją poprawia (rys. 7). Potencjał rozwojowy Lubelszczyzny w wymiarze obejmującym kapitał ludzki ulega dość intensywnemu osłabieniu. Procesy uruchomione w relacji do mazowieckiego (Warszawy) na tyle istotnie wpływają na procesy społeczno-gospodarcze, że lubelskie traci także w odniesieniu do innych również słabo rozwiniętych regionów Polski Wschodniej, prócz świętokrzyskiego. To ostatnie, znajdując się pośrodku dwóch silnych ośrodków wzrostu, czyli Warszawy i Krakowa, ma także słabą pozycję konkurencyjną, uzyskując ujemne wskaźniki migracji w stosunku do wszystkich pozostałych województw.

Rys. 7. Zmiana salda migracji województw względem Podkarpacia w latach 1999–2011 (2)

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS

Przyjęta perspektywa regionalna pozwala się skupić w prowadzonej analizie na dwóch wymiarach migracji – zagranicznej oraz międzywojewódzkiej. Ocena sytuacji Podkarpacia w obu wymienionych wymiarach nie pozostawia wątpliwości, że słaby poziom rozwoju oraz strukturalne uwarunkowania gospodarki uruchomiły proces odpływu mobilnego kapitału ludzkiego do silniej rozwiniętych ośrodków.

3. WYBRANE DEMOGRAFICZNE I EKONOMICZNE KONSEKWENCJE UJEMNEGO SALDA MIGRACJI

Analizując skutki migracji w badanym regionie, skupiono się na dwóch podstawowych obszarach rozwoju – procesach demograficznych i ekonomicznych. Warto podkreślić, że migracja jest procesem, który powstaje głównie z powodu znaczących różnic w poziomie życia w różnych systemach gospodarczych. Województwo podkarpackie, podobnie jak inne województwa Polski Wschodniej, ma historycznie warunkowane, strukturalne problemy w generowaniu procesów rozwojowych. Stąd inne regiony szybciej weszły na ścieżkę rozwoju, uzyskując trwałą i powiększającą się przewagę konkurencyjną w okresie gospodarki wolnorynkowej, a szczególnie po wejściu Polski do Unii Europejskiej. Prowadzona na poziomie wspólnotowym oraz krajowym polityka spójności oparta na zasadzie solidarności terytorialnej nie pozwala do tej pory na wykreowanie na tyle silnych procesów w województwach słabo rozwiniętych, aby mogły zmniejszyć dystans rozwojowy. Obserwuje się raczej zjawisko odwrotne, polegające na stopniowym pogarszaniu się pozycji konkurencyjnej na tle innych regionów.

Dużym problemem Podkarpacia, podobnie jak pozostałych województw Polski Wschodniej, jest brak silnego ośrodka miejskiego, który byłby zdolny do przekształcenia się w centrum o charakterze obszaru metropolitalnego. Mimo aspiracji do tej roli, Rzeszów nie zdołał wykształcić takich mechanizmów koncentracji kapitału, jak chociażby Wrocław czy Poznań. Województwo podkarpackie cechuje się najbardziej zrównoważonym terytorialnie rozkładem procesów produkcyjnych w Polsce. Inne mniejsze ośrodki miejskie, mimo oczywiście niewielkiego na tle kraju potencjału, stanowią jednak siłę równoważącą oddziaływanie miasta wojewódzkiego.

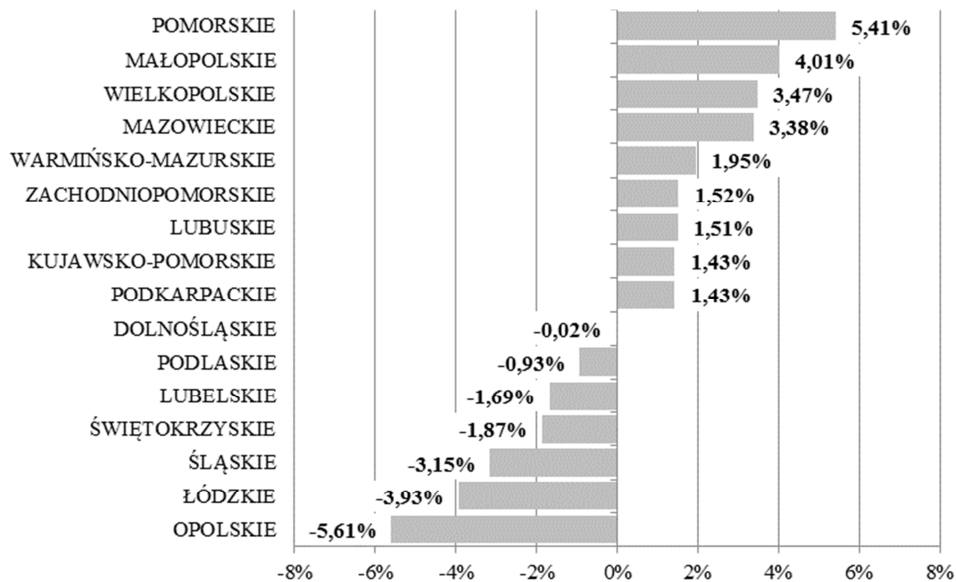
Aktualna sytuacja badanego regionu wpływa na procesy migracyjne, a te z kolei będą w przyszłości determinowały możliwości rozwojowe. Zawężenie analizy do dwóch obszarów

oraz kilku tylko wybranych wskaźników nie stanowi oczywiście pełnego obrazu sytuacji. Jest to jednak sygnał, który wskazuje na zasadność zwrócenia szczególnej uwagi na rynek mobilnego kapitału (w tym ludzkiego). Uruchomione trwałe procesy osłabiania potencjału rozwojowego mogą mieć bardzo silny wpływ na możliwość realizacji założeń strategicznych zarówno w kontekście perspektywy 2020, jak i kolejnych okresów programowania.

Główny i bezpośredni skutek migracji widoczny jest na poziomie demograficznym. Witalność (struktura wiekowa, przyrost naturalny) społeczeństwa była do tej pory znacznym atutem województwa podkarpackiego. Procesy migracyjne o dużej sile osłabiły jednak przyrost ludności, który w latach 1999–2011 wyniósł co prawda 1,43%, jednak był relatywnie słaby na tle innych województw. Dla przykładu w tym samym okresie ludność Małopolski wzrosła o 4,01%, a mazowieckiego – 3,38% (rys. 8).

Rys. 8. Zmiana liczby mieszkańców województw w latach 1999–2011

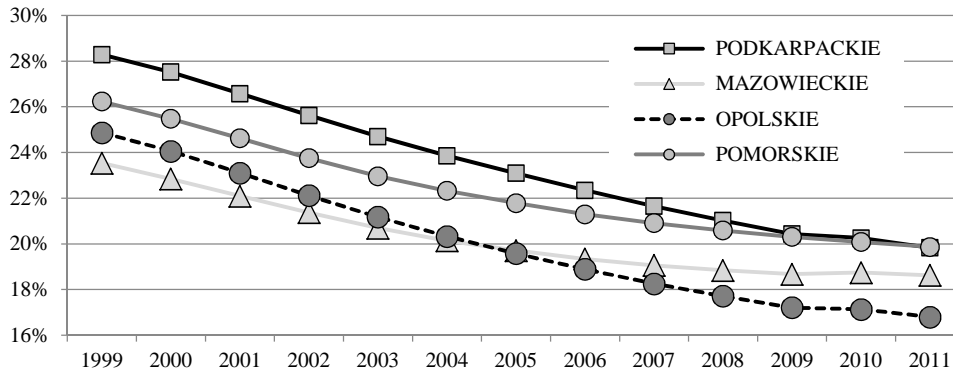

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS

Ujemna migracja uderza przede wszystkim w grupę w wieku produkcyjnym, co implikuje kolejne problemy demograficzne związane ze strukturą wiekową. Społeczeństwo polskie, podobnie jak inne społeczeństwa Europy i niektóre azjatyckie, starzeje się. Zjawisko to w niedługiej przyszłości stanie się jednym z podstawowych wyzwań dla systemów gospodarczych. Oczywiście regiony różnią się między sobą pod względem dynamiki negatywnych zjawisk demograficznych. Przepływy osób młodych wpływają na przyrost naturalny, a przez to także na tempo spadku udziału osób młodych (w wieku przedprodukcyjnym) w ogólnej liczbie ludności. Warto zwrócić uwagę, że w 1999 r. województwo mazowieckie było w znacznie gorszej sytuacji niż podkarpackie. Udział osób w wieku przedprodukcyjnym wynosił odpowiednio 23,26% oraz 28,29%. Na przestrzeni kilkunastu lat odsetek ten w województwie mazowieckim spadł o 4,91%, w województwie podkarpackim zaś aż o 8,46%. Silna pozycja mazowieckiego na rynku kapitału mobilnego

pomogła w osłabieniu negatywnych trendów, natomiast słaba pozycja Podkarpacia wpłynęła na znaczące osłabienie mocnej strony, jaką był duży udział ludzi młodych (rys. 9).

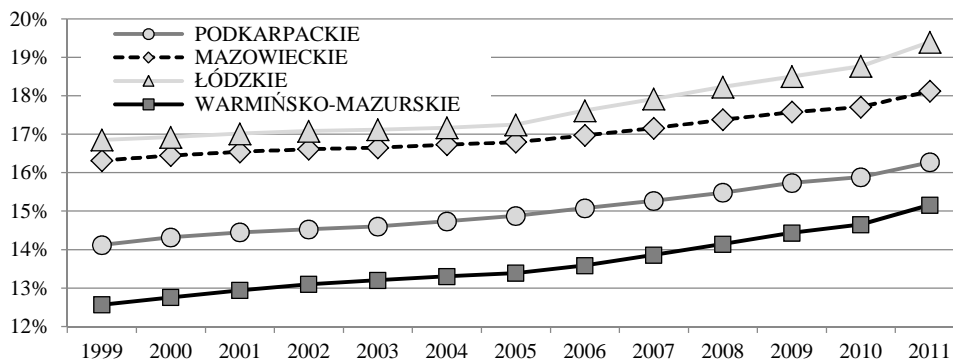
Rys. 9. Zmiana udziału osób w wieku przedprodukcyjnym w latach 1999–2011 – Podkarpacie na tle wybranych województw

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS

Przejawem starzenia się społeczeństwa jest przede wszystkim rosnący udział osób w wieku poprodukcyjnym. Przekłada się to oczywiście na problemy w skali kraju związane z utrzymaniem systemu ubezpieczeń społecznych, a przede wszystkim zapewnieniem świadczeń na poziomie zapewniającym akceptowalną jakość życia. Zjawisko to ma jednak także wymiar regionalny, ponieważ pokazuje, jak duża część społeczności wyłączona jest z procesu tworzenia wartości dodanej. Aktualnie na Podkarpaciu jeszcze nie obserwuje się negatywnych skutków opisywanych zmian. Udział osób w wieku produkcyjnym stopniowo przyrasta, zwiększając się na przestrzeni analizowanego okresu o 6,3%. Trendy demograficzne jednak w najbliższej przyszłości będą jednak powodowały odwrócenie sytuacji.

Rys. 10. Zmiana udziału osób w wieku poprodukcyjnym w latach 1999–2011 – Podkarpacie na tle wybranych województw

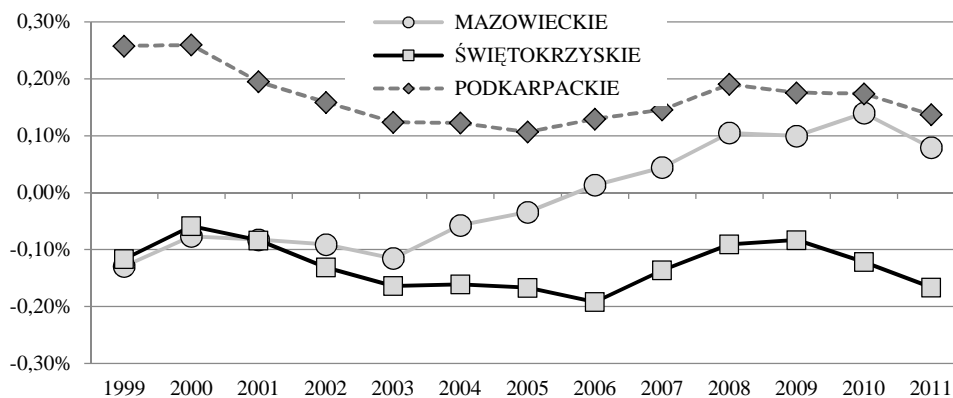

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS

Skutki pozycji konkurencyjnej na rynku kapitału mobilnego widać oczywiście także na poziomie udziału osób w wieku poprodukcyjnym w ogólnej liczbie mieszkańców. Udział tej grupy osób rośnie na Podkarpaciu szybciej niż na Mazowszu. Przyrosty w latach 1999–2011 wyniosły odpowiednio 2,15% i 1,8% (rys. 10). O znacznym wpływie migracji na strukturę demograficzną społeczeństwa świadczy sytuacja województwa śląskiego. Wysokie ujemne salda migracji zarówno zagranicznej, jak i międzywojewódzkiej spowodowały najszybszy w kraju przyrost udziału osób w wieku poprodukcyjnym wynoszący aż 4,29%.

Aktualna sytuacja demograficzna pogarsza perspektywy demograficzne województwa podkarpackiego. Odpływ osób młodych utrudnia utrzymanie wysokiego przyrostu naturalnego (rys. 11). Warto tutaj zwrócić uwagę na województwo mazowieckie, w którym w latach 1999–2011 obserwuje się stopniową poprawę przyrostu naturalnego. Jest to wyraźny skutek zasilenia tego regionu przez młode osoby wybierające głównie Warszawę i okolice jako miejsce zamieszkania.

Rys. 11. Zmiana przyrostu naturalnego (%) w latach 1999–2011 – Podkarpacie na tle wybranych województw

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS

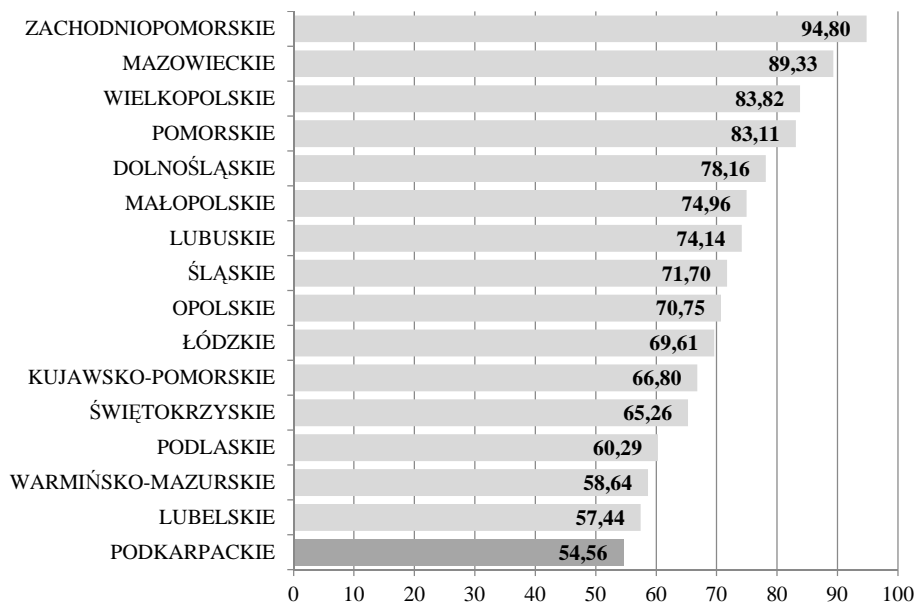
Oprócz procesów gospodarczych w artykule podjęto próbę oceny związku drenażu kapitału ludzkiego z procesami ekonomicznymi. Sytuację Podkarpacia w tym obszarze przedstawiono, wykorzystując kilka zmiennych o zróżnicowanym charakterze. Odnoszą się one zarówno do potencjału przedsiębiorczego, możliwości produkcyjnych, jak i dochodów jednostek samorządu terytorialnego.

Pierwsze z wymienionych, istotnych dla gospodarki zjawisk to przedsiębiorczość. Wpływa ona pozytywnie na większość procesów rozwojowych, tworząc jednocześnie trwałe fundamenty gospodarki, a co za tym idzie – dobrobytu społecznego. Sektor małych i średnich przedsiębiorstw (MŚP) umożliwia stabilizację rynku pracy oraz elastyczne dostosowywanie się do zmiennych warunków makroekonomicznych. Niewielkie przedsiębiorstwa umożliwiają relatywnie łatwy transfer kapitału z branży do branży, a przez to dostosowywanie się do dynamiki w poszczególnych sektorach. Podkreślić należy także trwałe, pozytywne oddziaływanie na klasę średnią, która z kolei stabilizuje rozwój gospodarczy regionu.

Województwa Polski Wschodniej charakteryzują się relatywnie niskim poziomem przedsiębiorczości. Zobrazować to można między innymi za pomocą wskaźnika liczby osób

fizycznych prowadzących działalność gospodarczą przypadających na 1000 mieszkańców (rys. 12). Podkarpacie pod tym względem prezentuje się naj słabiej w kraju. Udział przedsiębiorców w społeczeństwie jest znacząco mniejszy niż na przykład na Mazowszu czy w Małopolsce. Co więcej, na przestrzeni lat nie udało się wykreować procesów, które zwiększyłyby aktywność gospodarczą. Przyrost osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą wyniósł na Podkarpaciu 14,11%, podczas gdy w województwie mazowieckim było to 19,05%, w małopolskim zaś 24,87%. Przedsiębiorczość indywidualna nie może być traktowana jako czynnik, który w najbliższych latach pozwoli na zmniejszenie dystansu rozwojowego w stosunku do województw lepiej rozwiniętych.

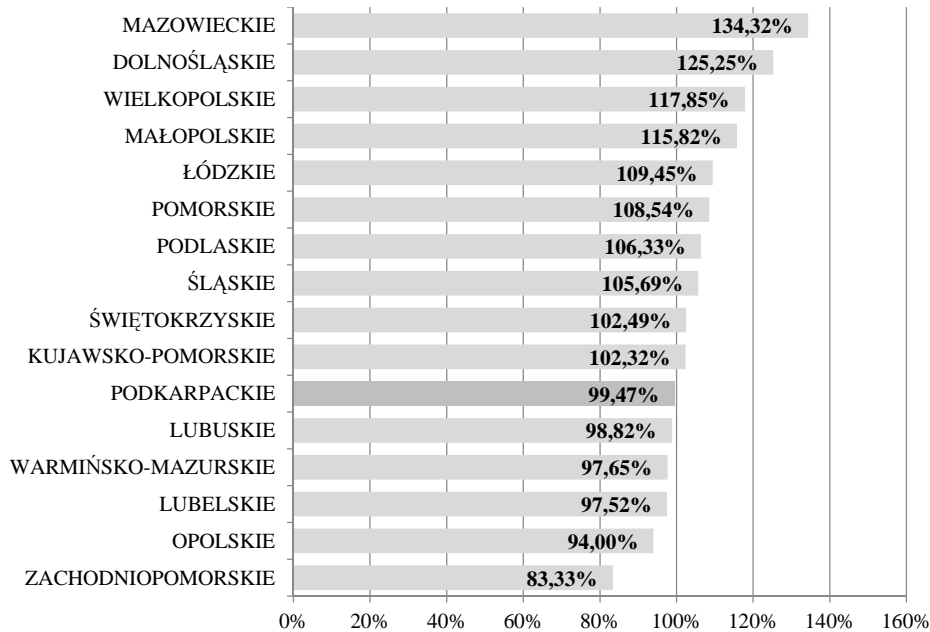
Rys. 12. Liczba osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą na 1000 mieszkańców w 2011 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS

Trudności Podkarpacia w wymiarze ekonomicznym wykraczają oczywiście poza sferę przedsiębiorczości indywidualnej. Ich szerszy charakter można przedstawić za pomocą statystyk dotyczących wartości dóbr wytworzonych w regionach oraz tempa przyrostu produkcji. Pod względem PKB w przeliczeniu na mieszkańca Podkarpacie jest naj słabszym regionem w kraju oraz jednym z naj słabszych w Europie. Przyrost produkcji jest jednak także słabszy niż w regionach rozwiniętych, co powoduje narastający dystans rozwojowy i stopniową marginalizację zarówno Podkarpacia, jak i innych regionów Polski Wschodniej. W latach 1999–2010 przyrost PKB w mazowieckim wyniósł blisko 134%, na Podkarpaciu zaś tylko 99%. (rys. 13). Większe problemy w generowaniu przyrostu PKB mają tylko województwa: warmińsko-mazurskie, lubelskie, opolskie i zachodniopomorskie.

Rys. 13. Przyrost PKB w cenach bieżących w latach 1999–2010 – Podkarpacie na tle pozostałych województw

Źródło: opracowanie własne

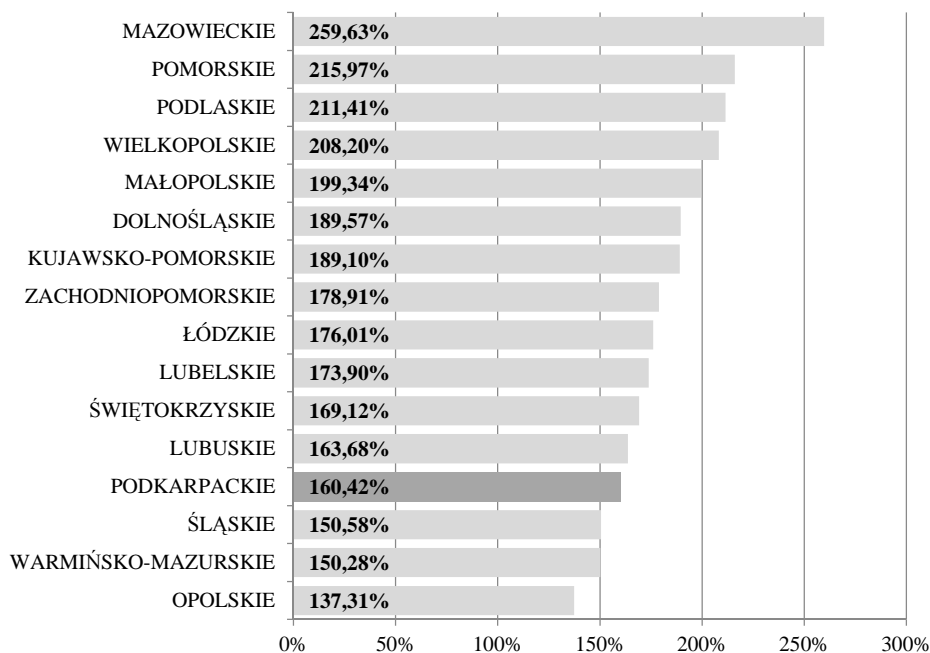
Oprócz tego, że przepływy kapitału powodują zmianę miejsca wytwarzania PKB, to również wpływają na możliwości generowania dochodów własnych na poziomie lokalnego samorządu terytorialnego. Gminy i powiaty mają udział w podatku dochodowym od osób fizycznych i prawnych (odpowiednio PIT i CIT). Aktualnie wynoszą one dla poszczególnych szczebli⁷:

- dla samorządu województwa: 1,60% (PIT) oraz 14,75 (CIT),
- dla powiatu: 10,25 (PIT) oraz 1,40 (CIT),
- dla gmin: 38,34 (PIT) oraz 6,71 CIT).

Przepływy ludności oraz kapitału inwestycyjnego determinują zatem zamożność samorządów. W tym kontekście rynek mobilny wykazuje pełną charakterystykę rynku konkurencyjnego, w którym rywalizacja ma wymiar finansowy i znacząco wpływa na sytuację podmiotów uczestniczących w grze rynkowej. Województwo podkarpackie dotknięte jest ucieczką nie tylko osób, ale i podmiotów gospodarczych. Wpływa to znacząco na tempo wzrostu dochodów własnych gminy. W niniejszym artykule jako przykład przedstawiono zmienną opisującą wartość dochodów z tytułu udziału w podatku dochodowym PIT i CIT na poziomie gmin i miast na prawach powiatu. Przyrost tego typu dochodów jest w poszczególnych regionach bardzo mocno zróżnicowany (rys. 14). W województwie mazowieckim wyniósł aż blisko 260%, na Podkarpaciu tylko zaś 160%.

⁷ Ustawa z 13 listopada 2003 r. o dochodach jednostek samorządu terytorialnego, DzU 2003 nr 203, poz. 196.

Rys. 14. Zmiana dochodów gmin i miast na prawach powiatu pod względem udziału w dochodach budżetu państwa z tytułu podatku dochodowego od osób fizycznych w latach 1999–2011 – Podkarpacie na tle kraju

Źródło: opracowanie własne

Przedstawiony za pomocą kilku wskaźników obraz wymiaru demograficznego oraz ekonomicznego pozwala określić sytuację województwa podkarpackiego jako trudną. Uruchomione procesy migracyjne aktualnie stanowią istotne zagrożenie, powodujące spowolnienie procesów rozwojowych. Szczególnie istotne jest, że drenażowi kapitału ludzkiego towarzyszy drenaż mózgow oraz drenaż przedsiębiorczości, co z kolei przekłada się na produktywność gospodarki. Trudności w zwiększaniu możliwości produkcyjnych ograniczają z kolei przyrost dochodów mieszkańców (wolny wzrost PKB *per capita*) oraz dochodów samorządów.

4. PODSUMOWANIE

Analiza kierunków oraz natężenia migracji przeprowadzona w niniejszym artykule pozwala na sformułowanie kilku podstawowych wniosków dotyczących sytuacji województwa podkarpackiego. Po pierwsze, od 2008 r. głównym problemem w omawianym zakresie jest ujemna migracja międzywojewódzka, która w ostatnich latach ulega nasileniu, powodując coraz wyraźniejsze osłabienie potencjału rozwojowego województw słabo rozwiniętych. Po drugie, formułując strategię rozwoju na poziomie regionu, warto się odnieść do dwóch województw, które stanowią szczególne zagrożenie dla województwa podkarpackiego ze względu na ich rosnącą przewagę konkurencyjną na rynku kapitału mobilnego. Zlokalizowane w tych województwach organizmy miejskie oraz tworzące się

wokół nich obszary metropolitalne weszły już na ścieżkę przyspieszonego rozwoju, intensyfikując mechanizmy koncentracji kapitału. W perspektywie średniookresowej (6–10 lat), a być może nawet długofalowej (15 lat) mogą to być zjawiska powodujące znaczący drenaż mobilnych elementów potencjału rozwojowego Podkarpacia. Po trzecie, migracja znacząco i bezpośrednio pogarsza strukturę demograficzną badanego regionu, przyspieszając negatywne tendencje i osłabiając jego mocne strony. Ma także wpływ na procesy ekonomiczne, osłabiając możliwości szybszego zwiększania produkcji w regionie, a co za tym idzie – wzrostu dochodów, zarówno na poziomie społeczeństwa, jak i samorządów.

Oczywiście określenie zagrożeń w wymienionych obszarach zwiększa możliwość podjęcia działań, które będą sprzyjać stworzeniu wewnętrznych podstaw wzrostu gospodarczego. Znaczące potencjalnie efekty może mieć koncentracja polityki regionalnej na kilku kluczowych mocnych stronach oraz wybór tak zwanej inteligentnej specjalizacji. Procesy innowacyjne wykreowane na podstawie przyjętych priorytetów mogą pozwolić Podkarpaciu na wykreowanie przyspieszonej ścieżki rozwoju. Racjonalne oceny każą jednak oceniać prawdopodobieństwo takiego scenariusza względnie ostrożnie i najprawdopodobniej w perspektywie długookresowej (20–30 lat). W średnim okresie przewidywać należy raczej pogłębianie się aktualnie obserwowanego stanu.

Nieco szybciej może nastąpić inne zjawisko hamujące migrację z województw Polski Wschodniej do regionów bardziej rozwiniętych. Polega ono na przełożeniu się wzrostu gospodarczego w centrach rozwoju na wzrost cen znajdującego się tam kapitału. Wyższe wynagrodzenia czy ceny ziemi powodują ograniczenie konkurencyjności danego terytorium. Skłania to przynajmniej część kapitału mobilnego (głównie inwestycyjnego) do poszukiwania tańszych lokalizacji. Jest to z całą pewnością szansa dla województwa podkarpackiego. Taki scenariusz również należy poddać analizie podczas określania wariantów strategicznych dla najbliższego okresu programowania.

LITERATURA

- [1] *Diagnoza społeczna 2011*, red. J. Czapiński, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2011.
- [2] *Innowacje i transfer technologii. Słownik pojęć*, red. K.B. Matusiak, PARP, Warszawa 2011.
- [3] Keeley B., *Human capital. How what you know shapes your life*, OECD 2007.
- [4] Makulec A., *Konsekwencje migracji wysokowykwalifikowanego kapitału ludzkiego dla krajów wysyłających i migrantów na przykładzie personelu medycznego*, „CMR Working Papers” 61/119 (2013).
- [5] Ustawa z 13 listopada 2003 r. o dochodach jednostek samorządu terytorialnego, DzU 2003 nr 203, poz. 196.
- [6] Dane GUS, www.stat.gov.pl.

THE DEMOGRAPHIC AND ECONOMIC CONSEQUENCES OF HUMAN CAPITAL DRAIN EXEMPLIFIED BY THE PODKARPACIE VOIVODESHIP

The article presents the issue of human capital drain and the economic and demographic consequences of this phenomenon. Movement of people and investment capital between the economic systems is one of the very important factors determining the development of today's countries and regions. Decreasing barriers to changing the location and changing cultural

considerations are causing more and more flexibility in choosing the optimal place to live. Businesses, especially large can benefit from modern communication tools and management methods, that will allow them to invest in almost anywhere in the world.

Movements of capital can be analyzed in different context – national, regional, and even local. In this article shows the situation of the Podkarpackie Voivodeship, focusing on the processes relating to human capital. Changes observed in this dimension are largely a consequence of the concentration of investment capital in development centres, and larger metropolitan areas, which impact often goes beyond one region, and sometimes even has a national dimension (e.g. Warsaw) or international (e.g. London). This type of economic systems cause the human capital drain, the less developed economies, causing progressive deterioration of the competitive position.

Due to the quantitative implications of the article focuses on the intervoivodeship migration process, which currently represents the most significant drain mechanism. This phenomenon was analysed from a strategic perspective, as one of the major development determinants of Podkarpackie Voivodeship development in long term. Also identified the main competitive economic systems in assessing the strength of their impact on the situation in the region.

Keywords: human capital, development potential, Eastern Poland, social-economic development.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.38

Tekst złożono w redakcji: maj 2013

Przyjęto do druku: listopad 2013

Анатолий ТКАЧ¹

ФИНАНСОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ КОРПОРАЦИЙ США В ПОСТКРИЗИСНЫЙ ПЕРИОД

Исследуются финансовые механизмы развития корпораций США. Выдвигается гипотеза о наличии резкого контраста между состоянием американской экономики в целом и экономическим положением корпораций США.

Утверждается, что рекордные прибыли компаний являются отчасти прямым следствием высокой безработицы, поскольку корпорации сократили издержки на заработную плату, что привело к росту производительности труда. Представляется, что преодоление последствий финансово-экономического кризиса и рецессии произошло благодаря активным действиям государства и, в частности, его огромной финансовой помощи частным компаниям. От корпораций ожидалось реинвестирование прибыли и наём новых сотрудников, но это не произошло.

Обосновывается мнение, что низкий уровень покупательского спроса в сочетании с отсутствием у корпораций стимулов для реинвестирования в экономику порождает опасность затяжного послекризисного застоя.

Представляется, что важным финансовым механизмом роста прибыли корпоративного сектора стал факт, что во время кризиса компании существенно сократили свои издержки за счет массовых увольнений персонала и значительного снижения вложений в основной капитал.

Сделан вывод, что стимулирование экономики кредитно-денежными мерами оказалось недостаточным для начала экономического оживления. Стимулирующие и антикризисные меры, предпринятые американской администрацией, привели к окончанию рецессии, но их пока недостаточно для обеспечения активного оживления экономики. К тому же, антикризисные мероприятия жестко ограничены необходимостью строгого контроля за расходной частью государственного бюджета.

Проанализированы процессы слияний и поглощений корпораций, свидетельствующие о их экономической активности, принципиальной готовности перестраивать свою структуру, гибко реагировать на сигналы рынка и при появлении достаточной экономической мотивации начать расширять производство.

Ключевые слова: США, финансы, корпорация, механизм, кризис

1. ВВЕДЕНИЕ

Мировой финансово-экономический кризис 2008-2010 годов существенно отразился на всех секторах экономики многих стран. В настоящее время по-

---

¹ Prof. dr hab. Anatolij Tkach, Katedry Finansów i Bezpieczeństwa Ekonomicznego, Narodowy Uniwersytet Transportu Kolejowego im. W. Łazarjana w Dniepropietrowsku, Ukraina, e-mail: tkach_aa@mail.ru.

прежнему существует угроза рецессии, о чем свидетельствуют вялый экономический рост, длительное отсутствие роста занятости и стабилизация безработицы на уровне чуть выше 9%. Высокий уровень безработицы и увеличение доли длительно безработных на протяжении последних лет является наиболее острой проблемой в экономике. Безработица представляет собой и большую социальную проблему, требующую постоянного политического внимания.

Финансово-экономический кризис 2008-2010 годов существенно повлиял на экономическое положение всех предпринимательских субъектов, в том числе крупных корпораций. С начала рецессии в конце 2007 г. до начала 2010 г. работу в США потеряли около 8,5 млн. человек, причем все эти потери пришлось на частные компании. При этом за 15 месяцев начиная с четвертого квартала 2008 г. до первого квартала 2010 г. корпорации сократили выплаты заработной платы на 121 млрд. долл., или на 2%. Однако нельзя не признать, что крупные корпорации в настоящий момент являются наиболее экономически сильным сектором американской экономики.

Несмотря на то, что они составляют всего 1% общего количества американских компаний, в 2007 г. на них приходилось 19% всех занятых в частной секторе, 25% валовой прибыли частного сектора, 48% товарного экспорта и 74% расходов частного сектора на НИОКР. Ведущая роль этих компаний в экономике страны обусловлена и тем, что они обеспечивают инвестирование в ключевые перспективные направления развития страны, в особенности в области инноваций и НИОКР. Глобальная деятельность крупных корпораций способствует укреплению международных экономических позиций США, особенно в наиболее конкурентных отраслях на мировом рынке. Так, 44% экономической активности американских крупных международных корпораций приходится на глобально конкурентоспособные сектора, по сравнению с 24% в среднем по всем компаниям.

Крупные корпорации играют ведущую роль в проведении НИОКР и внедрении их результатов в частном секторе и являются резервуаром наиболее квалифицированной рабочей силы. Опора на инновационности в течение многих лет служит ключом к экономическому лидерству США на мировой арене.

Инновационные механизмы американской экономики, обеспечивающие ее конкурентоспособность, заложены в сочетании деятельности компаний и научных организаций разных размеров, каждая из которых выполняют определенную функцию в инновационной цепочке. Крупные корпорации играют ключевую организаторскую, объединяющую и координирующую роль в этих цепочках и в инновационном процессе в целом, при том, что функция открытия прорывных технологий часто остается за небольшими инновационными компаниями. Крупные корпорации также являются ведущими субъектами в «экономических кластерах» или «научных парках», объединяющих компании разных размеров, университеты и другие организации на определенной территории для осуществления научно-технической и производственной деятельности. Кроме того, эти компании, безусловно, будут одной из главных сил в грядущей глобальной инфраструктурной стройке, которая была объявлена одной из важнейших целей США на предстоящие годы.

Цель американской экономической политики на данный момент двоякая. Во-первых, это преодоление последствий финансово-экономического кризиса, восстановление экономики, для чего требуется, в первую очередь, создание новых

рабочих мест и увеличение объемов производства, главным образом, в частном секторе. Во-вторых, это решение стратегических задач, стоящих перед американской экономикой - а именно, сохранение лидерства на мировой экономической арене и поддержание конкурентоспособности и эффективности американской экономики.

Для преодоления последствия тяжелейшего финансово-экономического кризиса необходимы сильные субъекты, которые могут стать ведущей силой экономического роста. В США такими субъектами наряду с государством должны стать крупные международные корпорации.

Однако роль и экономическое поведение крупных международных компаний в экономике США не вызывает однозначной оценки среди американских политиков и экономистов. С ростом глобализации и активизацией международной деятельности компаний, выражающихся, в том числе, в росте иностранных инвестиций и аутсорсинге за границу многих функций и операций, и соответственно, рабочих мест, международная деятельность крупных корпораций и особенности их налогообложения часто вызывают негативную оценку и справедливую критику. В условиях начала президентской предвыборной кампании и очередной актуализации проблемы бюджетного дефицита вопрос о роли крупных международных компаний в экономике США, их потенциальном и реальном вкладе в экономический рост и развитие ставится в общественно-политических дискуссиях особенно остро. В то же время, необходимость преодоления последствий финансово-экономического кризиса делает значение американских крупных международных корпораций как локомотивов возобновления экономического роста и увеличения занятости еще более весомым.

Целью исследования является изучение финансовых механизмов развития корпораций и их влияние на экономику США. С точки зрения стратегии экономического развития главным ресурсом любой цивилизованной страны в обеспечении роста производства становятся крупные корпорации. Парадокс мирового экономического развития состоит в том, что занятость большинства населения обеспечивает малый бизнес, а создание 80 % ВВП обеспечивается корпорациями, в том числе 40-50 % мирового промышленного производства приходится на ТНК. Поэтому преимущественная ориентация государственной экономической политики на малый бизнес, стало одной из главных причин затяжной стагнации производства во многих странах, затормозила процесс трансформации и постепенной реструктуризации производственных гигантов, которые были и будут оставаться скелетом национальной экономики.

Сохранение базовой роли американских корпораций в преодолении существующих проблем развития экономики может быть обосновано действием таких факторов: диверсификация и, как следствие, стабильность в получении прибыли; высокая конкурентоспособность через ориентацию на перспективные потребности, прорывы в высокотехнологичных отраслях и инновационных технологиях; воздействие на совокупный спрос; расширения рынков сбыта; рекордные прибыли.

Во-первых, на финансовую стабильность деятельности корпораций, помимо их размеров и глобального влияния, оказывает то, что данные компании занимают относительно более устойчивые позиции. Это достигается благодаря тому, что

кризис затрагивает разные страны и регионы с разной интенсивностью и в разное время, позволяя глобальным компаниям получать стабильные прибыли от своих диверсифицированных зарубежных операций и выстраивать более гибкую стратегию развития;

Во-вторых, основой долгосрочной конкурентоспособности США в мировой экономике являются оценка и создание перспективных потребностей, прорывы в высокотехнологичных отраслях и ориентация на инновационные технологии во всех сферах, начиная от научно-технической и до организационно-управленческой. Все это требует значительных инвестиций, организационного и профессионального опыта решения сложных задач, высококвалифицированных кадров. Такие составляющие имеются в крупнейших корпорациях. Так, несмотря на то, что доля крупных международных корпораций в общей численности американских компаний составляет менее 1%, на их долю в 2007 г. пришлось 19% занятых и 25% заработной платы, выплаченной в частном секторе США. Это свидетельствует о более высоком уровне заработной платы и, значит, о более высокой квалификации занятых кадров по сравнению с другими типами компаний. В 2007 г. средняя зарплата высококвалифицированного управленческого, профессионального и технического работника в американских международных корпорациях (число таких работников в которых составило одну треть из 22 млн занятых) достигла 102 тыс долл. в год, что на 37% выше средней заработной платы на аналогичных позициях по стране. Зарплата по всем категориям занятых в среднем равнялась 45 тыс долл. в год, что на 13% выше средней по США. Именно поэтому одним из важнейших условий выхода из кризиса является рост объемов производства и количества рабочих мест на крупных корпорациях.

В-третьих, помимо своего прямого вклада в рост ВВП за счет производства собственных товаров и услуг, американские международные корпорации также воздействуют на совокупный спрос через приобретение сырья и промежуточной продукции, поскольку примерно 90% их поставщиков являются компаниями, базирующимися в США.

В-четвертых, кризисная ситуация как таковая всегда является результатом накопления внутренних перекосов и структурных диспропорций в экономике, которые так или иначе преодолеваются в ходе кризиса. С другой стороны, кризис всегда предоставляет более сильным компаниям возможность распространения деятельности в другие области и расширения рынков сбыта, в том числе с помощью слияний и поглощений.

2. РЫНОК СЛИЯНИЙ И ПОГЛОЩЕНИЙ

В после кризисный период оживление рынка слияний и поглощений в США началось в 2010 г. и продолжилось в первой половине 2011 г. По итогам первых пяти месяцев 2011 г. рынок слияний и поглощений США составил 454 млрд. долл., при этом было совершено 1276 сделок (в соответствующем периоде 2010 г. - 327 млрд долл. и 1336 сделок). На корпорации приходится 82% общего количества сделок и 84% стоимости сделок.

Согласно исследованию, проведенному компанией «Эрнст энд Янг», в 2012 году продолжился спад на мировом рынке слияний и поглощений (M&A). Общая стоимость сделок снизилась на 47% с рекордных 4,3 триллионов долларов США,

зафиксированных в 2007 году, до прогнозных 2,25 триллионов долларов США, а их количество уменьшилось на 21% с 46 701 в 2007 году до 36 865 в 2012 году²

На фоне непрекращающихся проблем в Еврозоне, грозящих в лучшем случае затормозить экономический рост, а в худшем – свергнуть рынки в новую рецессию, многие аналитики прогнозируют падение объема сделок по слиянию и приобретению (M&A) в 2012 г. Имеются фундаментальные причины, указывающие на то, что рынок M&A может развиваться в этом году «динамичнее, чем многие полагают». Называется ряд причин позволяющих говорить о возможностях улучшить прогнозы развития сегмента слияний и поглощений. К ним, прежде всего, можно отнести:

Уверенность делового сообщества в благополучии мировой экономики на удивление высока — две трети руководителей международных компаний с высокой капитализацией считают, что ситуация на рынках выглядит, по меньшей мере, стабильно. Такая уверенность наиболее характерна для ТЭК, нефтегазовой, металлургической и добывающей промышленности.

Рынок слияний и поглощений в 2011 г. вырос на 7%², при этом показатель роста мог быть выше, если бы не снижение кредитного рейтинга США и не кризис в Еврозоне, случившиеся во втором полугодии и приведшие к падению объема сделок M&A на 24% по сравнению с первым полугодием. Несмотря на это 41% международных компаний с высокой капитализации планирует сделки M&A в этом году.

В то время как из-за ухудшения состояния европейской экономики многие предприятия могут столкнуться с трудностями в области привлечения кредитов, крупные международные компании с инвестиционным рейтингом сохраняют свободный доступ к кредитным ресурсам на международном рынке, однако, учитывая объем накопленных свободных средств, многим кредиты не требуются. Общий объем свободных средств, накопленный компаниями, превышает 2,3 трлн. долл. США, что сопоставимо с совокупным объемом сделок M&A в 2011 г., подчеркивают авторы исследования.

В последние три года большее внимание уделяется повышению операционной эффективности бизнеса. Компании усилили балансы, сократили расходы и снизили общие финансовые риски. Компании с высокой капитализацией улучшили структуру заёмного капитала за счёт продления сроков кредитования и снижения процентных расходов. Совокупная задолженность компаний сократилась: у 61 процента соотношение между заемным и собственным капиталом составляет менее 25%.

Важной движущей силой сделок M&A в отдельных секторах экономики будет стремление занять лидирующее положение на рынке. В 2011 г. наблюдался рост объёма слияний и приобретений в таких секторах, как здравоохранение и наукоёмкие технологии, где основными новостями стали сделки подобные приобретению Microsoft компании Skype. В 2012 г., отмечают эксперты «Эрнст энд Янг», благодаря продолжающейся конвергенции мобильных, беспроводных и облачных технологий увеличится спрос на объекты интеллектуальной собственности и ценные патенты.

---

² www.ey.com.

В 2011 г. объем сделок M&A с участием фондов прямых инвестиций вырос на треть, составив 306 млрд. долл. США. В четвертом квартале в этом сегменте наблюдалась повышенная активность несмотря на кризис в еврозоне. Такие секторы как здравоохранение, наукоёмкие технологии и нефтегазовая промышленность, сохранившие положительную динамику развития несмотря на внешние трудности, видимо, будут особенно привлекательны для фондов прямых инвестиций в 2012 г.

Наблюдается рост ценовой конвергенции активов. По мнению более 80% опрошенных компаний с высокой капитализацией, оценка активов останется на современном уровне либо в непосредственной близости на протяжении всего 2012 г.

8. В 2012 г. 26% компаний с высокой капитализацией планируют продажу активов на международном рынке, привлекая, таким образом, покупателей. В 2011 г. в США отмечен рост, как по совокупному объему, так и стоимости проданных активов. В 2012 г. ожидается рост продажи активов правительствами, банками и компаниями на европейском рынке, а также их выделения с последующим преобразованием в независимые компании, что будет вызвано, в том числе, распространением данного тренда на восточноевропейские страны. Кризис суверенных долгов, скорее всего, приведет к приватизации и распродаже государственных активов для привлечения ликвидности. Банки же, видимо, будут продавать активы для повышения коэффициента достаточности капитала.

В 2012 г. следует ожидать новую активизацию в области реструктуризации финансовой и операционной деятельности компаний, в результате чего на рынке могут появиться высококачественные активы. Для банков необходимость реструктуризации портфелей активов будет особенно актуальна в связи с усилением регулирования и повышением требований к достаточности капитала.

Почти две трети компаний с высокой капитализацией говорят о том, что главной целью приобретения активов является увеличение доли на новом либо старом рынке, приобретение новых продуктов или консолидация товарной базы. В современных условиях некоторые считают сделки слияния и приобретения более дешёвым способом увеличения рыночной доли, чем инвестиции в органический рост.

Наиболее привлекательными рынками для инвестиций в 2012 г. станут КНР, Индия, Бразилия, США и Австралия. В группе стран с развивающейся рыночной экономикой помимо БРИК наиболее инвестиционно-привлекательными являются Малайзия, Мексика и Аргентина. Внутренний рынок M&A продолжает расти во всех странах БРИК кроме Индии. В 2011 г. в Бразилии, России и КНР также отмечен рост объема инвестиций в экономику зарубежных стран. Этот тренд, видимо, продолжится: кризис еврозоны может обусловить изменение направленности инвестиционной стратегии стран, накопивших большие резервы, например, КНР, т.е. её переориентацию с государственных и частных долговых инструментов на материальные активы, например: инфраструктурные объекты и полезные ископаемые³

В-пятых, в 2010 - начале 2011 года крупнейшие корпорации зафиксировали рекордные прибыли в абсолютном выражении, превысив абсолютный максимум

---

³ ibusiness.ru/blogs/16780.

2006 года (см. табл. 1). Например, в июле 2011 года компании 3M, Caterpillar, Goodyear, Microsoft и Apple получили рекордные уровни прибыли во втором квартале, а 72% компаний, входящий в список S&P 500, получили прибыли, размер которых превзошел прогнозы аналитиков. Эта тенденция продолжается до сих пор.

3. ПРИБЫЛИ АМЕРИКАНСКИХ КОРПОРАЦИЙ

По данным Бюро экономического анализа США в четвертом квартале 2010 г. прибыль американских корпораций достигла 1,86 трлн долл. в годовом выражении и продолжала увеличиваться в первом и втором кварталах 2011 г., составив соответственно 1,88 и 1.94 трлн долл. Такой рост прибылей является беспрецедентным на фоне медленного экономического роста и трудного выхода страны из рецессии.

Таблица 1

Прибыли американских корпораций в 2002 - 2010 гг., млрд. долл. США
С поправкой на цикличность в годовом выражении

	Прибыль до налогообложения	Налог на прибыль	Прибыль за вычетом налогов	Эффективная налоговая ставка (%)
2002	765 325	192 350	573 000	25,1
2003	903 475	243 750	659 725	27,0
2004	1 229 425	306 075	923 300	24,9
2005	1 640 150	412 375	227 775	25,1
2006	1 822 725	473 275	349 450	26,0
2007	1 738 375	445 450	292 900	25,6
2008	1 359 925	309 025	050 900	22,7
2009	1 455 675	272 400	1 183 275	18,7
2010	1 819 450	411 075	408 375	22,6

Источник: www.bea.gov

Прибыль от текущей добычи (прибыль организаций с регулировкой оценки запасов (IVA) и регулировка потребление капитала (CCAdj)) выросла на \$ 66800000000 во втором квартале, в отличие от уменьшение \$ 26,6 млрд. в первом. Налоги на доходы корпораций увеличились млрд. \$ 10,0, в отличие от уменьшение \$ 25,0 миллиарда. Прибыль после уплаты налогов с IVA и CCAdj увеличился млрд. долларов 56,9, в отличие от уменьшение \$ 1,7 млрд.

Рост прибылей американского корпоративного сектора объясняется тем, что во время кризиса компании существенно сократили свои издержки за счет массовых увольнений персонала и значительного снижения вложений в основной капитал. Несмотря на снижение корпоративных прибылей в первом квартале 2012 г., в дальнейшем они возобновят рост — на 7, 5 и 16% соответственно. В результате по итогам всего года корпоративные прибыли могут достичь рекордного показателя 105,2 долл. на акцию, что почти на 10% больше прошлогоднего рекорда — 96 долл. прибыли на бумагу. «Возможные новые меры ФРС могут стимулировать рынки

акций, но, несмотря на это, рост прибыли серьезно замедлится и год обещает быть не самым простым для корпораций», — полагает Питер Буквар⁴.

Совокупный объем прибыли компаний в 2012 г. составил 12,4% относительно ВВП США, что является максимальным уровнем за последние 70 лет. В 2011 г. показатель приближался к рекорду, достигнув отметки 12,1%⁵

Кроме того, после финансового кризиса 2008 г. корпорации проводят очень осторожную финансовую политику, предпочитая наращивать запасы наличности. В условиях крайне медленного экономического роста, сохраняющегося высокого уровня безработицы, огромного дефицита государственного бюджета и неопределенных ожиданий компаний по поводу дальнейшего развития ситуации корпорации не торопятся расширять производство и увеличивать число занятых, то есть увеличивать собственные расходы. В результате, по оценкам Moody's Investors Service, в конце 2010 г. запасы наличности американских корпораций достигли 1,2 трлн долл., что на 11,2% выше показателя предыдущего года. Наличные средства на конец 2010 г. составили 13% активов корпораций, что является самым высоким показателем с 1984 г.

Основной проблемой в корпоративном секторе на текущий момент является то, что, несмотря на активную государственную денежно-кредитную политику, компании не инвестируют свободные средства в расширение производства, занимая выжидательную позицию. Часть средств компаний используется ими на обратный выкуп собственных акций: за первые три месяца 2011 г. компании, входящие в индекс S&P 500, затратили на обратный выкуп почти 150 млрд долл., по сравнению со 108 млрд долл. за аналогичный период 2010 г. и 125 млрд долл. за весь 2009 г. При этом акции компаний, выкупающих собственные акции, растут выше среднерыночного индекса. Намечилась и тенденция к увеличению размера выплачиваемых дивидендов многими компаниями, причем согласно прогнозам эта тенденция будет сохраняться в ближайшее время.

Отличительной особенностью финансовой деятельности корпораций является то, что большинство компаний получили значительную часть своих доходов от своих международных операций. Так, General Electric, Caterpillar и Dow Chemical отчитались за большой объем продаж именно на развивающихся рынках, что позволило им компенсировать средние показатели продаж в США.

По итогам 2012 г. прибыль американских компаний выросла до рекордного уровня относительно объема ВВП страны.

Однако нельзя игнорировать и объективные сложности в ведении бизнеса, с которыми компании столкнулись из-за долгового кризиса в зоне евро, роста цен на энергоносители и общего замедления темпов роста мировой экономики. Еще три месяца назад аналитики рассчитывали на рост прибыли американских корпораций в среднем на 3%. По данным Bank of America, пик снижения аналитиками прогнозов по прибыли пришелся на март. «Аналитики и сейчас снижают свои оценки, но это происходит все реже», — отметили аналитики банка в своем отчете. По их словам, осторожнее в своих прогнозах стали не только эксперты по чужим прибылям, но и

---

⁴ rbcdaily.ru/world/562949983520730.

⁵ www.vestifinance.ru/articles/25596.

топ-менеджмент самих компаний. По данным Fact Set, из представителей десяти ведущих секторов экономики рост прибыли ожидается только в трех – финансовой, промышленной и телекоммуникационной.

4. НАЛОГОВЫЕ ПОСТУПЛЕНИЯ И НАЛОГ НА ПРИБЫЛЬ

Огромный размер государственного долга США привел к необходимости сокращения бюджетного дефицита и бюджетных расходов. Однако невозможность сокращения государственных средств для решения первоочередных задач по выходу из кризиса и необходимость финансирования стратегических программ развития экономики делают особо актуальным поиск дополнительных источников пополнения бюджета. В этой связи естественным образом встает вопрос о размере получаемых бюджетом доходов от налогообложения корпораций (см. табл. 2).

Таблица 2

Общие налоговые поступления и налог на прибыль, в % к ВВП США

	1975	1985	1995	2005	2006	2007	2008	2009
Общие налоговые поступления, % от ВВП	25,6	27,3	27,9	27,1	27,9	27,9	26,1	24,0
Налог на прибыль, % от ВВП	2,9	2,0	2,6	2,6	3,1	3,2	3,1	3,1

Источник: OECD Revenue Statistics 2010

При анализе системы корпоративного налогообложения США на первый план выходят два основных вопроса. Это, в первую очередь, размеры получаемых бюджетом налоговых выплат корпораций. Как видно из таблицы 2, доля налога на прибыль в ВВП в последнее время неуклонно снижается (см. табл. 2). Второй, не менее важный вопрос - это возможное смещение акцента деятельности корпораций с внутренних на международные операции в связи с особенностями системы корпоративного налогообложения.

Федеральная ставка по налогу на прибыль корпораций составляет в США 35%, а в сочетании с налогами штатов ставка в среднем немного превышает 39%.

Это объясняется тем, что в американской законодательной системе существует огромное количество легальных возможностей, «лазеек» для уменьшения эффективной ставки налога на прибыль корпораций. Многие крупные корпорации используют эти возможности для ухода от уплаты большей части налога на прибыль, вплоть до полного избегания этого налога.

5. ФИНАНСОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ МИНИМИЗАЦИИ НАЛОГОВ КОРПОРАЦИЙ

Американская общественная организация «Граждане за налоговую справедливость» (Citizens For Tax Justice) провела исследование финансовой отчетности двенадцати крупнейших американских компаний различных отраслей, входящих в список Fortune 500 - American Electric Power, Boeing, DuPont, Exxon Mobil, FedEx, General Electric, Honeywell International, IBM, United Technologies, Verizon Communications, Wells Fargo и Yahoo. В 2008-2010 гг. суммарные прибыли этих компаний составили 175 млрд долл., однако общая сумма уплаченных ими налогов оказалась отрицательной (- 2,4 млрд долл.), то есть они не только не платили налогов, но и получили налоговые субсидии от государства. При этом десять компаний из списка за указанный период вообще не платили налогов, по меньшей мере в течение одного года, несмотря на получение значительных прибылей на территории США. Корпорация General Electric, прибыль которой до налогообложения в 2008-2010 гг. составила 10,5 млрд долл., не только вообще не платила налогов, но и получила чистых налоговых льгот на сумму 8,3 млрд долл.

Ни одна из названных компаний не платила налогов по ставке, даже близко приближавшейся к официальному уровню 35%. Самый высокий налоговый платеж - у компании Exxon Mobil - происходил по эффективной среднегодовой ставке 14,2%, что на 60% ниже номинальной налоговой ставки. За последние два года чистые налоги данной компании на полученную ею прибыль в размере 9,9 млрд долл. составили всего 39 млн долл., что соответствует ставке 0,4%.

Существует противоречие между нормативной ставкой налога - одной из самых высоких в развитых странах - и крайне низкими реальными сборами корпоративных налогов. Корпорации пользуются заложенными в действующей налоговой системе США многочисленными законодательными возможностями (скидка на ускоренную амортизацию, привилегированные налоговые режимы), а также механизмами минимизации налогов с помощью увода средств в страны с более низкой номинальной налоговой ставкой. Министерство Финансов США выпустило в 2007 г. доклад, в котором потери бюджета от неуплаты налогов в течение предыдущих 10 лет оцениваются более чем в 1,2 трлн. долл. Часто именно крупные корпорации имеют больше возможностей избежать уплаты налога на прибыль, в то время как мелкие и средние компании платят налоги по более высокой эффективной ставке. Например, налоговая декларация компании General Electric представляет собой 24 тысячи страниц печатного текста. Крайне неравномерно распределено налоговое бремя и по различным отраслям экономики (см. табл. 4).

Таблица 4
Средние эффективные налоговые ставки в разных секторах экономики США

Сектор экономики	Эффективная налоговая ставка
Грузовые автоперевозки	30,9%
Товары для дома	24,9%
Химическая промышленность	21,6%
Производство машин и оборудования	20,4%
Ресторанный бизнес	19,9%
Медицинские услуги	18,8%
Финансовые услуги	16,5%
Нефтедобыча	11,3%
Программное обеспечение и компьютерные услуги	10,1%
Металлургические и добывающие компании	7,4%
Государственные и частные ценные бумаги	0,8%

Источник: Ch. Marr, B. Highsmith. Six Tests for Corporate Tax Reform. Center on Budget and Policy Priorities, 2011, p.8

Таким образом, проблема налоговой системы США состоит не в высокой ставке налога на прибыль как таковой, а в перекосах, связанных с реальными суммами уплаты налога компаниями разного размера, видов деятельности и местоположения. Безусловно, подобного рода факты свидетельствуют о многочисленных законодательных лазейках в налоговой системе, позволяющих компаниям, особенно крупным, избегать уплаты значительной части налога на прибыль.

Сокращение нормативной налоговой ставки и упрощение системы налогообложения корпораций является одной из главных составных частей обсуждаемой сейчас реформы налогообложения. В целом и демократы, и республиканцы сходятся на том, что ставка корпоративного налога на прибыль должна быть уменьшена (предположительно с 35% до 25%), при одновременной отмене налоговых вычетов и льгот. Предполагается, что при ликвидации значительного количества действующих сейчас налоговых льгот бюджет будет получать больше доходов даже при снижении ставки налогообложения. К тому же равенство компаний перед налоговыми органами приведет к увеличению конкурентоспособности многих компаний и росту эффективности экономики.

Второй актуальный вопрос, касающийся корпоративного налогообложения, связан с порядком налогообложения международных операций американских корпораций. Существующая система налогообложения иностранных операций международных американских компаний позволяет им не платить налог на часть прибыли, полученную за рубежом. Активная деятельность корпораций на иностранных рынках при выжидательной позиции внутри страны в условиях послекризисного застоя обусловила обращение политических и общественных сил и экономических экспертов к данной теме.

Расширение практики офшоринга и ее социально-экономические последствия и до кризисных событий вызвали неоднозначную реакцию в американском

обществе¹¹. В частности, по мнению многих экспертов и политиков, часто развитие международных операций крупных корпораций происходит в ущерб их внутренней деятельности, что приводит к тому, что рабочие места создаются не в США, а в других странах. В связи с крайне высоким уровнем безработицы проблема создания рабочих мест внутри страны в настоящий момент является одной из центральных в политических дискуссиях.

Несмотря на то, что процесс офшоринга объективно обусловлен и связан с глубинными изменениями современного воспроизводственного процесса, позволяющего размещать отдельные функции или операции в наиболее подходящих для этого географических точках, следует признать, что в настоящее время в американской системе корпоративного налогообложения заложены отрицательные стимулы для реинвестирования прибылей, полученных за границей, на территории США. Поэтому, многие аргументы о состоянии системы налогообложения корпораций выглядят вполне обоснованно, причем, количество таких критиков увеличивается во всех частях американского политического спектра.

Высокая номинальная ставка налога на прибыль заставляет американские корпорации активно использовать для уменьшения налогов свои иностранные филиалы.⁶

По действующим сейчас налоговым правилам американское государство облагает налогом полученные за рубежом доходы в момент возвращения этих средств в США, то есть пока полученные прибыли находятся за пределами страны, корпорации не платят на них никаких американских налогов. При репатриации прибыли корпорации должны заплатить налог по ставке 35%. В результате, американские компании при выборе места для своей деятельности предпочитают не реинвестировать прибыль зарубежных филиалов в США, а, напротив, развивать зарубежные операции либо держать полученные прибыли в наличной форме за рубежом. Более того, многие компании переводят свои прибыльные операции за рубеж или оформляют соответствующие документы на зарубежные филиалы. Например, в 2009 г. компания GE Capital (часть компании General Electric) задекларировала убытки в размере 6,5 млрд долл. на территории США и прибыль в размере 4,3 млрд долл. от зарубежных операций. Такая практика приводит к недополучению налогов бюджетом и к потере инвестиций и возможных рабочих мест. Только в 2010 г. американские корпорации смогли избежать уплаты около 60 млрд. долл. налога на прибыль, оставленную в иностранных филиалах⁷. Вместо того, чтобы реинвестировать полученную прибыль для финансирования операций внутри страны, корпорации прибегают к заимствованию на долговых рынках.

Корпорация Microsoft, несмотря на то, что ее запасы наличности и краткосрочные инвестиции составили в конце 2010 г. 41 млрд. долл., в январе 2011 г. выпустила облигаций на сумму 2,25 млрд долл., а за два года сумма ее заимствований составила 12 млрд долл. В 2010 г. компания потратила 12 млрд долл. на выплату дивидендов и обратный выкуп собственных акций. На эти цели были использованы домашние средства, что и является одной из причин обращения к

---

⁶ США в поисках ответов на вызовы XXI века. Под ред. Э.В. Кириченко, сс. 67-73.

⁷ Там же, с. 71.

долговым рынкам. Компания Cisco Systems, одна из немногих, не скрывающих размер своих зарубежных активов, объявила, что 80-90% от ее запасов наличности и инвестиций находятся за пределами США. По мнению экспертов, другие похожие компании находятся в таком же положении. Например, компания Ebay держит 70% наличных средств за пределами США и собирается расширить операции в Европе⁸.

К более последовательным мерам относятся предложения по комплексному реформированию корпоративного налогообложения США. Предлагается значительно снизить номинальную ставку корпоративного налога на прибыль (вплоть до 25%) и при этом отменить двойное налогообложение корпоративной прибыли в тех странах, где ставка налога превышает 20%. В то же время с прибылей американских компаний, полученных в странах, где ставка налога составляет менее 20%, предлагается взимать налог по ставке, составляющей разницу между 20% и ставкой, по которой был уплачен налог в данной стране. Важно, что, в отличие от существующего положения вещей, когда можно откладывать уплату налога на прибыль, полученную за пределами США, в течение бесконечно долгого времени, предлагается сделать уплату данного налога обязательной, независимо от того, происходит ли возвращение средств в США или нет.

В качестве решения данной проблемы предлагаются разные пути. Так, технологичные компании, имеющие большие запасы наличных средств за рубежом, выступают за временную налоговую амнистию. В 2005 г. уже была проведена такая амнистия - тогда ввозимую в США прибыль, полученную за рубежом, было временно разрешено облагать налогом по ставке 5,25%. В результате в США было возвращено более 300 млрд долл., однако нет точных данных по поводу того, были ли эти деньги инвестированы в экономику или выплачены в качестве дивидендов.

Кроме того, сам факт такой налоговой амнистии заставляет некоторые корпорации в настоящее время держать средства за рубежом, ожидая следующего раунда налоговых послаблений.

Сейчас трудно сказать, как именно будет осуществлена реформа налогообложения корпораций США и их зарубежных филиалов. Но есть большая вероятность того, что номинальная ставка налога на корпоративную прибыль будет понижена, а налоговые льготы и преимущества иностранных филиалов будут ликвидированы или сильно уменьшены.

6. ВЫВОДЫ

Существующий контраст между состоянием американской экономики в целом и экономическим положением корпораций США свидетельствует о несовершенстве финансовых механизмов применяемых государством и корпорациями в поиске баланса финансовых потоков.

Наличие рекордных прибылей компаний является отчасти прямым следствием высокой безработицы, поскольку корпорации сократили издержки на заработную плату, что привело к росту производительности труда.

---

⁸ www.compromat.ru/page_33416.htm

Ожидаемого реинвестирования прибыли и найма новых сотрудников на американских корпораций не произошло.

Очевидно, что финансовый механизм роста прибыли корпоративного сектора повлиял на то, что во время кризиса компании существенно сократили свои издержки за счет массовых увольнений персонала и значительного снижения вложений в основной капитал.

Анализ процессов слияний и поглощений корпораций свидетельствует об экономической активности корпораций, их готовности перестраивать свою структуру, гибко реагировать на сигналы рынка и при появлении достаточной экономической мотивации начать расширять производство.

Возможно, изменения в системе корпоративного налогообложения в сочетании с остальными мерами стимулирования роста занятости, предложенными американской администрацией, в том числе финансирование государством крупных инфраструктурных проектов, повлияют на оживление экономической активности корпоративного сектора.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ch. Marr, B. Highsmith. Six Tests for Corporate Tax Reform. Center on Budget and Policy Priorities, 2011
- [2] ibusiness.ru/blogs/16780.
- [3] Growth and Competitiveness in the United States: The Role of its Multinational Companies. McKinsey Global Institute, 2010, p.3, p.5
- [4] Growth and Competitiveness in the United States: The role of its Multinational Companies. McKinsey Global Institute, June 2010, p.4
- [5] OECD Revenue Statistics 2010
- [6] PwC US Mid-Year M&A Outlook 2011
- [7] Revenue Statistics of OECD Member Countries, 2010
- [8] rbcdaily.ru/world/562949983520730.
- [9] www.bea.gov
- [10] www.ey.com.
- [11] www.vestifinance.ru/articles/25596.
- [12] США в поисках ответов на вызовы XXI века. Под ред. Э.В. Кириченко М.: ИМЭМО РАН, 2010.
- [13] Михаил Оверченко, Роман Шлейнов Уклонение по-американски www.compromat.ru/page_33416.htm

FINANCIAL MECHANISMS OF POST-CRISIS DEVELOPMENT OF CORPORATIONS IN THE USA

Investigated the mechanisms of financial corporations in the USA. A hypothesis of a sharp contrast between the state of the U.S. economy in general and the economic position of U.S. corporations.

Advised that the record companies' profits are partly a direct consequence of high unemployment, as corporations cut wage costs, leading to increased productivity. It seems that overcoming the consequences of the financial crisis and recession was due to activity of the state and, in particular, the huge financial assistance to private companies. Corporations expect reinvestment and hiring new employees, but this is not happening.

The opinion that the low level of consumer demand, combined with the absence of incentives for corporations to reinvest in the economy after the crisis poses a risk of prolonged stagnation.

It seems that an important financial mechanism profit growth of corporate sector was the fact that during the crisis, companies have significantly reduced their costs by mass layoffs of staff and a significant reduction in fixed capital investment.

Concludes that the stimulus monetary rescue measures proved insufficient to start economic recovery. Stimulating and anti-crisis measures taken by the U.S. administration, led to the end of the recession, but they are not enough to ensure the active economic recovery. In addition, the anti-crisis measures strictly limited by the need for strict control of the expenditure side of the state budget.

The processes of corporate mergers and acquisitions, which indicates the economic activity of corporations, their fundamental willingness to rebuild the structure, to respond flexibly to market signals, and when a sufficient economic incentive to expand production to begin.

Keywords: USA, finance, corporation, facility crisis,

FINANSOWE MECHANIZMY POKRYZYSOWEGO ROZWOJU KORPORACJI W USA

W artykule zbadano finansowe mechanizmy rozwoju korporacji w USA. Sformułowano hipotezę o wystąpieniu ostrego kontrastu pomiędzy ogólnym stanem gospodarki USA i sytuacji ekonomicznej amerykańskich korporacji.

Stwierdzono, że rekordowe zyski kompanii są częściowo bezpośrednim skutkiem wysokiego bezrobocia, ponieważ korporacje obniżyły koszty, związane z płacami, co doprowadziło do wzrostu produktywności. Wydaje się, że przezwyciężenie kryzysu finansowego i recesji było skutkiem działalnością państwa, a w szczególności, ogromną pomocą finansowa dla firm prywatnych. Od korporacji oczekiwano reinwestycji i zatrudnienia nowych pracowników, ale tak się nie dzieje.

Uzasadnia się opinia, że niski poziom popytu, w połączeniu z brakiem zachęt dla przedsiębiorstw do ponownych inwestycji w gospodarce po kryzysie stwarza niebezpieczeństwo długotrwałego zastoju.

Wydaje się, że istotnym finansowym mechanizmem dla wzrostu zysku w sektorze korporacji był fakt, że w czasie kryzysu firmy znacznie zmniejszyły koszty poprzez masowe zwolnienia pracowników i znaczne zmniejszenie inwestycji w środki trwałe.

Stwierdza się, że stymulowanie gospodarki za pomocą bodźców pieniężno-kredytowych okazało się niewystarczające aby rozpocząć naprawę gospodarczą. Stymulacyjne i antykryzysowe działania podejmowane przez administrację USA, doprowadziły do końca recesji, ale są niewystarczające do aktywnego ożywienia gospodarki. Ponadto, działania antykryzysowe ściśle ograniczone przez konieczność ścisłej kontroli wydatków budżetu państwa.

Analiza procesów fuzji i przejęć korporacji, wskazuje na aktywność gospodarczą przedsiębiorstw, zasadniczą gotowość do zmiany struktury, elastycznego reagowania na sygnały rynkowe, i, pod warunkiem wystarczającej motywacji ekonomicznej, rozszerzenia produkcji.

Słowa kluczowe: USA, finanse, korporacja, mechanizm, kryzys.

DOI:10.7862/rz.2013.hss.39

Tekst złożono w redakcji: czerwiec 2013

Przyjęto do druku: listopad 2013

Iwona WOJCIECHOWSKA¹

SPÓJNOŚĆ WIZERUNKU W POLITYCE

W ostatnich dekadach zaobserwowano stopniowe zmniejszenie znaczenia ideologicznych różnic w programach i poglądach politycznych na rzecz coraz istotniejszej roli cech osobowościowych polityków. Zjawisko to określa się mianem polityki skoncentrowanej na kandydacie. W związku z tym najważniejszym elementem produktu politycznego stali się politycy, a podstawowym warunkiem odniesienia sukcesu wyborczego jest odpowiednio dostosowany do wymogów rynku oraz profesjonalnie wykreowany, spójny wizerunek polityczny.

W pierwszej części artykułu podjęto próbę szczegółowego omówienia pojęcia wizerunku politycznego oraz jego podstawowych komponentów. Zwrócono także uwagę na to, że w dobie polityki skoncentrowanej na kandydacie przed przystąpieniem do kreowania wizerunku polityka ważne jest dokładne poznanie potrzeb i oczekiwań wyborców oraz przyjęcie ich perspektywy. Zauważono ponadto, że działania z zakresu kreacji wizerunku politycznego stają się coraz popularniejsze nie tylko na Zachodzie, ale również w rozwijających się demokracjach posocjalistycznych.

W dalszej części pracy poruszono problem konsekwencji związanych z występowaniem sprzeczności między wykreowanym na potrzeby kampanii wizerunkiem polityka a jego rzeczywistymi cechami (efekt Ottingera).

Następnie przedstawiono kompetencje komunikacyjne polityków w różnych ujęciach, ze szczególnym uwzględnieniem elementów werbalnych i niewerbalnych. Podkreślono rolę spójności pomiędzy przekazem werbalnym i niewerbalnym w budowaniu wiarygodnego wizerunku polityka. Zwrócono także uwagę na różnice kulturowe wpływające na sposoby komunikowania się polityków z wyborcami w różnych krajach.

Słowa kluczowe: wizerunek polityczny, komponenty wizerunku politycznego, efekt Ottingera, kompetencje komunikacyjne polityka.

1. WPROWADZENIE

Badacze sceny politycznej na świecie zwracają uwagę, że w ostatnich dekadach stopniowo maleje znaczenie ideologicznych różnic w prezentowanych programach i poglądach politycznych na rzecz coraz istotniejszej roli spostrzeganych przez wyborców cech osobowościowych polityków².

Jako jeden z pierwszych tendencję tę zaobserwował w latach osiemdziesiątych XX wieku Martin P. Wattenberg, analizując wybory prezydenckie w Stanach Zjednoczonych. Zjawisko, którego cechą charakterystyczną jest przesunięcie uwagi elektoratu z partii politycznej na rzecz poszczególnych kandydatów ubiegających się o urzędy polityczne,

---

¹ Mgr Iwona Wojciechowska, Zespół Szkół Ekonomicznych im. Marii Skłodowskiej-Curie w Rzeszowie, e-mail: iwojciechowska@op.pl

² Zob. M.P. Wattenberg, *The Rise of Candidate-Centered Politics: Presidential Elections of the 1980's*, Harvard University Press, Cambridge 1991, oraz G.V. Caprara, P.G. Zimbardo, *Personalizing Politics: A Congruency Model of Political Preference*, „American Psychologist” 59/7 (2004), s. 581–594.

określił mianem „ery polityki skoncentrowanej na kandydacie” (*candidate-centered politics*)³.

Warto zaznaczyć, że chociaż zjawisko silnej koncentracji na osobach polityków początkowo zauważono w Stanach Zjednoczonych, to nie ograniczyło się ono jedynie do tego kraju. Szeroko rozpowszechniło się także na terenie Europy Zachodniej, jak również w byłych krajach bloku komunistycznego⁴. Niektórzy badacze sugerują wręcz, że najbardziej podobne pod tym względem do Stanów Zjednoczonych mogą być właśnie nowe demokracje, które powstały w Europie Wschodniej, ponieważ w tych krajach najczęściej partie formują się wokół liderów, natomiast liderzy nie wyłaniają się z organizacji partyjnych⁵.

W związku z tym, że większość wyborców przejawia obecnie małe zainteresowanie zawartością coraz bardziej podobnych do siebie programów politycznych, a to z kolei prowadzi do ograniczonych możliwości dyferencjacji partii na podstawie prezentowanych treści programowych, naturalną konsekwencją tego zjawiska stał się wzrost znaczenia osobistych charakterystyk polityków.

2. ISTOTA, KOMPONENTY I ZNACZENIE WIZERUNKU POLITYCZNEGO

W świetle przedstawionych obserwacji, nasuwa się wniosek, że obecnie najważniejszym ogniwem produktu politycznego stali się politycy, a podstawowym warunkiem odniesienia sukcesu wyborczego jest odpowiednio dostosowany do wymogów rynku oraz profesjonalnie wykreowany spójny wizerunek polityczny. Warto zatem wyjaśnić jego istotę.

Powszechnie uważa się, że kategorię wizerunku (*image*) do terminologii naukowej jako pierwszy wprowadził Walter Lippmann, który dokonując diagnozy stanu społeczeństwa, połączył tworzenie się opinii publicznej z wewnętrznymi, uproszczonymi wyobrażeniami odbiorcy na temat spraw publicznych⁶.

Ze względu na złożoność zagadnienia, które w związku z tym generuje wiele możliwości interpretacyjnych, jednoznaczne określenie pojęcia wizerunku jest dosyć trudne. Anthony Davis, podkreślając subiektywizm odbiorcy, pisze, że wizerunek to „intelektualna lub zmysłowa interpretacja osoby lub przedmiotu, uwarunkowana dodatkowo przez własne cechy osoby, w której umyśle powstaje ów wizerunek (emocje, utrwalone postawy, idee)”⁷.

³ M.P. Wattenberg, *The Rise of Candidate-Centered Politics: Presidential Elections of the 1980's*, Harvard University Press, Cambridge 1991, cyt. za: W. Cwalina, A. Falkowski, *Marketing polityczny. Perspektywa psychologiczna*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005, s. 148.

⁴ Warto podkreślić, że stopień nasilenia tego „zjawiska nie jest jednakowy we wszystkich krajach. I tak np. w niemieckich kampaniach wyborczych nadal istotną rolę odgrywają partie polityczne.

⁵ H.D. Klingemann, M.P. Wattenberg, *Decaying Versus Developing Party Systems: A Comparison of Party Images in the United States and West Germany*, „British Journal of Political Science” 1992/22, oraz W. Cwalina, A. Falkowski, L.L. Kaid, *Role of Advertising in Forming the Image of Politicians: Comparative Analysis of Poland, France and Germany*, „Media Psychology” 2005/2, cyt. za: W. Cwalina, A. Falkowski, *op. cit.*, s. 149.

⁶ W. Lippmann, *Public opinion*, Harcourt Brace and Company, New York 1922, s. 55.

⁷ A. Davis, *Public relations*, PWE, Warszawa 2007, s.47–48.

Wojciech Cwalina i Andrzej Falkowski, odnosząc pojęcie wizerunku konkretnie do polityki, podają, że „wizerunek polityka oznacza tworzone w określonym celu (np. wyborczym) szczególnego rodzaju wyobrażenie, które poprzez wywoływanie skojarzeń przydaje obiektowi dodatkowych wartości (np. społeczno-psychologicznych, etycznych czy osobowościowych) i w ten sposób przyczynia się do jego emocjonalnego odbioru”⁸.

Dan Nimmo i Robert Savage przedstawiają natomiast swoją koncepcję wizerunku na podstawie trzech aspektów: kognitywnego, afektywnego i konatywnego. Aspekt kognitywny dotyczy poznania i wskazuje na to, co wyborca wie o kandydacie, aspekt afektywny obejmuje emocje i uczucia, które kandydat wzbudza, z kolei aspekt konatywny dotyczy aktu woli wyborcy, który pod wpływem swojej wiedzy i uczuć podejmuje decyzję wyborczą⁹.

Dorota Dolińska ujmuje zagadnienie jeszcze bardziej szczegółowo i proponuje dwa podejścia do definiowania wizerunku: wąskie i szerokie. W wąskim ujęciu – jak stwierdza – wizerunek można traktować jako wizualną prezentację kandydata oraz komponenty tej autoprezentacji, natomiast w szerszym ujęciu składa się on z trzech komponentów: pierwszy z nich to kompetencje, rozumiane jako zdolność do oceny sytuacji politycznej i umiejętność rozwiązywania istniejących problemów; drugi to cechy charakteru kandydata, jego otwartość, szczerłość czy wiarygodność; trzeci to wygląd kandydata oraz umiejętności prezentacji i komunikacji. Dolińska dodaje ponadto, że wizerunek w ujęciu szerszym jest także związany ze stylem uprawiania polityki i rywalizacji na forum publicznym¹⁰.

Marzena Cichosz, omawiając komponenty wizerunku polityka, stwierdza, że ważne są tutaj zarówno cechy jego wyglądu zewnętrznego, jak i cechy osobowości, a także czynniki, które ukształtowały tę osobowość, np. miejsce pochodzenia, rodzina, zawód, wykształcenie. Dalej zauważa, że na wizerunek wpływają również otoczenie polityka, grono jego najbliższych doradców oraz sposób organizacji przestrzeni wokół polityka. Istotny może być fakt, czy polityk publicznie pokazuje się sam, czy też raczej w towarzystwie żony/męża, osób obdarzonych autorytetem społecznym, osób budzących współczucie, sympatię lub też podnoszących jego prestiż. Liczy się tutaj również łatwość dostępu wyborców do lidera politycznego¹¹.

Krystyna Skarżyńska zwraca uwagę, że badania spostrzegania liderów politycznych przez ich potencjalnych zwolenników prowadzone w wielu krajach na świecie dowodzą, że w procesie przywództwa dwa wymiary wizerunku pozostają kluczowe: wymiar etyczny oraz wymiar kompetencyjny. W pierwszym z nich liczy się postrzeganie lidera jako uczciwego, działającego w zgodzie z wyznawanymi przez siebie zasadami, w drugim z kolei na znaczeniu zyskują takie atrybuty lidera jak: wykształcenie, doświadczenie

⁸ W. Cwalina, A. Falkowski, , *op. cit.*, s. 153.

⁹ D. Nimmo, R. Savage, *Candidates and Their Images: Concepts, Methods and Findings*, Pacific Palisades 1976, s. 8–9, 31–33, 205–206.

¹⁰ D. Dolińska, *Społeczny wizerunek partii politycznych*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009, s. 225.

¹¹ M. Cichosz, *(Auto)kreacja wizerunku polityka na przykładzie wyborów prezydenckich w III RP*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009, s. 62–63.

zawodowe i polityczne, umiejętność współpracy z mediami (prezencja, ubiór, styl wypowiedzi)¹².

Wojciech Cwalina i Andrzej Falkowski podkreślają, że „wizerunek polityka przejawia się w jego zachowaniach oraz w prezentacji jego osoby i poglądów w mediach i materiałach promocyjnych. [...] Składają się na niego także komponenty dotyczące zachowań niewerbalnych (wyraz twarzy, sposób poruszania się, podawania dłoni), cechy osobowe (np. pleć czy wzrost) oraz sposób bycia przejawiający się w stroju. Wszystkie te elementy powinny tworzyć spójną całość i być w odpowiedni sposób zaprezentowane wyborcom”¹³.

Podsumowując, należy zaznaczyć, że bez względu na przyjętą definicję w dobie polityki skoncentrowanej na kandydacie przed przystąpieniem do kreowania wizerunku polityka kluczowe wydaje się dokładne poznanie potrzeb i oczekiwań wyborców oraz przyjęcie ich perspektywy.

Jak już wcześniej zauważono, pojęcie wizerunku uznawane jest we współczesnym marketingu politycznym za jedno z kluczowych dla wyjaśnienia preferencji politycznych i zachowań wyborczych społeczeństw. Wizerunek traktowany jest przez specjalistów zajmujących się marketingiem politycznym jako element produktu, który należy sprzedać. Transakcyjny charakter rynku wyborczego nakłada na kandydatów ubiegających się o stanowiska polityczne i występujących w roli sprzedawców konieczność sformułowania bardzo przemyślanej oferty wizerunkowej¹⁴. Można powiedzieć, że podobnie jak celem marketingu komercyjnego jest wprowadzenie na rynek produktu atrakcyjnego dla potencjalnych nabywców, tak celem marketingu politycznego jest wykreowanie atrakcyjnego kandydata, którego wizerunek odpowiada oczekiwaniom potencjalnych wyborców.

Witzner, amerykański politolog i specjalista od kreowania wizerunku politycznego, twierdzi, że kandydat powinien być atrakcyjny, dynamiczny, powinien wyglądać jak zwycięzca i wywoływać sympatię. Ma z niego bić pewność siebie i nieugiętość, ponieważ ważny jest człowiek, a nie jego słowa. Jesteśmy tak skonstruowani, że oceniamy ludzi na podstawie ich stylu i wyglądu. Słowa zapominamy o wiele szybciej niż wrażenie, jakie wywarł na nas człowiek.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że działania z zakresu kreacji wizerunku politycznego stają się coraz popularniejsze nie tylko na Zachodzie, ale również w rozwijających się demokracjach posocjalistycznych. Jednym z pierwszych i najbardziej spektakularnych przykładów wykorzystania mechanizmów profesjonalnego kreowania wizerunku była rosyjska kampania prezydencka z 1996 r., podczas której czterech „tajnych” doradców marketingowych pochodzących ze Stanów Zjednoczonych pomogło wygrać wybory schorowanemu i tracącemu popularność Borysowi Jelcynowi. Wykorzystali oni wszelkie możliwe techniki, by ukazać Jelcyna jako kandydata cieszącego się dobrym zdrowiem, a także jako osobę, która zna cierpienia kraju i potrafi im zaradzić. Sukces wyborczy, który ostatecznie odniósł Borys Jelcyn, okazał się ważnym sygnałem dla polityków z całej

¹² K. Skarżyńska, *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005, s. 239.

¹³ W. Cwalina, A. Falkowski, *op. cit.*, s. 154.

¹⁴ A. Halewicz, *Wizerunek polskich polityków. Teoria i praktyka*, [w:] *Forma czy treść? Rzecz o wizerunku w życiu społecznym i politycznym*, red. A. Kasińska-Metryka, P. Olszewski, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012, s. 72.

Europy Środkowej i Wschodniej w kwestii możliwości wykorzystania marketingu politycznego¹⁵.

Obserwując wizerunki bieżących liderów politycznych w krajach byłego Związku Radzieckiego, nie sposób jest nie zwrócić uwagi na nieco odmienne, bazujące na tradycji narodów wschodnio-słowiańskich podejście do ich kreacji.

Na przykład prezydent Rosji Władimir Putin od lat pielęgnuje swój charakterystyczny wizerunek – lubi prezentować się w mediach jako człowiek niezwykle sprawny fizycznie, aktywny, pełen sił, męski i odważny. Pokazywano go m.in.: jak nurkował w wodach Bajkału, odbył jazdę bolidem Formuły I, pilotował bombowiec, latał na motolotni z żurawiami. Jednym z najpopularniejszych zdjęć Putina, które obiegło niemal cały świat, było zdjęcie w stroju dżudoki, a niedawno również z ogromnym szczupakiem, którego – jak twierdzą rosyjskie media – samodzielnie złowił.

Była premier Ukrainy Julia Tymoszenko z kolei stworzyła wokół siebie mit „pięknej Julii”, umiejętnie wykorzystywała w polityce swoją kobiecość, ubierając się w stroje stylizowane na ludowe i zaplatając wokół głowy charakterystyczny blond warkocz, który miał symbolizować ukraińskie pochodzenie¹⁶.

Nawet prezydent Białorusi Aleksander Łukaszenka zdaje się doceniać siłę kreacji wizerunku politycznego (choć w tym wypadku chodzi głównie o postrzeganie na arenie międzynarodowej), ponieważ od kilku lat współpracuje z jednym z najbardziej znanych na świecie doradców z zakresu marketingu politycznego – lordem Timothyem Bellem, zwanym człowiekiem „Żelaznej Damy” Margaret Thatcher¹⁷.

Jak widać, wizerunek polityka stanowi obecnie kluczowy element jego platformy wyborczej. Choć jak podkreślają specjaliści, istotne znaczenie ma tutaj również problematyka, którą porusza on w swoich wystąpieniach. Kreowany image oraz tezy programowe powinny ze sobą ściśle współgrać i niedopuszczalna jest sytuacja, aby te dwa komponenty miały niekorzystnie na siebie oddziaływać¹⁸.

3. EFEKT OTTINGERA

Dla specjalistów od marketingu politycznego prawdziwym wyzwaniem staje się dzisiaj nie tylko samo wykreowanie wizerunku polityka, ale przede wszystkim umiejętne wdrożenie spójnej strategii wizerunkowej. W polityce nie wystarczy bowiem czasowo skupić uwagę na danej osobie, ale należy ją jeszcze jak najdłużej utrzymać, a to jest znacznie trudniejsze zadanie. Jeśli wizerunek polityczny ma być wiarygodny i stabilny, to

¹⁵ W. Cwalina, A. Falkowski, *op. cit.*, s. 150.

¹⁶ Warto zaznaczyć, że Julia Tymoszenko to naturalna szatynka, a eksponowany przez nią warkocz jest sztuczny, ale jednak przyciąga uwagę i przychylność części wyborców.

¹⁷ Timothy Bell zrobił wielką karierę dzięki swej najważniejszej klientce Margaret Thatcher. Trzy razy pomagał jej wygrać wybory, za co w rewanżu uhonorowała go tytułem szlacheckim. Co ciekawe, początkowo Bell nie był zainteresowany współpracą z późniejszą panią premier, ale kiedy zjawiała się u niego – jak to sam później określił: „ta dosyć osobliwa kobieta, nieatrakcyjna, despotyczna, o manierach starej panny, która wyglądała jak czyjaś ciocia albo opiekunka do dzieci” – poczuł, że jest to dla niego wyzwanie zawodowe i z dumą podkreślał efekty: „z gospodyni domowej zrobiliśmy polityka na poziomie męża stanu o międzynarodowej reputacji”; zob. C. Kahlweit, *Bell Timothy. Spindoktor Łukaszenki*, „Forum” 25.08.2008, <http://www.polityka.pl/swiat/tygodnikforum/265918,1,bell-timothy.read>.

¹⁸ W. Cwalina, A. Falkowski, *op. cit.*, s. 208.

jego fundament muszą stanowić rzeczywiste cechy polityka. Kreowanie wizerunku na podstawie cech, które nie znajdują uzasadnienia w realnej charakterystyce polityka, jest strategią krótkoterminową, która z założenia wyklucza budowanie trwałych relacji pomiędzy nim a wyborcami¹⁹. Stworzenie wizerunku nieprawdziwego, nieprzystającego zupełnie do rzeczywistych cech i predyspozycji kandydata może spowodować efekt zupełnie odwrotny od zamierzonego, kiedy tylko wyborcy odkryją istniejący dysonans pomiędzy kandydatem wykreowanym a rzeczywistym.

W literaturze występowanie takiej sprzeczności pomiędzy wykreowanym dla potrzeb kampanii wizerunkiem polityka a jego rzeczywistymi cechami określane jest jako efekt Ottingera (*Ottinger effect*)²⁰. Nazwa pochodzi od nazwiska amerykańskiego polityka Richarda L. Ottingera, który w 1970 r. startował z ramienia Partii Demokratycznej do walki o fotel senatora. Na potrzeby kampanii zatrudnieni specjaliści prezentowali w mediach obraz Ottingera jako polityka energicznego, świetnego mówcę i organizatora, idealnego kandydata na męża stanu. Jednak podczas spotkań na żywo z kontrkandydatami i wyborcami okazało się, że w rzeczywistości Ottinger to człowiek, który zupełnie nie potrafi przemawiać, jest niepewny i apatyczny. Szybko odkryta przez wyborców rozbieżność pomiędzy rzeczywistym a wykreowanym wizerunkiem kandydata zaowocowała ostatecznie jego przegraną w wyborach. Jednocześnie sytuacja ta stała się przestrożą zarówno dla przyszłych adeptów sztuki kreowania wizerunku, jak i dla samych polityków²¹.

W Polsce podobnemu efektowi uległ podczas prezydenckiej kampanii wyborczej w 1995 r. Jacek Kuroń. Doradcy wizerunkowi namówili go wówczas na zamianę charakterystycznej dzinsowej koszuli i spodni na elegancki garnitur oraz krawat. Wyborcy jednak nie uwierzyli w ten nowy wizerunek, ponieważ wcześniej Kuroń dał się im poznać jako buntownik, który nie znosi formalizmu²².

Warto jednak w tym miejscu podać również przykłady dosyć radykalnych, ale jednocześnie zakończonych sukcesem zmian wizerunkowych, jakie przeszedł Aleksander Kwaśniewski oraz Andrzej Lepper.

Jaques Seguela, jeden z najsłynniejszych doradców politycznych na świecie, nazywany „kreatorem prezydentów”, który dwukrotnie współpracował z Aleksandrem Kwaśniewskim podczas jego kampanii prezydenckich, tak wspomina ich pierwsze wspólne spotkanie: „Nigdy nie zapomnę spotkania z prezydentem Kwaśniewskim. Kiedy się spotkaliśmy powiedział: Słyszałem, że lubi pan wyzwania, opowiem coś panu. Jestem młody (miał wówczas mniej niż 40 lat), a Polacy chcą mieć za prezydenta człowieka dojrzałego i doświadczonego, jestem ateistą, a ponad 90% Polaków to katolicy, zasadniczo Polacy nienawidzą generała Jaruzelskiego, a ja byłem jego ministrem sportu. Czy akceptuje pan to wyzwanie?”²³. Kwaśniewski, korzystając z rad Seguela,

¹⁹ A. Turska-Kawa, *Profile psychologiczne kandydatów na prezydenta RP*, [w:] *Wybory prezydenckie w Polsce 2010*, red. J. Okrzesik, W. Wojtasik, Remar, Katowice 2011, s. 135.

²⁰ Z. J. Pietraś, *Decydowanie polityczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998, s. 419.

²¹ P. Gołębiowski, *Efekt Ottingera. Polskie przypadki*, „Marketing Polityczny” 26.09.2006, <http://www.marketingpolityczny.org/efekt-ottingera-polskie-przypadki/#.Un0KqFM-1P0>.

²² *Ibidem*.

²³ P. Gołębiowski, *Kreator prezydentów. Rozmowa z Jacquesem Seguela*, „Marketing Polityczny” 14.05.2007, <http://www.marketingpolityczny.org/kreator-prezydentow-rozmowa-z-jacquesem-seguela/#.Uh9FSn9VWbA>.

rzeczywiście bardzo się zmienił przed swoją pierwszą kampanią prezydencką – szczupła sylwetka, opalenizna, słynna niebieska koszula oraz towarzystwo równie dobrze prezentującej się żony – przyniosły pozytywny finał. Seguela bardzo precyzyjnie opracował i wdrożył strategię wizerunkową przyszłego prezydenta, wykorzystując wszystkie jego atuty. Przyjęło się nawet, że Kwaśniewski wyznaczył pewne standardy komunikowania się z wyborcami i stał się wzorem w tej dziedzinie dla młodych polityków²⁴.

Kolejnym przykładem, który pokazuje, że nawet radykalna, ale dobrze poprowadzona zmiana wizerunku może przynieść wymierne efekty, jest przeobrażenie Andrzeja Leppera²⁵. Piotr Tymochowicz, który współpracował w tym zakresie z Lepperem, podkreślał w wywiadach, że to była ciężka praca, ale zapamiętał Leppera jako jednego z najpilniejszych swoich „uczniów”. Ich wieczorne spotkania, które miały trwać godzinę, często kończyły się o świcie, ale dzięki temu coraz mniej osób pamiętało, jak prezentował się im Andrzej Lepper podczas organizowania słynnych blokad. W stosunku do nagłej zmiany wizerunkowej w przypadku Jacka Kuronia, która okazała się nie do zaakceptowania dla opinii publicznej, Lepper zmieniał się stopniowo, a wyborcy mieli wystarczająco dużo czasu, aby powoli przyzwyczaić się do jego nowego oblicza²⁶.

4. KOMPETENCJE KOMUNIKACYJNE POLITYKA

Specjaliści z zakresu marketingu politycznego (zarówno teoretycy, jak i praktycy) zgodnie podkreślają, że kompetencje komunikacyjne polityków są jednym z najistotniejszych elementów decydujących o ich wizerunku, jednak już ich zakres różnie interpretują. Na przykład Ziemowit J. Pietraś dzieli kompetencje komunikacyjne na zachowania werbalne (słowa, treść) i niewerbalne, wśród których wymienia: pierwsze emocjonalne wrażenie, wygląd zewnętrzny, sposób i styl ubierania się kandydatów, język ciała i wyraz twarzy oraz sposób mówienia²⁷. Bogusława Dobek-Ostrowska dokonuje podobnego podziału na komunikowanie werbalne oraz niewerbalne, z tym że elementy niewerbalne obejmują, według autorki, mowę ciała (umiejętność kontroli mimiki twarzy, gestykulacji, ruchów ciała, spojrzenia, kontaktu wzrokowego, przyjmowania pozy), parajązyk (ton, barwę, wysokość głosu, modulację oraz tempo mówienia i interferencje głosowe) oraz autoprezentację (wzrost, tuszę, budowę ciała, ubranie, makijaż, biżuterię, noszone dodatki)²⁸. Philippe J. Maarek natomiast wskazuje tutaj na trzy aspekty: wygląd zewnętrzny (*physical appearance*), atrybuty wokalne (*vocal attributes*) oraz gesty (*gestures*)²⁹. Agnieszka M. Zaręba pisze z kolei, że przy omawianiu kompetencji

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ O. Białek-Szwed, *Ekshibicjoniści polskiej sceny politycznej*, [w:] *Za kulisami spektaklu. Medialne wizerunki polityki*, red. M. Sokołowski, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009, s. 173–174.

²⁶ P. Gołębiowski, *Efekt Ottingera...*

²⁷ Z.J. Pietraś, *op. cit.*, s. 427–432.

²⁸ B. Dobek-Ostrowska, *Media masowe i aktorzy polityczni w świetle studiów nad komunikowaniem politycznym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2004, s. 253–256.

²⁹ P.J. Maarek, *Political Marketing and Communication*, John Libbey Eurotext Limited, London 1995, s. 114.

komunikacyjnych należy zwrócić uwagę na następujące elementy: komunikację werbalną oraz niewerbalną, czyli mowę ciała, parajęzyk i autoprezentację³⁰.

W przedstawionych ujęciach kompetencji komunikacyjnych najwięcej rozbieżności występuje w wypadku elementów pozawerbalnych. Wojciech Cwalina i Andrzej Falkowski jeszcze inaczej podchodzą do tego zagadnienia, pisząc, że do szczególnie istotnych z perspektywy kreowania wizerunku politycznego (mających również potwierdzenie empiryczne) obszarów komunikacji niewerbalnej należy zaliczyć: mimikę twarzy, styl ubierania się, uścisk dłoni przy powitaniu i pożegnaniu oraz wzrost³¹.

Prowadząc rozważania na temat kompetencji komunikacyjnych polityków, warto przypomnieć wyniki badań przeprowadzonych pod koniec lat sześćdziesiątych ubiegłego wieku przez amerykańskiego profesora psychologii Alberta Mehrabiana na temat zależności elementów werbalnych i pozawerbalnych w komunikacji postaw, uczuć i emocji³². Według Mehrabiana przekaz w komunikacji międzyludzkiej można podzielić na trzy składowe: komunikację werbalną (treść wypowiedzi) oraz dwa elementy pozawerbalne: brzmienie głosu (barwa głosu, intonacja, tempo mówienia, akcent, parajęzyk) i komunikację niewerbalną (mimika twarzy, postawa, gesty, odległość od rozmówcy, komunikacja przez dotyk, wygląd zewnętrzny). Na podstawie wyników przeprowadzonych eksperymentów Mehrabian sformułował zależność, znaną jako „zasada 7–38–55”³³, według której procentowy udział tych składowych w komunikacji postaw, uczuć i emocji kształtuje się następująco: treść wypowiedzi – 7%, brzmienie głosu – 38%, komunikacja niewerbalna – 55%.

Dominacja przekazu niewerbalnego oraz brzmienia głosu nad treścią wypowiedzi jest szczególnie wyraźna, kiedy elementy werbalne i pozawerbalne pozostają ze sobą w sprzeczności. Mehrabian udowodnił, że w takiej sytuacji odbiorcy komunikatu w większości koncentrują się na przekazie niewerbalnym i brzmieniu głosu, ignorując treść wypowiedzi.

Wyniki badań Mehrabiana od czasu ich upublicznienia wielokrotnie były przedmiotem krytycznych dyskusji³⁴. Pojawiające się zarzuty wynikały głównie jednak z dosyć dużej swobody w późniejszej interpretacji wyników jego eksperymentów, dokonywanej często przez osoby spoza kręgów naukowych. Trzeba jeszcze raz wyraźnie podkreślić, że Mehrabian badał zależność elementów werbalnych i pozawerbalnych tylko w kontekście komunikacji postaw, uczuć oraz emocji i w związku z tym nie można przenosić sformułowanej przez niego „zasady 7–38–55” na wszystkie sytuacje komunikacyjne, jak wiele osób błędnie czyniło i czyni to nadal.

³⁰ A.M. Zaręba, *Wizerunek polityka w III RP: kreacja, instrumentarium, kompetencje komunikacyjne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2011, s. 174.

³¹ W. Cwalina, A. Falkowski, *op. cit.*, s. 194.

³² Zob. A. Mehrabian, M. Wiener, *Decoding of Inconsistent Communications*, „Journal of Personality and Social Psychology” 6/1 (1967), s. 109–114, oraz A. Mehrabian, S.R. Ferris, *Inference of Attitudes from Nonverbal Communication in Two Channels*, „Journal of Consulting Psychology” 31/3 (1967), s. 248–252.

³³ W literaturze angloamerykańskiej zasada ta jest określana jako *Mehrabian formula* lub *Mehrabian rule*.

³⁴ Zob. m.in. P. Fortuna, D. Tarczyński, *Sens i nonsens komunikacji niewerbalnej*, „Insajder” 2006/1, s. 28–32.

Dla polityków jednak wnioski Mehrabiana dotyczące dominacji przekazu niewerbalnego oraz brzmienia głosu nad treścią wypowiedzi mogą mieć duże znaczenie, ponieważ wyborcy poznają ich głównie podczas debat czy publicznych przemówień, a ich ocena opiera się w dużej mierze na prezentowanych postawach i emocjach.

Warto również zwrócić uwagę na fakt, że bez względu na to, jak ciekawy jest wykład czy przemówienie, specjaliści twierdzą, że przeciętny dorosły człowiek w czasie jego trwania ma możliwość utrzymania pełnej koncentracji przez około 20 minut, a następnie, kiedy mózg jest już zmęczony słuchaniem, próbuje skupić się na czymś łatwiejszym w odbiorze, czyli na przykład na mowie ciała osoby przemawiającej. Badania pokazują również, że gdy odbiorcy nie rozumieją prezentowanych im treści, ich mózg automatycznie szuka jakiegoś wyjaśnienia w zachowaniu niewerbalnym mówiącego. Politycy, którzy często poruszają w swoich wystąpieniach skomplikowane zagadnienia, muszą się więc liczyć z tym, że zawsze będzie pewna część populacji, która niestety nie będzie w stanie zrozumieć ich treści, wówczas będzie się skupiać bardziej na tym, co widzi, niż na tym, co słyszy³⁵.

Niemieccy specjaliści od kreowania wizerunku politycznego Paula Diehl i Stefan Verra również twierdzą, że nasz mózg reaguje głównie na sygnały wizualne, ale mimo to podkreślają, że w wypadku oceny polityków sama profesjonalna komunikacja niewerbalna nie wystarcza, musi wystąpić spójność pomiędzy komunikatem werbalnym i niewerbalnym. Diehl i Verra zauważają ponadto, że w polityce sprawdza się też zasada, że jeśli źle się czujemy w czyimś towarzystwie, to zwykle w ogóle nie chcemy słuchać tej osoby lub mamy tendencję do ignorowania wszystkich jej wypowiedzi czy argumentów. Diehl dla przykładu przytacza tutaj wyniki badań sondażowych przeprowadzonych w Stanach Zjednoczonych w 2004 r. w czasie kampanii wyborczej Busha i Kerry'ego. W jednym z pytań zwolennicy Busha zostali poproszeni o odpowiedź, dlaczego nie popierają Kerry'ego. Badani podkreślali, że nie mogą sobie wyobrazić sytuacji, w której siedzą wspólnie z nim przed telewizorem i zjadają hamburgera, natomiast z Bushem jak najbardziej jest to możliwe³⁶.

Zatem należy przyjąć, że warunkiem budowania spójnego wizerunku przez polityków jest znajomość zasad skutecznej komunikacji, zarówno werbalnej, jak i niewerbalnej, z zachowaniem świadomości występujących pomiędzy nimi zależności. Istotna jest także właściwa intonacja, ponieważ ta sama treść może być różnie odebrana, jeśli zostanie wypowiedziana innym tonem. Zdawała sobie z tego sprawę na przykład Margaret Thatcher, która długo pracowała nad zmianą barwy swojego głosu, ale dzięki temu w opinii społeczeństwa stała się bardziej przystępna i kobieca.

Jednym z podstawowych czynników determinujących sposób komunikowania się, również w polityce, jest kultura. W różnych kulturach, a nawet w różnych środowiskach w ramach jednej kultury, określone zachowania czy symbole mogą mieć inne znaczenie i przekazywać odmienne treści. To, co w jednej kulturze jest nieistotne, dla innej może mieć fundamentalne znaczenie.

---

³⁵ V. van Edwards, *Body Language for Aspiring Politicians: Nonverbal Communication in Politics*, „The Huffington Post” 26.04.2013, http://www.huffingtonpost.com/vanessa-van-edwards/political-body-language_b_3163499.html?view=print&comm_ref=false.

³⁶ C. Ruta, *Can Body Language Win You Votes?*, „Deutsche Welle” 10.09.2013, <http://www.dw.de/can-body-language-win-you-votes/a-17076352>.

Wspomniani już wcześniej Diehl i Verra, którzy badają język ciała polityków, twierdzą, że wyrazista mimika i gestykulacja to rzadko stosowany przez niemieckich polityków styl w komunikacji. Powszechne są raczej subtelne sposoby niewerbalnego porozumiewania się, typowe zwłaszcza dla Angeli Merkel. Mowę ciała pani kanclerz charakteryzuje powaga, jej mimika jest kontrolowana, a gestykulacja bardzo symetryczna. Ten rodzaj języka ciała sygnalizuje dużą stabilność i poczucie bezpieczeństwa. Jednak – jak zaznaczają Diehl i Verra – mowa ciała Angeli Merkel jest spójna z jej werbalnym sposobem komunikowania się, nastawionym na poszukiwanie harmonii i kompromisu, bez zbędnej polemiki, dlatego też Merkel jest oceniana przez wyborców jako osoba bardzo wiarygodna³⁷.

Mniej typowym przykładem, jeśli chodzi o zachowanie wśród niemieckich polityków, jest rywal pani kanclerz w ostatnich wyborach, Peer Steinbrück. Jest on bardziej impulsywny, może nawet nieco agresywny, dlatego też sprawia wrażenie osoby, która przejawia ducha walki. Steinbrück rezerwuje też dla siebie więcej przestrzeni, jego gesty są bardziej zdecydowane, częściej rusza się z miejsca. W ten sposób kieruje uwagę na swoją osobowość, podczas gdy Merkel podkreśla głównie sprawowany przez nią urząd. Steinbrückowi zależy na budowaniu wizerunku eksperta, silnie akcentuje również swój męski styl. Tymczasem Merkel unika praktycznie wszystkiego, co by wskazywało na konkretną płęć – jest to rodzaj neutralnej autopromocji³⁸. Jak widać po wynikach wyborów, niemieckim wyborcom bardziej jednak odpowiada styl komunikowania się prezentowany przez Angelę Merkel.

Styl Steinbrücka można i tak uznać za zdecydowanie rzeczowy i formalny w porównaniu z politykami z innych krajów. W Ameryce Łacińskiej na przykład prowadzi się o wiele bardziej emocjonalną kampanię wyborczą, zarówno jeśli chodzi o argumentację, jak i autopromocję. Argentyńska prezydent Christina Fernandez de Kirchner w kampanii wyborczej w 2011 r. do kreowania swojego wizerunku częściowo włączyła żalobę po śmierci męża (byłego prezydenta Nestora Kirchnera) – ubierała się w żałobne stroje, często wspominała go w swoich wystąpieniach i publicznie płakała z powodu jego straty³⁹.

Różnice w sposobie komunikowania się (szczególnie w obszarze niewerbalnym), wynikające z funkcjonowania w dwóch różnych kulturach, można było również zaobserwować podczas bezpośredniego spotkania Baracka Obamy i Angeli Merkel przed Bramą Brandenburską w czerwcu 2013 r. Spotkanie to odbywało się w bardzo upalny dzień, Obama zdjął marynarkę, prezentując się swobodnie w samej koszuli, uśmiechał się entuzjastycznie i machał ręką, pozdrawiając w ten sposób zebranych. Stojąca tuż obok Merkel stanowiła wyraźny kontrast dla Obamy – ubrana w mocno formalny, charakterystyczny dla siebie strój, pewna siebie, ale raczej zdystansowana, nie uśmiechała się.

Jeszcze bardziej swobodny sposób komunikowania swojego wizerunku prezentują politycy we Włoszech, co jest jak najbardziej zgodne z oczekiwaniami tamtejszego społeczeństwa. Wyborcom odpowiada to, że politycy chętnie pokazują się w sytuacjach nieformalnych – na przykład naśladując zwyczaj wprowadzony przez Silvio Berlusconi, dają się fotografować na plaży w kąpielówkach. Zdarza się również, że

---

³⁷ *Ibidem.*

³⁸ *Ibidem.*

³⁹ *Ibidem.*

publicznie opowiadają dowcipy, które w innych krajach mogłyby być uznane przez wyborców za niestosowne.

Podsumowując, należy zauważyć, że kreowanie profesjonalnego wizerunku politycznego wymaga umiejętności właściwego podkreślenia elementów korzystnych dla polityka, jednak jego fundament muszą zawsze stanowić autentyczne cechy i predyspozycje kandydata. Warunkiem niezbędnym bowiem do odniesienia długotrwałego sukcesu w polityce jest wiarygodność. Tak jak nikt nie kupi produktu od niewiarygodnego sprzedawcy, tak też nikt nie zgłasza na polityka, jeżeli uzna, że jest on niewiarygodny. Polityk staje się wiarygodny w oczach wyborców wtedy, kiedy prezentowany przez niego wizerunek jest spójny, zarówno pod względem cech osobistych, jak i przekazywanych komunikatów werbalnych oraz niewerbalnych. Istotnym czynnikiem jest tutaj również uwzględnienie cech kulturowych, właściwych dla danego społeczeństwa, w którym funkcjonuje polityk.

Jak pokazuje historia, zdemaskowanie polityka, który chcąc odnieść sukces wyborczy, fałszuje rzeczywistość, w większości przypadków kończyło się jego spektakularną porażką.

LITERATURA

- [1] Białek-Szwed O., *Ekshibicjoniści polskiej sceny politycznej*, [w:] *Za kulisami spektaklu. Medialne wizerunki polityki*, red. M. Sokołowski, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009.
- [2] Caprara G.V., Zimbardo P.G., *Personalizing Politics: A Congruency Model of Political Preference*, „American Psychologist” 59/7 (2004).
- [3] Cichosz M., *(Auto)kreacja wizerunku polityka na przykładzie wyborów prezydenckich w III RP*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009.
- [4] Cwalina W., Falkowski A., Kaid L.L., *Role of Advertising in Forming the Image of Politicians: Comparative Analysis of Poland, France and Germany*, „Media Psychology” 2/2 (2005).
- [5] Cwalina W., Falkowski A., *Marketing polityczny. Perspektywa psychologiczna*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005.
- [6] Davis A., *Public relations*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2007.
- [7] Dobek-Ostrowska A., *Media masowe i aktorzy polityczni w świetle studiów nad komunikowaniem politycznym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2004.
- [8] Dolińska D., *Spółeczny wizerunek partii politycznych*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009.
- [9] Edwards V. van, *Body Language for Aspiring Politicians: Nonverbal Communication in Politics*, „The Huffington Post” 26.04.2013, http://www.huffingtonpost.com/vanessa-van-edwards/political-body-language_b_3163499.html?view=print&comm_ref=false.
- [10] Fortuna P., Tarczyński D., *Sens i nonsens komunikacji niewerbalnej*, „Insajder” 2006/1.
- [11] Gołębiowski P., *Efekt Ottingera. Polskie przypadki*, „Marketing Polityczny” 26.09.2006, <http://www.marketingpolityczny.org/efekt-ottingera-polskie-przypadki/#.Un0KqFM-1P0>.

- [12] Gołębiowski P., *Kreator prezydentów. Rozmowa z Jacquesem Seguela*, „Marketing Polityczny” 14.05.2007, <http://www.marketingpolityczny.org/kreator-prezydentow-rozmowa-z-jacquesem-seguela/#.Uh9FSn9VWbA>.
- [13] Halewicz A., *Wizerunek polskich polityków. Teoria i praktyka*, [w]: *Forma czy treść? Rzecz o wizerunku w życiu społecznym i politycznym*, red. A. Kasińska-Metryka, P. Olszewski, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012.
- [14] Kahlweit C., *Bell Timothy. Spindoktor Łukaszenki*, „Forum” 25.08.2008, <http://www.polityka.pl/swiat/tygodnikforum/265918,1,bell-timothy.read>.
- [15] Klingemann H.D., Wattenberg M.P., *Decaying Versus Developing Party Systems: A Comparison of Party Images in the United States and West Germany*, „British Journal of Political Science” 1992/22.
- [16] Lippmann W., *Public Opinion*, Harcourt Brace and Company, New York 1922.
- [17] Maarek P.J., *Political Marketing and Communication*, John Libbey Eurotext Limited, London 1995.
- [18] Mehrabian A., Ferris S.R., *Inference of Attitudes from Nonverbal Communication in Two Channels*, „Journal of Consulting Psychology” 31/3 (1967).
- [19] Mehrabian A., Wiener M., *Decoding of Inconsistent Communications*, „Journal of Personality and Social Psychology” 6/1 (1967).
- [20] Nimmo D., Savage R., *Candidates and Their Images: Concepts, Methods and Findings*, Pacific Palisades 1976.
- [21] Pietraś Z.J., *Decydowanie polityczne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1998.
- [22] Ruta A., *Can Body Language Win You Votes?*, „Deutsche Welle” 10.09.2013, <http://www.dw.de/can-body-language-win-you-votes/a-17076352>.
- [23] Skarżyńska K., *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005.
- [24] Turska-Kawa A., *Profile psychologiczne kandydatów na prezydenta RP*, [w:] *Wybory prezydenckie w Polsce 2010*, red. J. Okrzesik, W. Wojtasik, Remar, Katowice 2011.
- [25] Wattenberg M.P., *The Rise of Candidate-Centered Politics: Presidential Elections of the 1980's*, Harvard University Press, Cambridge 1991.
- [26] Zareba A.M., *Wizerunek polityka w III RP: kreacja, instrumentarium, kompetencje komunikacyjne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2011.

CONSISTENCY OF IMAGE IN POLITICS

Researchers of the political scene note that in recent decades, the importance of ideological differences in presented programs and political opinions are gradually decreasing in favor of the increasingly important role of personal qualities of politicians perceived by voters. This phenomenon is referred to as the “era of candidate-centered politics”. Therefore, a cornerstone of political product became politicians, and the basic condition for success of election is properly adapted to market requirements, professionally created and consistent political image.

In the first part of the article it was attempted to discuss in detail the concept of political image and its basic components. It was also highlighted that in the era of candidate-centered politics before creating a politician’s image, it is important to know accurately the needs and

expectations of voters and adoption of their perspective. Moreover, it was noted that the activities in the field of political image creation are becoming increasingly popular not only in the West but also in the emerging post-socialist democracies.

In the following part of the article, the problem of consequences related to a conflict between the politician's image created for campaign reasons and their actual characteristics (Ottinger effect) was raised.

Next, the communicative competence of politicians from different perspectives were presented with particular emphasis on verbal and non-verbal elements. The role of coherence between verbal and non-verbal message in building a credible image of a politician was highlighted. Also, the purpose of the article was to focus attention on the cultural differences that affect how politicians communicate with voters in different countries.

Keywords: political image, components of political image, Ottinger effect, communicative competence of politician

DOI:10.7862/rz.2013.hss.40

Tekst złożono w redakcji: czerwiec 2013

Przyjęto do druku: listopad 2013

ADDITIONAL INFORMATION

The Journal annually publishes a list of reviewers: in the last issue of the quarterly - no. 4/2013 and on the website:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/recenzenci-wspolpracujacy/>

Previous name of the Journal: *Ekonomia i Nauki Humanistyczne*, ISSN 1234-3684

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/ekonomia-inh/>
<http://eih.prz.edu.pl/>

The journal uses as described on its website the procedure for reviewing:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zasady-recenzowania/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/standardy-recenzowania/>

Information for authors available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/informacje-dla-autorow/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/informacje-dla-autorow/>

Review's form available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/formularz-recenzji/>

Instruction for Authors

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/instrukcja-dla-autorow/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/instrukcja-redakcyjna/>

Contact details to Editorial Office available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/komitet-redakcyjny/>

Electronic version of the published articles available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/wersja-elektroniczna/>

Circulation 130 copies. Publisher's sheet 18,85. Printer's sheet 15,0. Offset paper 70g B1.

Manuscript completed in December 2013, Printed in February 2014.

Printing Publishing House, 12 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszów

Order no. 152/13